

ПЕДАГОГИКА

Ўзбекистон Республикаси халқ таълими ваэирлиги ўқув қўлланма сифатида нашрга тавсия этган

**Педагогика фанлари доктори, профессор А. Қ. Мунавваровнинг
умумий таҳрири остида**

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1996

Маълумки, республикамызда мустақиллик тантанасыгача ҳам олий ўқув юртлари учун педагогика фанидан ўқув қўлланмалари нашр этилган. Бироқ уларнинг барчаси коммунистик фирка ва совет тузумы ғоялари асосга қурилган эди.

Қўлингиздаги ўқув қўлланма ўша иллатлардан холи бўлиб, унда истиқлол руҳи, миллий тарбия анъаналари ўз ифодасыни топган.

**Педагогика / А. Қ. Мунавваровнинг умумий таҳрири остида.—
Т.: Ўқитувчи, 1996.—200 б.
ББК 74.20я73**

4303000000-127

« Ўқитувчи » нашриёти, 1996 й.

353(04)—96

ISBN 5-645-02727-2

**I ҚИСМ
ПЕДАГОГИКАНИНГ УМУМИЙ АСОСЛАРИ
1 БОБ
ПЕДАГОГИКА ФАНИ, УНИНГ МАҚСАДИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА
ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ УСУЛЛАРИ**

Мустақил Ўзбекистонимизда ислохотлар тобора кенг қулоч ёймоқда. Ҳаётимизнинг барча жабҳаларида, жумладан ёш авлод таълим-тарбиясида ҳам кескин ўзгаришлар содир бўлмоқда. Маънавиятимизни қайта тиклаш, янада бойитиш борасида умум-халқ кураши бошланди. Қуёш нурига зор бўлган алломалари-

мизнинг ўтмиш қаъридаги пурмаъно асарлари ёруғлик юзини кўрмоқда.

Республикамизнинг ижтимоий, иқтисодий камолоти ёш авлоднинг саъйи-ҳаракатларига боғлиқ эканлиги энди ҳеч кимга сир эмас. Ўсиб келаётган ёш авлод ва уларнинг келажакда қандай касб-кор эгаллашларига қараб, републикамиз келажagini тасаввур қилса бўлади. Келажак—ёшларники. Ёшлар фаолияти фаровон ҳаётимиз мезонидир. Худди шу маънода ёшларнинг таълим-тарбиясига жиддий эътибор бермоғимиз лозим. Ёшлар таълим-тарбияси ҳар бир ота-онанинг, ўқитувчи-тарбиячининг Ватан олдидаги муқаддас бурчларидир.

Савол туғилади: улар таълим-тарбия борасида нима қилишлари, қандай йўл тутишлари, нимага эътибор беришлари лозим? Бу ва бошқа саволларга маълум даражада педагогика фани жавоб беради. Педагогика фани нима ва у қачон пайдо бўлган? Мазкур саволга жавоб беришдан олдин тарихий манбаларга мурожаат этайлик. Манбаларда ёзилишича, кишилик жамияти пайдо бўлгач, ижтимоий ҳаётда орттирилган тажрибаларни қуйи авлодга ўргатиш эҳтиёжи туғилди. Тажрибаларнинг тўпланиши натижасида таълим-тарбиянинг дастлабки омиллари вужудга келди. Табиат, ижтимоий ҳаёт ҳақидаги тажрибалар асосида маълум билимлар бойиб борди. Таълим-тарбия ишлари билан шуғулланувчи тарбиячилар касб-ҳунар ҳомийлари сифатида ажралиб чиқа бошлашди. Уларнинг таълим-тарбия борасидаги фаолиятлари ва тўплаган тажрибаларидан ўринли фойдаланишлари педагогика фанининг вужудга келишига олиб келади. Шу аснода дастлабки мактаб кўринишидаги муассасалар вужудга келди, тараққий этди. Шундай қилиб, педагогика таълим-тарбиянинг мақсад ва вазифалари, уларнинг мазмуни, усуллари ҳамда ташкил этиш шакллари ҳақида маълумот берувчи фанга айланди.

Демак, педагогика фани ўсиб келаётган ёш авлодни баркамол инсон қилиб тарбиялаш учун таълим-тарбиянинг мазмуни, умумий қонуниятлари ва амалга ошириш йўллари ўргатувчи фандир.

Баъзан, педагогика фанининг нима кераги бор? Педагогикадан хабари йўқ, лекин болаларига яхши тарбия берган инсонлар кўпму? Ёки аксинча, педагогика фанини билган ҳолда ҳатто ўз болаларини рисоладагидек тарбиялай олмаганлар озмунчами, деган саволлар эшитилиб қолади.

Шуни унутмаслик керакки, педагогика фани ютуқларисиз жамиятни олға силжитиш ғоят машаққатли кечади.

Агар педагогика фанидан хабарсиз бўлган кишилар педагогика фанини ўз вақтида ўрганиб, ютуқларидан самарали фойдаланганларида болаларни ҳам яхшироқ тарбиялаган бўлур эдилар. Педагогикадан яхши хабардор кишилар эса ўз билимларини тажрибада ишлата олмаганликлари учун болаларни тарбиялашда муваффақиятга эриша олмаганлар.

Педагогика фанини ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан пухта ўрганиш лозим. Таълим-тарбиядан кўзланган мақсадни англаш ва улар тизимида янги билимлар бериш — болаларни тўғри тарбиялаш шартидир. Бунда тарбиячининг беғараз меҳнати, болаларни севшии ва уларга жон фидо айлашлари тарбия самарадорлигини таъминлайди.

Тарбиялаш ғоят нозик санъат бўлиб, унга жуда жиддий ёндошмоқ даркор. Айниқса, педагоглик ишини ўзига касб қилиб олган кишилар мазкур фанни чуқур ва пухта билишлари шарт. Педагогика фанидан беҳабар тарбиячилар ўзлари билмаганлари холда болаларда камчилик, нуқсонларнинг вужудга келишига сабаб бўладилар, уларнинг қобилиятларини бўғиб қўядилар, ўсишига халал берадилар. Ҳозирги кунда педагогикани (ихтисосликдан қатъи назар) ҳамма билиши лозим бўлган фан деб ҳисоблаш лозим, чунки инсонлар ҳаёт фаолиятлари даврида таълим-тарбия ишлари билан маълум даражада шуғулланишга мажбурдирлар. (Ҳеч бўлмаганда ўз фарзандлари тарбияси билан шуғулланадилар.

Юқорида таъкидлаганимиздек таълим-тарбия кишилик жамияти пайдо бўлганидан буён мавжуддир. Ибтидоий жамоа даврида таълим-тарбия умумнинг иши ҳисобланган. Қулдорлик жамоаси даврига келиб қулдорнинг боласига бериладиган тарбия билан қулнинг боласига бериладиган тарбияда тафовут вужудга келди. Бу даврга келиб тарбия борасида уйғониш (резонанс) даври бошланди десак муболаға бўлмайди. Чунки таълим-тарбиянинг тамал тошини белгилайдиган қонун-қоидалар, урф-одатлар тизими шаклланди, тараққий этди. Ўқитувчи—тарбиячи фаолият тизими ва унга қўйилган талаблар мукамалликка эриша борди.

Бироқ, ижтимоий жараёнда тўпланган тажрибалар тарбия мазмунини ташкил этсада, уларнинг ҳаммасини ёш авлодга ўргатишнинг имконият йўқ эди. Фақат халқ таълими тизимига кирувчи бўғинлар орқали орттирилган тажрибанинг муайян қисмини камраб олиш мумкин эди.

Бу ерда ҳам муаммо туғилди. Ҳозирги кунда барча хилдаги тажриба шакллари тарбия мазмунини ташкил эта оладими, ёш авлод тарбиясига алоқадор тажрибаларни қандай ажратиш мумкин, ким бундай иш билан шуғулланади?

Табиийки, барча хилдаги тажриба шакллари ҳам тарбия мазмунини ташкил этавермайди. Чунки:

— биринчидан, ҳар қандай ўтмиш тажрибасида жисмоний, маънавий-ахлоқий жиҳатдан эскирган, яроқсиз томонлар мавжуд;

— иккинчидан, педагогика, хусусан ўзбек халқ педагогикаси тараққиётида жуда мураккаб бўлган томонлар (ҳатто бу мураккабликнинг номаълум қисмлари) мавжудки уларни ёшлар дафъатан ўзлаштира олмайдилар. Масалан, шарқ фалсафаси ёки мутафаккирларимизнинг маънавий меросини фалсафа, табиий ва

гуманитар фанлар, диний манбалардан яхши хабардор бўла олмаганлигимиз сабабли ўрганишимиз қийин кечади;

—учинчидан, тарбияланувчиларнинг ёш хусусиятларига кура ва ҳам усулий, ҳам моддий асоснинг етишмаслиги сабабли тўпланган тажрибанинг ҳаммасини олиш имконияти йўқ ва ҳоказо. Энг муҳими, жамият тараққиётининг ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларига ва келажакда кутиладиган ўзгаришларни ҳисобга олиб тарбия мазмунини шакллантириш даркор.

Масалан, қулдорлик жамиятида мавжуд бўлган тарбия усулларини капитализм жамиятига тадбиқ этиб бўлмайди. Европа таълим-тарбиясини ўзбек халқи тарбиясига сингдиришга ҳаракат қилиш калтабинликдир. Мазкур муаммонинг мақбул йўли ҳар бир халқ ўзининг камолотга эришувида ўзига мос таълим-тарбияни жорий қилиши ва бу борада умумбашарият томонидан тўпланган тажрибаларнинг самарали жиҳатларини танлай олиши ҳам шу баробарида ҳаётга тадбиқ этишидир. Биз хоҳлаймизми, йўқми ҳар қандай жамият ўзига хос таълим-тарбияга муҳтож ва бундай таълим-тарбияни яратади ҳам. Жамиятга зарар келтирувчи жиҳатларни қабул қилмайди, балки уни таг-туғи билан йўқотиш учун курашади ва ўзлигини топишга интилади. Бундай ҳолат тарихни яхши билган ўқувчига кун каби равшан.

Ўзбек педагогикасининг вазифаси республикада яшовчи турли миллат-элатларнинг орзу-истакларига монанд таълим-тарбиянинг ҳам назарий, ҳам амалий муаммоларини миллий қадриятлар асосида тўғри ҳал этиб беришдир. Бунда ислом дунёсида қалам тебратган алломаларимиздан тортиб, ҳозирги кунимизда фаолиятда бўлаётган олиму фузалоларимиз таълимотларидан ҳамоҳанг қирраларни излаб топиш тақозо этилади. Ёш авлод дунёқарашини шакллантиришда истиклолдан аввал қораланган тасаввуф илмидан ҳам фойдаланиш жоиз. Негаки, бир мафкура яккаҳоқимлигига эндиликда нуқта қўйилди. Эркин фикрлаш тарзи— ёш авлод руҳини тарбиялашдаги бош омиллардан биридир.

ПЕДАГОГИКАНИНГ АСОСИЙ КАТЕГОРИЯЛАРИ

«Педагогика» атамаси «Пайне»—«бола» ва «агогейин»— «етакламоқ» деган маънони билдирувчи лотинча «дайдагогос» сўзларидан пайдо бўлиши қуйидагича изоҳланади: Эрамиздан олдинги III—I асрларда қадимги Грецияда, қулдорнинг боласини овқатлантирадиган, сайрга олиб борувчи, табиат қўйнида ўйнатувчи тарбиячи — қуллар «педагог» деб аталган. У боланинг камолга етишига масъул бўлган. Қулдорнинг боласини етаклаб мактабга олиб борган ва олиб келган. Мактабда ишловчи ўқитувчиларни «дидаскаллар» (дидайко—мен ўқитаман) дейишган. Феодализм жамиятига келиб эса ҳар икки касбдаги кишилар ҳамкорлиги

натижасида таълим-тарбия билан махсус шуғулланувчилар вужудга келган. Уларни чех педагоги Я. А. Каменский таъкидлаганидек, «педагог» деб номлаганлар ва бу сўз ҳозир ҳам таълим-тарбия берувчи ўқитувчиларга нисбатан қўлланилади.

Педагогика фанининг «Дидактика»—таълим назарияси қисми худди шу қадимий ва лотинча «ўқитувчи» номи билан аталиши бежиз эмас.

Педагогика фанининг объекти асосан мактаб ўқувчиларидир, предмети эса ўқувчиларга берилаётган таълим-тарбия назарияси эса амалиётидир.

Педагогика таълим-тарбия мақсадини жамият талабларига ва ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига қараб мазмунан ўзгариб боришини ўргатади, тарбиянинг таркибий қисмларини ва улар ўртасидаги боғланишларни очиб беради. Шу аснода таълим ва тарбия соҳасидаги тажрибаларни умумлаштиради, тарбиянинг келгусидаги ривожланиш истиқболларини, йўлларини кўрсатиб беради.

Шунингдек, у мактаб, ҳунар-техника билим юрти ва мактабдан ташқаридаги тарбия муассасалари ходимларини ҳам назарий, илғор тажрибалар билан қуроллантиради. Ота-оналарга ёшларни тўғри тарбия қилиш, ўқитишдаги маҳоратини янада такомиллаштириш йўлида амалий тавсиялар беради.

Педагогика фанига **таъриф** берилганда «таълим» «Тарбия», уг:л/1 маълумот деган сўзларни ишлатдик. Бу сўзлар ўзаро боғланган бўлиб, бир-бирини тўлдиради. Уларни педагогиканинг асосий категория-тушунчалари деб номлаймиз. Булардан ташқари, «ўқувчи», «ўқитувчи», «усул», «интизом», «жамоа», «ирсият», «муҳит», «директор» ва ҳоказо каби тушунча—номлар мавжуд. Ушбу ҳақда мавзулар юзасидан фикр юритилганда алоҳида тўхтаймиз.

Маълумки, тарбия тушунчаси ўсиб келаётган авлодда ҳосил қилинган билимлар асосида ақлий камолот—дунёқарашни, инсоний эътиқод, бурч ва масъулиятни, жамиятимиз кишиларига хос бўлган ахлоқий фазилатларни яратишдаги мақсадни ифодалайди. Шу маънода у тарбия деб тарбиячи ўзи хоҳлаган сифатларни тарбияланувчилар онгига сингдириш учун уларнинг руҳиятига маълум мақсадга кўра тизимли таъсир кўрсатишга айтилади. Тарбия бола туғилганидан бошлаб умрининг охиригача давом этадиган жараёндир. Шу туфайли тарбия сўзи кўп вақтларда таълим, маълумот жараёнларига кирадиган ишларнинг мазмунини ҳам англатади. Тарбия таълим ва маълумот натижаларини ўзида акс эттиради. Таълим—махсус тайёрланган кишилар раҳбарлигида ўтказиладиган, ўқувчиларни билим, кўникма ва малакалар билан қуроллантирадиган, билим, қобилиятларини ўстирадиган, уларнинг дунёқарашини таркиб топтирадиган жараёндир.

Агар тарбия бола туғилганидан бошлаб умрининг охиригача оилада, мактабда ва жамоатчилик таъсирида шаклланса, камол топса,

таълим чегараланган (масалан, синф хонаси, лаборатория, кабинетларда) жойда ташкил этилади. Ўқитувчи — тарбиячи раҳбарлигида муайян белгиланган вақтда олиб борилади. Маълумот — таълим-тарбия натижасида олинган ва тизимлаштирилган билим, ҳосил қилинган кўникма ва малакалар ҳамда шаклланган дунёқарашлар мажмуидир.

Таълим, тарбия ва маълумот уйғунлашган ягона жараён бўлиб ўқитувчи-тарбиячи уларнинг шаклланишида етакчилик қилади. Ўқитувчи мактабда дарс берар экан, ўқувчиларни фан олами янгиликларидан хабардор этади, айти пайтда уларда инсоний сифатларни шакллантиради, тарбиялайди. Ўқувчиларнинг ақлий, ахлоқий, жисмоний, эстетик, меҳнатсеварлик каби инсоний фазилатларини тарбиялаш учун уларнинг кундалик хатти-ҳаракат ва феъл-атворларига доимо таъсир кўрсатади. Ота-она, катта ёшли кишиларга, умуман, ўзидан катта ёшдагиларга ҳурмат ва кишиларга ғамхўр бўлиш, ҳар қандай топшириқни ўз вақтада бажариш, одоб доирасида муомала қилиш каби фазилатларни шакллантиради, камол топтириб боради.

Ижтимоий ҳаёт тажрибасининг кўрсатишича, агар инсон ўз шахсий манфаатини кўзлаб ўқиса, ўрганса, ўз устида тинмай шуғулланса у олий маълумот олиши, ҳатто олимликка даъвогарлик қилиши мумкин. Лекин ҳақиқий камолот эгаси бўлиши учун у таълим ва маълумотдан ташқари юксак инсоний фазилатлар асосида тарбияланган бўлмоғи лозим. Ана шу фазилатлар соҳибига тарбия кўрган одам дейилади.

ПЕДАГОГИКАНИНГ ФАНЛАР БИЛАН АЛОКАСИ ВА ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ ТИЗИМИ

Педагогика фани якка ҳолда мукамалликка эриша олмайди. У ҳам бошқа фанлар каби ижтимоий фан ютуқларидан фойдаланади ва мазмунан бойиб боради. Ҳозирги кунимизда умумбашарият томонидан яратилган билимлар ва келажак ҳақида маълумот берувчи назариялар муайян даражада педагогика фани учун манба бўлади. Бошқа фанлар каби педагогика ҳар бир инсоннинг ижтимоий камолотига хизмат қилади. Табиат ва жамиятнинг ривожланиш қоидалари тўғрисидаги маълумотларга асосланади ва ўзи ҳам ижтимоий фан сифатида ривожланиб боради. Шу сабабли фалсафа, тарих, иқтисод, психология ва социология, этика ва эстетика каби фанлар билан узвий алоқададир.

Ҳар бир ўқувчи, ўқитувчи-тарбиячи ўз она юрти тарихини билиши, ватанпарвар бўлиши лозим. Таълим-тарбия тарихи, педагогика тарихи фанидан хабардор бўлмай туриб ўқитувчилик қилиш мумкин эмас. Педагогика назариясини чуқурроқ англаш учун эса унинг ўтмишдаги тараққийсини билмоқ керак.

Масалан, педагогика тарихи ўтмишда таълим-тарбия борасида қандай самарали бўлгани, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий шароитларнинг ўзгариши туфайли педагогик ғоялар, тарбия муассасаларидаги ишларнинг мазмуни, усуллари янгилашиб борганини, ўтмишда ижод этган олимларнинг педагогик қарашлари, уларнинг фаолиятлари билан таништиради.

Ўқитувчи-тарбиячи ўқувчиларга билим бериш, маълумотли қилиш, тарбиялаш мақсадида унга тизимли таъсир кўрсатади. Бунда психология ва ижтимоий омилларга асосланади. Яъни, кўрсатилаётган таъсирнинг самарасини билиш учун ўқувчининг сезги, идроки, тасаввур, диққат ва тафаккур — фикрлаш жараёнининг қандай кечаётганини билишига асосланиб таъсир кўрсатиш режасини белгилайди. Демак, педагогика фани психология ва социология каби фанлар билан ҳам узвий боғлангандир. Маълум маънода ўқитувчиларга хизмат қиладиган психология туркумидаги фанларни ҳам педагогик фанлар тизимига киритиш мумкин.

Фалсафа фани эса педагогика фани учун методологик асос бўлиб хизмат қилади. Чунки, ҳозирги таълим-тарбия назарияси ютуқлари фалсафий фикрлар кураши ва тараққиётнинг маҳсулидир. Фалсафа педагогикани илмий усуллар билан қуроллантиради, таълим ва тарбиянинг объектив қонун-қоидаларини ишлаб чиқишга манба бўлади.

Этика ва эстетика фанлари педагогиканинг тарбия назарияси бўлими бўйича маълумот беради. Бу фан ўқувчининг хулқи, одоби меъёрларини аниқлаш, белгилаш ҳамда гўзалликни чин маънода тушунтириш, ўқувчи онгида ҳаётнинг жозибали, нафис қирраларига бевосита рағбат уйғотиш борасида педагогика фани билан алоқададир. Фанларни ўқитиш йўллари ҳам педагогика фанининг дидактикасига алоқадор, чунки ҳар қандай фанни ўқитилиш усули шу фаннинг мазмуни, тизимини ўқувчилар томонидан ўзлаштириб олинишига хизмат қилади. Демак, педагогика фани болалар анатомияси, физиологияси, болалар гигиенаси маълум режа асосида йиғилган далилларни таҳлил қилиш, қиёслаш негизида ташкил этилсагина самарали бўлади.

Кузатиш усули

Кузатишлар фақат оддий ҳодисаларни кузатиш, айрим далилларни йиғиш, ҳисобга олиш, аниқлаш учунгина эмас, балки таълим-тарбия жараёнини яхшилаш ва мукаммаллаштириш мақсадида амалга оширилади.

Одатда, табиий кузатиш орқали ўқувчиларнинг фанларни ўзлаштиришлари, уларнинг хулқ-атвори ва муомалаларидаги ўзгаришларни ҳисобга олиш ва тегишли таълимий-тарбиявий таъсир кўрсатиш йўллари билан белгилаш учун қўлланилади.

Илмий кузатишлар эса нафақат ўқувчиларнинг табиий фаолиятини, балки уларнинг илмий дунёқарашлари шаклланиши,

фикрлаш жараёни кучи, хулосалар чиқаришдаги фаолликларини аниқлайди, уларни таҳлил этади. Бундай кузатишлар оқибат натижада педагогика фани мазмунини бойишига сабаб бўлади.

Суҳбат усули

Таълим-тарбия жараёнини яхшилаш ёки яратилган илмий фаразларнинг қанчалик тўғри эканлигини аниқлаш мақсадида суҳбат усулидан фойдаланилади. Одатда, суҳбат усули мактаб ўқитувчилари ва ўқувчилар жамоаси билан, ота-она ва кенг жамоатчилик билан якка ва гуруҳли тартибда иш олиб борилганда қўлланилади. Бунда суҳбат усулини тадбиқ этишдан олдин режа тузилади, уни амалга ошириш йўллари белгиланади, натижалар таҳлил қилинади ва тегишли хулосага келинади. Шунингдек, тадқиқотчининг суҳбат олиб бориш ва уни керакли томонга йўналтира олишни билиши, суҳбатдошининг рухий ҳолатига қараб суҳбат оҳангини мослаштириши гоаят муҳимдир. Бунда:

- 1) суҳбат учун олдиндан савол тузиш;
- 2) вақти ва ўтказиш жойини белгилаш;
- 3) суҳбат иштирокчиларининг сони ва касбларидан хабардор бўлиши;
- 4) суҳбат учун қулай шароит ва эркин гаплашиш имконини яратиш;
- 5) маҳмадона ва бачкана бўлмаслик;
- 6) суҳбатдошнинг кимлигини, характер хусусиятини эсдан чиқармаслик;
- 7) суҳбат натижаларини зудлик билан таҳлил қилиш, қиёслаш, тегишли хулоса чиқариш, лозим бўлса қўшимчалар киритиш ва мактаб ҳаётига тадбиқ этиш педагогик жихатдан қимматлидир.

Болалар ижодини ўрганиш усули

Педагогик тадқиқот усуллари ичида болалар ижодини табиий ҳолатда ўрганиш ва илмий хулосалар чиқариш усули мавжуд. Бунда мактаб ўқувчиларининг ўзига хос индивидуал тартибдаги фаолиятларига доир омиллар таҳлил қилинади, муайян хулосаларга келинади. Мақсад мустақил Ўзбекистонимиз ёшларининг типик образлари ва уларда ижобий хислатларни шакллантиришдир. Шу сабабли ёшларнинг турли ёзма дафтарлари, тутган кундаликлари, ёзган хатлари, шеър ва хикоялари, ҳаётий режалари, иншолари, турли ёзма ҳисоботлари улар маънавиятини ўрганиш учун манба бўлиб хизмат қилади.

Оқибатда, мактаб ўқувчилари орасидан етишиб чиқаётган қобилиятли, талантли ёшларни эртароқ аниқлаш, уларнинг истеъдодларини намоён бўлиши учун режа ва шароитлар яратиш имкони пайдо бўлади. Болалар ижодини ўрганиш манбаи кўп бўлиб, улар қуйидагича номланади: фан олимпиадалари, мавзулар бўйича конкурслар, мактаблар бўйича кўрғазмалар, мусобақалар, саёхатлар ва ҳаказо.

Тест, сўровномалар усули

Педагогик илмий-тадқиқот усуллари ичида етакчи усул сўровнома ва тест саволларидан фойдаланишдир. Сўровнома анкета (французча «текшириш» маъносини билдиради) усули қўлланилганда яратилган илмий фаразнинг янгилигини билиш, аниқлаш, ўқувчиларнинг яқка ёки гуруҳли фикрларини, қарашларини, қандай касбларга қизиқишларини, келажак орзу-истакларини билиш ва тегишли хулосалар чиқариш, тавсиялар бериш мақсадида ўтказилади.

Республикамизда Марказий Осиёда биринчи бўлиб тест усулини мактаб, олий ва ўрта махсус таълим тизимиغا тадбиқ этилди. Тест синовларидан кўзланган асосий мақсад оз вақт ичида ўқувчиларнинг билимларини ёппасига аниқлаш, баҳолашдир.

Бунда тест саволлари қанчалик аниқлик ва ақл билан, фикрлаш жараёнига зарар тегмайдиган қилиб тузилиши аҳамиятли эканлигини назарда тутиш лозим. Тест саволларининг ўрни ва уларнинг мазмунан ранг-баранг қилиб тузилиши, ўқувчиларнинг мустақил фикрларини ўстиради, келажакни реал баҳолаш қобилиятини тараққий эттиради.

Мактаб ҳужжатларини таҳлил қилиш усули

Республикамиз раҳбариятининг халқ таълими юзасидан қабул қилинган қарор ва йўл-йўриқлари асосида мактабда бажарилган ва бажарилаётган таълим-тарбия ишларини юритилган ҳужжатлар орқали аниқлаш усули ҳам мавжуддир.

Мактаб ҳужжатларини текшириш орқали ўқитувчилар ва ўқувчилар жамоаси, уларнинг педагогик фаолияти ҳақида аниқ маълумотлар олинади.

Умуман, мактаб ҳужжатлари дейилганда, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг сони, ўқувчиларнинг шахсий ҳужжатлари, синф журналлари, кундалик дафтарлари, буйруқ дафтарлари, педагоглар кенгашининг қарорлари дафтари, мактабнинг режадаги пул ҳисоби ва унинг сарфланишига доир ҳужжатлар, турли инвентарлар дафтари ва бошқалар тушунилади.

Мактаб ҳужжатларини таҳлил қилишда ўқувчиларнинг умумий миқдори, унинг ўсиши ёки камайиш сабаблари тавсифи, ўқувчиларнинг фанлар бўйича ўзлаштириш даражасига, синфда қолишнинг олдини олиш, рағбатлантириш ва лозолаш чоралари турларига, мактабнинг моддий базасига эътибор берилади. Бу тадбир-ҳисоботларни кўздан кечириш, тўғри ёки нотўғрилигини аниқлаш, ўқувчилар фаолликларининг ўсиши билан таққослаш, илғор педагогик тажрибаларнинг умумлаштирилиши, жорий этилишини ва ниҳоят, ўқитувчи - тарбиячиларнинг илмий-педагогик фаолиятларини текшириш, тегишли чора-тадбирлар белгилаш мақсадида ўтказилади.

Эксперимент — тажриба-синов усули

«Эксперимент» сўзи латинча «синаб кўриш», «тажриба қилиб кўриш» маъносини англатади. Экспериментал — тажриба ишлари

асосан таълим-тарбия жараёнига алоқадор илмий фараз ёки амалий ишларнинг тадбиқи жараёнларини текшириш, аниқлаш мақсадида ўтказилади.

Бунда ҳам илмий фаразларнинг дидактик ёки амалий аҳамиятига эътибор берилади.

Тажриба ишлари таълим ва тарбия ўртасидаги қонуний алоқаларни аниқлаш, натижаларни ҳисобга олиш асосида янги усулларни тадбиқ этишга, таълим-тарбия самарадорлигини оширишга қаратилади. Шунингдек, таълим-тарбия жараёнининг боришини, тузилиши ва натижаларини олдиндан кўра билиш имкониятини беради.

Эксперимент усули шароитга қараб 3 хилда ўтказилади:

1) табиий эксперимент; 2) лаборатория эксперименти; 3) амалий тажриба.

Педагогик эксперимент ўз мазмунига кўра дидактик, тарбиявий, мактабшунослик муаммолари юзасидан ўтказилади.

Педагогик эксперимент — тажриба ишларини ўтказишда куйидаги талаблар мавжуд:

1) Ишнинг аниқ, илмий жиҳатдан асосланган фаразини аниқлаш ва кутилиши лозим бўлган натижа учун режа белгилаш лозим;

2) илмий иш ёки педагогик фаолият учун аниқ объект белгилаш; амалга ошириш борасида қўшимча усулларни аниқлаш;

3) тажриба иши ўтказиш вақтини ва муддатини белгилаш;

4) тажриба учун лозим бўлган асбоб-ускуна ва ҳоказоларнинг тайёр туриши;

5) эксперимент натижаларини зудлик билан таҳлил қилиш, тегишли хулоса чиқариш ва тавсиялар бериш керак.

Статистика маълумотларини таҳлил қилиш усули

Педагогик тадқиқот статистика маълумотларисиз, уларнинг таҳлилисиз ўзлигини намоён этолмайди. Чунки нафакат илмий изланишлар борасидаги, балки халқ таълими соҳасидаги, жумладан ажратилган маблағларнинг оширилиши, халқ таълими муассасаларининг доимо ўсиб бориши, дарслик ва ўқув қўлланмалари, кўргазмали қуроллар, ўқитувчи кадрлар тайёрлаш, мактаб қурилиши, хўжалик шартномалари ва улардан тушаётган маблағлар статистика усули орқали аниқланади.

Республикамизнинг деярли барча таълим-тарбия муассасалари статистика маълумотлари билан қуролланган, келажак ривожланиш режаларига эга.

Истиқлолга қадар статистика соҳасидаги чалкашликлар, атайин орттириб, қўшиб ёзишлар халқ таълими тизимида ҳам мавжуд эди. Ўша даврларда назоратнинг бўшлиғи шунга олиб келди. Халқ таълими соҳасидаги ислохотлар бу қабилдаги интизомсизликларга нуқта қўйди. Демак, статистик омил аниқ, ҳаётий бўлса

бажарилаётган таълим-тарбия ёки илмий тадқиқотнинг қиммати юқори бўлади. Биз статистика маълумотларини кучайтирдик, кўшиб ёздик, бутун дунёда социализмнинг «улуғ»лигини тарғиб қилдик. Лекин ҳаётда реал омилларни ўзгартиришга, яхшилашга эътибор бермадик. Демак, статистика омилларини қандай бўлса ўшандай ифодаланиши ютуғимиз омилидир.

Математика ва кибернетика усуллари

Республикамизнинг саноати, фан ва техникаси математик ҳисоб-китоб ва кибернетика ютуқларини зудлик билан халқ хўжалигига жорий этишни тақозо қилмоқда.

«Кибернетика» грекча «ролни бажараман», «идора этаман» деган маъноларни англатади. Кибернетика ишлаб чиқаришни, техникани, тирик организмларни, кишилиқ фаолиятини бошқаришнинг умумий қоидаларини ва воситаларини ишлаб чиқади. Унинг мазмуни ахборот бериш, дастурлаштириш, алгоритмлар, бошқарувчи тизим, модел яшаш сингари асосий назарияларда ўзлигини намоён этади. Жумладан, мазкур усулни педагогикага ҳам татбиқ этиш ҳаракати кучаймоқда.

Ўқитиш назарияси, амалиётида ҳисоблаш математикаси ва кибернетика машиналари ёрдамида бир тилдан иккинчисига таржима қилиш, дастурли таълим ва уни машина орқали бошқариш, ўқитишни мустаҳкамлаш, баҳолаш орқали таълим-тарбия самарадорлигини ошириш, дифференциал ва индивидуал таълим бериш, мактаб ҳисоботини машиналар ёрдамида тузиш каби жараёнлар бажарилмоқда.

Лекин, ҳали ҳозирча мактаб таълим-тарбия жараёнларига математик ҳисоблаш ва кибернетика ютуқларининг кириши суст, талаб даражасида эмас.

Тўғри, мактабларда кино, овоз техникаси, фото, телетасвир каби воситалар мавжуд. Лекин улардан фойдаланиш даражаси паст. Имкониятларимиз чеклангандир.

II БО Б

ЁШ АВЛОД ТАРБИЯСИНИНГ МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ

Республикамиз ёшларини баркамол инсонлар қилиб тарбиялаш борасида қайси йўлни танламоқ, нималарга диққат-эътиборни қаратмоқ лозим? Нима қилганда ижобий натижага эришилади? Бу саволлар педагогика фанининг энг муҳим муаммолари ҳисобланади.

Ўзбекистоннинг ҳозирги даври, бундан кейинги тараққиёти ва истиқболи ҳамда мустақиллигининг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, маданий-маънавий заминларини мустаҳкамлаш учун ёш авлодга дунё стандартлари талаби даражасида билим беришимиз сув ва ҳаводек зарурдир. Демак, олдимизда турган энг муҳим ва долзарб муаммолардан бири — Ўзбекистон ҳудудида яшовчи ҳар бир фуқарони, ҳар бир миллат, элат кишиларини ва уларнинг

фарзандларини баркамол инсонлар қилиб тарбиялаш, мустақил республикамизнинг онгли фидойисига айлантиришдир. Чунки жамият манфаати йўлида ўзидаги барча билим, қобилият ва истеъдодини бахшида этишга тайёр турган етук инсонлар, уддабурон ёшлар, фидойилар бўлмаса, Ўзбекистонни дунёдаги энг илғор давлатлар сафига қўшиш қийин кечади.

Ёшларимизни тарбиялаш учун биринчи галда шарқ мутафаккирларининг дуру жавоҳирга тенг маънавий мерослари дастуриламал бўла олади. Абу Наср Форобий, Ахмад Яссавий, Баховуддин Нақшбанд, Исмоил Ал-Бухорий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Фирдавсий, Амир Темур, Навоий ва Бобур сингари жаҳонга таниқли ва шулар сингари бошқа ақл эгаларининг ижтимоий-сиёсий, фалсафий таълимотларига таяниб иш кўрилса тарбия таъсирчанлиги янада мукамаллик касб этади. Ўзининг ўтмиш маданий меросини чуқур билмаган ва эъзозламаган одам, ўз шажарасини, авлод-аждодлари босиб ўтган йўлни, миллий истиқлолимиз, эркимиз ва озодлигимиз йўлида жасорат кўрсатган Широқ, Тўмарис, Жалолиддин Мангуберди ва бошқа буюк зотлар, халқ қасоскорларининг номлари, курашларининг туб моҳиятини илғай олмайди.

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, ёш авлодларни тарбиялаб етиштириш — муқаддас бурчимиз, ор-номусимиз. Лекин, ижобий ахлоқий хислатларни тарбиялаб етиштириш оддий, жўн иш эмас. У кунлаб, ойлаб, йиллаб ва ҳатто ўн йиллаб олий мақсад йўлида сабр-тоқат, чидам ва қатъиятлилик, иродавий сифатларни сафарбар этишимизни тақозо этадиган инсоний вазифамиздир.

Ҳозирги пайтда жумҳуриятимиз раҳбарияти ёшлар орасидан энг иқтидорли, салоҳиятлиларини танлаб, саралаб олиб, уларнинг илмий, маданий-маънавий жиҳатдан камолотга эришишлари, замонавий фан-техника асосларини чуқур ўзлаштириб олишлари учун ғамхўрлик қилмоқда. Ўзбекистон Республикасининг эртанги ҳаёти, порлоқ истиқболи назарда тутилиб, кўпгина ёшлар Туркия, Хитой, Япония, АҚШ, Олмония сингари ҳорижий мамлакатларга таҳсил олиш учун юборилиши фикримизнинг исботидир.

Жумҳуриятимизда таълим тўғрисидаги Қонунни ҳаётга жорий этиш, таълим-тарбияни, соғлиқни сақлаш ишларини, умумий тиббиёт муаммоларини замонавий талаблар даражасида олиб бориш, мактабларни миллийлаштириш, ўрта махсус билим юртлари ва олий ўқув юртларига кириш имтихонларини тест усулида ўтказиш борасидаги ишлар ҳам маданий-маънавий тараққиётимизда ўзининг ижобий таъсирини кўрсатмоқда.

Жамият тараққиёти ва шахс камолоти учун бўлган маънавий ва ахлоқий покланиш, иймон, инсоф, диёнат, ор-номус, меҳр-оқибат, кексаларга ҳурмат сингари инсоний фазилатлар ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Ҳаммасининг заминида ёш авлодга оилада, умумий таълим

мактабларида, халқ таълими тизимининг бошқа тармоқларида бериладиган таълим-тарбия ётади.

Умуман олганда, ўсиб келаётган ёш авлодни замонамиз руҳига мос, баркамол инсон бўлишлари учун, тарбиянинг таркибий қисмлари (ақлий, ахлоқий, жисмоний, меҳнат, эстетик тарбия ва политехник таълим) га янгича нигоҳ ташлаш ва ўша таълимни амалга ошириш йўллари ишлаб чиқмоқ лозим.

Ақлий тарбия

Ақлий тарбия баркамол инсон тарбиясининг етакчи таркибий қисми бўлиб ўқувчи ёшларни табиат ва жамият, киши тафаккури ҳақидаги билимлар тизимини илғаб олиши, уларда илмий дунёқараш, юқори онглилик хислатларини парваришлаш, фан асосларидан хабардор қилиш, тафаккур ва нутқ қобилиятларини ўстиришни мақсад қилиб қўяди.

Ақлий тарбияни шундай ташкил этиш лозимки, токи ўқувчилар ақл-заковатли, объектив дунёни яхлит идрок этадиган, ўзлигини тушунадиган, ҳаётда тутган ўрнини англаб этадиган, ўз олдида турган вазифаларни онгли бажара оладиган, инсоний кадр-қимматни улуғлайдиган бўлишсин. Инсон камолотида илм эгаллаш улкан фазилатлардан бири ҳисобланади.

Ҳадис китобларида ҳар бир мўмин-мусулмон учун илмнинг нақадар зарурлиги баён этилган. «Бешикдан то қабргача илм изла» деган пурмаъно ҳадиси-шарифлар сўзимиз далилидир. Демак, ислом таълимотида илм энг олий мақсад — дунёни билиш учун зарурат деб уқтирилган. Билим дунёни билиш доирасида чекланмайди, балки шахс маънавиятини бойитишда ҳам бош омил бўла олади.

Муҳаммад алайҳиссалом ўз ҳадисларида—«Илмга илм олмоқ йўли билан эришилгайдир. Илму ҳунарни Хитойга бориб бўлса ҳам ўрганинглр... Илм эгалланг. Илм саҳрода дўст, ҳаёт йўлларида таянч, ёлғиз дамларда йўлдош, бахтли дақиқаларда раҳбар, қайғули онларда мадаккор, одамлар орасида — зебу зийнат, душманларга қарши курашда қуролдир» деганлар.

Шунингдек, Ҳадиси шарифда: «Илм олмакка интилиш ҳар бир муслим, муслима учун қарзу фарз» дейилади.

Юсуф Хос Ҳожиб ўз асарларида билимни юксак кадрлайди. Билим ва билимдонликни ҳис эта олмоқ, уни тушунмоқ даркорлиги, билимдон бўлиш асосан тарбия билан чамбарчас боғлиқлиги, бола қанчалик эрта тарбия қилинса, шунча яхшилиги ҳақида ёзади:

«Агар кимда бўлса ақл, илм, зеҳн, уни мадҳ этиб сен, тугал эр дегин, зиёд бўлса кимда ўқув, уқув, ақл, билим, ёмон ва кичик бўлса ҳам мақтагин».

Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонида илм орқали "Фарҳоднинг ақл-идрокли, билимдон, ҳунарманд, камтар, инсонпарвар, иродали ва эътиқодли инсон бўлганлигини кўрсатади.

Демак, юқорида таъкидланганидек, ёшлар ақлини ўстириш учун биринчи галдаги вазифа илм олишга даъват этишдир. Мактаб ўқув режасида кўрсатилган фанларни эгаллаш табиатнинг ва кишилик жамиятининг тараққиёт қонунларини билиб олишга имкон беради. Ўқувчиларни фан асослари билан қуроллантирмай туриб уларда илмий дунёқараш шакллантира олмаймиз. Илмий дунёқарашсиз ақлий тарбия ҳақида гапириш сафсатабозликдан бошқа нарса эмас.

Ўқувчиларга ақлий тарбия беришда биринчи галда унинг фикрлаш, ҳис қилиш, тасаввур, хаёл ва хотира қобилиятларини ўстириш, ички дунёсини маънавий жиҳатдан бойитиш ҳақида ўйламоқ лозим.

Шу билан биргаликда оилада, мактабда болаларга чала-чулпа, ярим-ёрти билимлар бермай, маълум тизим асосида фанний билимлар беришни ташкил этиш даркор.

Бир сўз билан айтганда ақлий тарбия ёш авлоднинг меҳнат қилиш қобилиятларини ўстиради ва уларни ижтимоий ҳаётга тайёрлайди.

Ахлокий тарбия

Ахлоқ — ижтимоий онг шаклларида бири бўлиб, инсонларнинг ўзига, оиласига, дўст-биродарларига, жамоа аъзоларига ва табиатга бўлган муносабатларини тартибга солиб турувчи хулқ, одоб қонун-қоидалари мажмуасидир. Ана шу хулқ, одоб қонун-қоидаларини ўқувчилар онги, ҳаёти, турмуш тарзига сингдириш учун кўрсатилаётган таъсир ахлокий тарбия деб номланади.

Демак, ахлоқ кишининг оилага, меҳнатга ва жамиятга бўлган муносабатларида намоён бўлади. Мусулмон ахлоқининг асослари мазмунан бой ва ранг-баранг кўринишларда ўзлигини намоён этади. Марказий Осиё халқлари ахлоқшунослик соҳасида энг бой тажрибага эгадирлар.

Қуръони каримдаги ва Ҳадиси шарифлардаги ахлоққа оид ибратли маслаҳатлар, ҳикоятлар асрлар давомида ота-боболаримиз ҳаётида таркиб топган миллий урф-одатлар, маънавиятимиз дурдоналари — Форобий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Саъдий Шерозий ва бошқа сиймолар, олимлар, ёзувчиларнинг ахлоқ ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳали ҳозир ҳам ўз кадр-қимматини йўқотмаган, ўша ҳикमतлар ёшларимиз тарбияси учун муҳим аҳамиятга эга.

И. А. Каримов таъкидлаганидек: «Катталарни ҳурмат қилиш, оила ва фарзандлар тўғрисида ғамхўрлик қилиш, очиқ кўнгиллик, миллатидан, қатъи назар одамларга хайрихоҳлик билан муносабатда бўлиш ва ўзаро ёрдам туйғуси — кишилар ўртасидаги муносабатларнинг меъёри ҳисобланади. Ўзбеклар диёрига, ўз Ватанига меҳр-муҳаббат, меҳнатсеварлик, билимга, устозларига, маърифатпарварларга нисбатан алоҳида ҳурмат-эҳтиром — Ўзбекистан аҳолисига хос фазилатлардир».

Амир Темур Ахлоқи хусния — яхши хулқлар эгаси бўлган. У оқил ва тадбирли саркарда сифатида одамларни ишга тайинлашда ҳам, вазифасидан озод этишда ҳам шошма-шошарлик ва адолатсизликка йўл қўймаган, балки етти ўлчаб бир кесган.

Имом Ал-Бухорий «Ахлоқнинг яхши бўлиши, таомнинг покизалиги, ростлик ва омонатга хиёнат қилмаслик—мана шу тўрт хислатни Оллоҳ Таоло сенга берган бўлса, дунёвий ишлардан четда қолган бўлсанг ҳам, зарари йўқдир»—деган эди.

Демак, баркамол инсон тарбиясининг етакчи бўғинини таркибий қисми — ахлоқий тарбия—инсоний сифатларни яратувчи, шакллантирувчи мукамалликка эриштирувчи воситадир. Абдулла Авлоний таъкидлаганидек инсонларни яхшиликка чақирувчи, ёмонликдан қайтарувчи бир илмдир. Яхши хулқларнинг яхшилигини, ёмон хулқларнинг ёмонлигини далил ва мисоллар ила баён қиладурғон китобдир.

Худди шу маънода ахлоқ кишининг хулқ-атворида, эътиқод-иймонида, юриш-туришида, кундалик турмушида, фикр-мулоҳазасида, мушоҳада ва мулоқотида кўринади. Ахлоқли инсон ўзини қаттиқ ҳурмат қилади, унда ички интизом кучли бўлади. Мусоҳиб кўнгилга караб гапиради, кишининг дилини оғритмайди, ташқи муомаласи билан унинг қалбини яшнатади, мулоқот одобига риоя қилади. Юқоридаги фикрлар шундан далолат берадики, жамиятимизнинг кучи фан-техника тараққиёти, моддий бойлигимиз билан бир қаторда маънавий бойлигимиз, ҳаётимиз маъноси бўлмиш ахлоқий камолотдадир. Уларга бефарқ бўлмаслигимиз, ёшларимизни одамийликка чорлашимиз лозим.

Оилада, мактабда, жамоат жойларидаги ҳар бир хатти-ҳаракат ахлоқ нуқтаи назаридан гўзал бўлсин, кишининг қалбига роҳат-фароғат бахш этсин. Бундай хислатларни тарбияловчи ўқитувчи-тарбиячилар эса ана шундай эзгу ниятли касб билан шуғулланаётганликларидан фахрлансинлар.

Жисмоний тарбия

Баркамол инсон тарбиясининг таркибий қисмларидан яна бири жисмоний тарбиядир.

Жисмоний тарбия ёш авлодни жисмоний жиҳатдан соғлом ўсишларини, бақувват бўлишларини ва Ватанимиз ҳимояси учун кўрқмас, жасур, ҳарбий илмлар, қурол-аслаҳалардан фойдаланишни биладиган қилиб тарбиялашни ўзининг олий мақсади деб билади.

Маълумки, ўқувчиларга жисмоний тарбия мактабда ҳаракатли ўйинлар, гимнастика, спорт, туризм ҳамда синфдан ва мактабдан ташқари спорт машғулоти турилари воситасида берилади.

Жисмоний тарбия воситасида ўқувчиларга одамнинг анатомияси, физиологияси ва гигиенасига оид тизимли билим ҳам берилади, кўникма ва малакалар ҳосил қилинади.

Жисмоний тарбия ахлоқий тарбия билан чамбарчас боғланган бўлиб, бир-бирини тақозо қилади. Жумладан бўшанглик, ўз кучига ишонмаслик, дангасалик ва бошқа ахлоқий камчиликлар кишини кўрқоқ қилиб қўйиши мумкин. Бундай шахслар Ватан ҳимояси учун яроқсиз ҳисобланади. Чунки кўрқоқдан ҳеч қачон ботир чиққан эмас. Лекин сотқинлар чиққанлиги ҳақида тарихий маълумотлар бор.

Мард, жисмонан чиниққан киши меҳнатда ҳам ўзини кўрсата олади. Бундай сифатга эга бўлган кишида ҳақиқат, қаноат, сабр, эзгулик, виждон, адолат, диёнат, инсофни; номардларда эса ёмонлик, ожизлик, маккорлик, ҳасад, адоват, разиллик, юзсизлик, хиёнат, тубанлик, ноинсофлик каби иллатларни учратиш мумкин.

Мард билан номард орасидаги тафовутни Алишер Навоий қуйидагича ифодалайди: «Мард—«лаъл тож ила» бонг урадиган хўроз. Ғаразгўй вайсақи, номард макиён. Хурус маълум вақтда «нидо» тортганидек, мард ҳам ўз пайтида гапини айтади, заруратга қараб муносабатини билдиради. Мард—майдон одами, у курашиб яшайди». Халқимизнинг қаҳрамонлик, мардлик туйғуси ифодаланган кўплаб ривоятлари, дostonлари мавжуд. Уларда меҳнаткаш халқнинг қаҳрамонлиги, эл-юрт фаровонлиги йўлидаги мардликлари ифодаланган. Ана шулардан бири — «Алпомиш» достони. Олдимизда турган вазифа ёш авлодни жисмонан тетик, хушчақчақ, меҳнатсевар, жасур, ватанпарвар, ахлоқан пок, маънавияти гўзал бўлиши учун барча фаолиятимизни сафарбар этишдир. Айниқса мактаб ўқитувчилари бу борада чинакам тарбиячи эканликларини кўрсатишлари керак.

Айрим европалик сафсатабозларнинг «Марказий Осиё халқлари спортда, қурол-аслаҳани энг яхши технологиялар асосида ўзларида лойиҳалаш, ишлаб чиқариш ва зарур бўлганда ундан моҳирона фойдаланиш соҳасида ожиздирлар» деган бемаза фикрларига қарши ўларок, дунё миқёсида ўзимизни намоён этишимиз лозим. Уларни спорт турларини мукамал эгаллаганимиз билан лол қолдиришимиз шарт. Бундай муваффақиятларни қўлга киритиш учун мустақил республикамизда барча шарт-шароитлар мавжуд.

Меҳнат тарбияси

Меҳнат ва меҳнат тарбияси инсон камолотининг асоси, ҳаёт манбаи, умр мазмуни ҳисобланади. Меҳнат тарбиясидан кўзланган мақсад, аввало, меҳнатнинг моҳиятига, мазмунига теран нигоҳ ташламоқ, муайян хулоса чиқармоқдан иборатдир. Меҳнат қилаётган киши ўзи бажараётган ишнинг натижаларини кўрса, ҳис қилса, ўша натижалардан қониқса, роҳатлансагина меҳнат тарбиявий аҳамият касб этади. Ҳалол меҳнат — киши ҳаётининг мазмунини ташкил қилади.

Доноларимиз: «Меҳнат—меҳнатнинг таги роҳат», «Бугунги ишни эртага қўйма», «Дарё сувини баҳор тоширар, одам кадрини меҳнат оширар», «Ишлаган — тишлайди, ишламаган — кишнайди»,

«Меҳнатдан кўркма, миннатдан кўрк», «Одамнинг ҳусни — меҳнатда», «Олтин ўтда билинар, одам - меҳнатда», «Хазина ғойибдан эмас, меҳнатдан», «Ҳалол меҳнат—яхши одат, берур сенга саодат» деб бежиз айтмаганлар. Буюк аллома Баҳовуддин Нақшбанднинг «Дил ба ёру даст ба кор» ҳикмати бугунги кунда ҳам ўз қадрини, қимматини йўқотмаган. У киши талабаларни мадрасага қабул қилиш пайтида «Бирор касбинг борму?» деб сўрар эканлар. Ҳунарсиз киши ўқишга қабул қилинмаган. Унинг фикрича «Агар киши ҳунарли бўлса, у билимини ҳақиқатга бағишлайди, ўз меҳнати билан кун кечиради, бордию, касби бўлмаса, билимини кун кечиришга сарфлайди, ҳалол меҳнатни унутади».

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, меҳнатсиз келган бойлик ҳар қандай кишини, ҳар қандай оилани бузади, ҳар қандай муқаддас нарсани қадрсизлантиради. Меҳнат жараёнида кишиларда дўстлик, биродарлик, жамоа бўлиб ишлаш, маданият, барча тарбиявий сифатлар шаклланади, камол топади. Энг муҳими, меҳнат муҳтожликдан, бекорчиликдан, юрак сиқилишидан, ахлоқий бузилишдан сақлайди. Меҳнат орқали инсон ўзини, ўз қадрини билади, уни эл-юрт улуғлайди. Меҳнатсевар кишининг порлоқ сиймоси ўғил-қизлари, набиралари, ёру дўстлари, ҳамкасблари, шогирдлари қалбида ҳамиша яшайди.

Ота-боболаримиз бола тарбиясида энг аввало уни меҳнатга ўргатишга, касб-ҳунарга қизиқтиришга алоҳида эътибор беришган. Фарзандларини лаёқати, қобилиятига қараб тарбиялаганлар, ўзлари намуна бўлганлар И. А. Каримов таъкидлаганидек, «Ҳар бир инсоннинг, айниқса эндигина ҳаётга қадам қўйиб келаётган ёшларнинг онгига шундай фикрни сингдириш керакки, улар ўртага қўйилган мақсадларга эришиш ўзларига боғлиқ эканликларини, яъни бу нарса уларнинг собитқадам ғайрат-шижоатига, тўла-тўқис фидокорлигига ва чексиз меҳнатсеварлигига боғлиқ эканлигини англаб етишлари керак. Худди шу нарса давлатимиз ва халқимиз равнақ топишининг асосий шартидир».

Бу вазифаларни амалга оширишда ота-она, устоз ва мураббий, кенг жамоатчилик ўз меҳнатларини аямасликлари, айниқса, мактаб ўқувчиларида меҳнатга ва меҳнат аҳлига тўғри муносабатни шакллантиришдаги масъулиятни чуқур ҳис қилишлари керак. Ўқувчиларнинг қизиқиш ва имкониятларини ўз вақтида пайқаб, уларга маслаҳатлар бериб, тўғаракларга жалб қилиш орқали ҳаётга тайёрлашлари ниҳоятда муҳимдир.

Эстетик тарбия

Эстетика латинча «эстеziо — гўзалликни ҳис этаман» маъносини билдиради. Ақлий, ахлоқий, жисмоний ва меҳнат тарбиясини эстетикасиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Эстетик тарбиянинг мақсади ва вазифаси ўқувчиларни табиат ва жамиятдаги гўзалликни идрок қилиш, уни тўғри тушуниш ва фаҳмлаш, кадрига етишга, шу аснода ўз шахсий ҳаётининг гўзал томонини кўра билишга, гўзал бўлиши учун курашишга ўргатишдан иборатдир. Эстетик тарбия ахлоқий қиёфа, ижобий хулқ-атвор нормаларини таркиб топтиришга, уларнинг ижодий қобилиятларини тараққий эттиришга катта таъсир кўрсатади. Мактабларимиздаги мусиқа, расм, ашула дарслари, адабиёт ва бошқа фанлар эстетик тарбиянинг воситаси ҳисобланади.

Эстетик тарбия бола туғилганидан бошлаб умрининг охиригача унга йўлдошдир. Шу сабабли, у нафақат мактабда, балки синфдан ва мактабдан ташқари уюштириладиган тадбирларда, турли хилдаги анжуманларда ўз таъсир кучини намоён қилувчи, ёш авлодга гўзалликни, нафосатни тушунтирувчи, тарбияловчи воситадир.

Доно халқимиз «Оқ бўлмаса бўлмасин, пок бўлсин», «Поклигинг — соғлигинг», «Соғ юрай десанг, озода бўл», «Соғлигим-бойлигим», «Яхши либос танга оройиш» каби мақол ва маталлари билан ёшларимизни табиат ва жамият гўзалликларини кўра билишга, уларни кадрлашга ўргатиб келишган.

Эстетик тарбия фақат нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини билиш, гўзал томонларини кўра билишнигина эмас, балки ботиний гўзалликни ҳис қилишни ҳам тарбиялайди. Инсондаги хулқий гўзалликнинг кадрига етишга ундайди.

Инсоний гўзаллик ақл, бурч, иймон, инсоф, камтарлик, латофат, лафз, меҳмондўстлик, меҳр, мулойимлик, поклик, яхшилик ва ҳоказо сифатларда ўзини намоён қилади.

Мир Алишер Навоий ўзининг «Фарҳод ва Ширин» достонида Ширинни зоҳирий ва ботиний гўзаллик соҳибаси сифатида тасвирлайди. Биламизки, унинг бу даражага етишувида холаси Меҳинбонунинг тарбиявий таъсири катта бўлган. Натижада Ширин мамлакат ободончилиги, канал қазиш, сув чиқариш каби ишларда иштирок этади ва ўша хайрли ишларга бош бўлади. Шириннинг латофатлилиги шунда эдики, у молу давлатга учмаган. Аксинча инсон бўлиш ва чин инсонни севишни бахт деб билган.

Ширин энг оғир дамларда ҳам Фарҳодга вафодор, садоқатли, иродали ёр бўлиши билан бирга тадбирли мураббия, одил ва донишманд давлат арбоби, комила, оқила ва фазилатли, латофатли қиз эди. Шириннинг бу фазилати минглаб қизларга ўрнак бўлиб келди ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолажак.

Аҳмад Дониш ўз фарзандларига насиҳат қилиб, «Суратларингни эмас, ғайратларингизни тузатинглар» деган эди. Инсоннинг ташқи томони ҳар қанча гўзал ва чиройли бўлмасин, унинг ахлоқи бузук бўлса у эл эътиборини қозона олмайди.

Демак, эстетик тарбия инсоннинг гўзал сифатларини тарғиб этишга, табиат ва жамиятнинг нафис жиҳатларини тушунтиришга хизмат қилади.

Политехник тарбия

Ишлаб чиқариш жараёнлари қонун-қоидалари билан таништирадиган, шу баробарида, ёш авлодга ишлаб чиқариш қуролларидан фойдаланиш йўлларини ўргатадиган таълимга политехник таълим дейилади.

«Политехника» лотинча — кўп техника (поле—кўп), политехник таълим — «кўп техникали таълим» деган маънони билдиради. У касбий таълим, касб ўргатувчи таълим эмас. Ёки у кўп техникадан хабардор қиладиган фан ҳам эмас. Аммо политехник таълим ҳар қандай ихтисосдаги киши учун зарур бўлган минимум билимлар билан қуроллантиришни назарда тутди.

Республикамизнинг ҳар бир фуқароси ўзининг барча куч ва қобилиятларини эркин тараққий эттиришга қодир бўлмоғи керак. Шу маънода политехник таълим ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршилиқни бартараф этувчи омиллардан биридир. Қолаверса, политехник таълим ақлий таълим ва тарбия билан шу даражада боғланганки, уларни ажратиш китобни дарров четга суриб, тарбиячи талабини бажаришга киришади. Бунда тарбиячига қулоқ солмаган болаларни «тарбиясиз», «қулоқсиз» дейиш асло мумкин эмас. Чунки улар ўз машғулотиغا ўта қизиқиб қолиб, уни яқунламасдан диққатини бошқа нарсага жалб қила олмайди. Афсуски, амалда тарбиячилар, кўпинча, бунини ҳисобга олмаслик орқасида хатоларга йўл қўядилар.

Шахснинг ривожланиш ҳолатини тўғри баҳолаш ва билиш учун уни турли муносабатлар доирасига қўйиб кузатиш лозим.

Хўш, болалардаги ўзига хосликни, уларнинг рухий жараёнларининг турлича бўлишини, хулқий қарашларидаги фарқни қайси омил белгилайди? Биологик омилми? Ижтимоий омилми? Таълим-тарбиявий омилларми? Бу ва бошқа кўпгина шахс фаолиятига алоқадор саволларга кишилиқ жамияти тарихи тараққиётида жавоб беришга, уларни назарий ва амалий жиҳатдан ҳал этишга доир уринишлар бўлган.

ШАХС РИВОЖЛАНИШИГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ОМИЛЛАР

Педагогика шахснинг камолотга етишини мураккаб ва зиддиятли жараён деб билади. Шахснинг камолга етишида насл-ирсият (биологик), ижтимоий муҳит ҳам, мақсадга мувофиқ амалга ошириладиган таълим-тарбия ва ниҳоят ўзининг мустақил фаолияти ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Шахс қайси жамиятда яшаса ўша жамият ҳаётидаги қонун-қоидаларга асосан камол топади. Шу жамиятнинг моддий ва маънавий бойлигидан баҳраманд бўлади. Моддий ва маънавий бойликларни яратишда иштирок этади. Агар шу жамиятнинг моддий

ва маънавий бойлиги юксак бўлса, у шахсга шу қадар катта таъсир кўрсатади ёки аксинча. Иккинчи томондан эса, шахс фаолияти давомида меҳнат орқали ўз моддий ва маънавий бойлигини яратиш жараёнида онгини, ҳаётини, турмуш шароитини ҳам яхшилаб боради. Ана шундай ижтимоий фаолиятлар, ўз навбатида, меҳнат турларининг такомиллашишига олиб келади. Техника ва технология (автоматика, телемеханика, механизация, ишлаб чиқариш технологияси, электрлаштириш, газлаштириш ва ҳоказо) мукамалликка эришиб боради. Оқибат натижада, улар ҳам, ўз навбатида, одамни ақлий ва ахлоқий жиҳатдан ўзгаришига сабаб бўлади.

Одам атрофи, объектив борлиқни кўпроқ билгани сари онглилик даражаси ўсади, фикрлаш доираси кенгайди, янги масала ва кўникмаларни эгаллайди, янги қизиқиш ва эҳтиёжлар вужудга келади.

Демак, шахсинг камолга етишуви жамият ривожига чамбарчас боғлиқдир.

Инсон камолотида ирсиятнинг таъсири

Ирсият деганда, болага ота-она ва умуман яқин аждодлардан, яъни наслдан-наслга ўтадиган биологик хусусият ва ўхшашликлар тушунилади.

XVI аср фалсафасида вужудга келган преформизм оқими намояндаларининг фикрича, одам боласи она пуштидалигидаёқ бўлажак шахсга хос барча хусусиятларга эга бўлади, ривожланиш эса ана шу хусусиятларнинг микдорий кўпайиб боришидан иборатдир.

Одам шахсининг ва хулқининг ривожланишида биологик омилларнинг таъсирини юксак баҳолаб, шахсни наслга боғлаб ўрганувчи оқимлардан яна бири бихевиоризм бўлиб, у XX асрнинг бошларида психология фанида кенг тарқалди. Бунга америкалик педагог ва руҳшунос Э. Торндайк асос солди. Унинг фикрича, шахсинг барча хусусиятлари, шу жумладан онг ва ақлий қобилият ҳам наслдан-наслга ўтади, гўё одамнинг кўзи, тишлари ва бармоқлари каби ақлий қобилият ҳам табиатан берилгандир.

Америкалик прогматизм (прогма — фойда) педагогикасининг отахони Джон Дюн (унинг назариясини ҳозирги кунда давом эттираётган А. Комбас ва бошқалар ҳам) шахсинг ривожланишини биологик нуқтаи назардан асосладилар. «Ҳақиқий тарбия ташқаридан киритиладиган нарса эмас, у одам билан дунёга келган хусусият ва қобилиятни ўстиради»,— дейди Д. Дюн.

Биогенетиклар (Болдуин, Чемберлен, Стенли Холл ва бошқалар) XX аср бошларида боланинг руҳий жиҳатдан ўсишини зоологлар Ф. Мюллер ва Э. Геккеллар томонидан кашф қилинган биогенетик қонун асосида боради, деган фикрни олға сурдилар.

Биологияда биогенетик қонун «Онтогенез филогенезни такрорлайди» деб таърифланади. Маъноси — ҳар бир организм

Ўзининг эмбрионал тараққиётида ўзидан аввалги барча босқичларни такрорлайди, яъни индивидуал организм ўзининг тухум хужайра ҳолатидан мукамал ҳолатга етгунча бошидан кечирадиган катор шаклларни шу организмнинг аجدодлари босиб ўтган жуда кўп шаклларнинг қисқа, ихчам такрорланиши демакдир.

Масалан, немис руҳшуноси В. Птерн янги туғилган бола ҳали инсон эмас, деб ҳисоблайди. У фақат сут эмувчи ҳайвондир. Ярим ёшдан ошгандан сўнг у маймунга тенглашади. (Ҳар нарсани тутишга интилувчи маймунлик даври.) Икки ёшида бола бошланғич инсонлик ҳолатига етади (юради, гапиради). Беш ёшгача бўлган болаларнинг руҳий хусусиятлари ибтидоий давр одамлари хусусиятларига мос келади. Ўсмирлик йилларида киши ўзида ўрта аср онгини акс эттиради ва етуклик ёшидагина мавжуд жамиятнинг маданий даражасига мос онг эгаси бўлади, дейди. Яъни, инсон 17—18 ёшида мавжуд жамиятнинг аъзоси бўлади, деб ҳисоблайди. Баъзи биогенетиклар эса 13, 10 ва ҳатто 8 ёшда ҳам бола мавжуд жамиятнинг аъзоси бўла олади деб ҳисоблайдилар.

Австриялик руҳшунос К. Бюллер ҳатто боланинг ахлоқий жиҳатдан ўсишини ҳам ирсиятга боғлайди. Бошқа чет эл руҳшунослари боланинг руҳий тараққиётида тана тузилмаларидаги эндокрин аппарати (ички секреция безлари)даги ўзгаришлар ва ҳоказолар катта аҳамиятга эга, деб биладилар.

Назаримизда боланинг камол топишида руҳий ҳаётининг ибтидоий шакллари билан ўхшашликлари бўлиши мумкин. Бу, албатта, бола табиатининг ривожланиб кетмаганлиги натижасида юз беради. Лекин боланинг руҳий ҳолати ибтидоий даврдаги одамнинг ҳаёти билан бир хилдир, деган хулосага ишониб бўлмайди.

Биогенетиклар далил сифатида бола чизган расм ибтидоий кишилар чизган расмларга ўхшашлигини кўрсатадилар. Аслида ўхшашликнинг сабаби ибтидоий одам расм солишни билмаган, бола ҳам ҳали расм солишни ўрганган эмас. Агар катта ёшдаги киши ҳам ҳеч қачон расм солмаган бўлса, унинг дастлабки расмлари ҳам худди боланикидек ёки ибтидоий одамникидек бўлади.

Гапиришни ўрганаётган бола эндигина сўзлай бошлаган ибтидоий одам даражасида туради, дейиш ҳам унчалик ишончли эмас. Ибтидоий одам меҳнат қилиш жараёнида ўзининг нутқини ярата борган. Бола эса ўзи яшаётган муҳитдан тайёр тилни тайёр шакллари билан ўзлаштириб олади. Бола нутқ ва билими орқали ибтидоий жамият тафаккурини эмас, балки ўзи яшаётган давр тафаккурининг шакл ва мазмунини эгаллайди. Бола ҳаётининг дастлабки кунларидан бошлаб ўзини ўраб олган муҳитнинг таъсири остида ўсади, улғаяди.

Айрим педагог ва руҳшунослар орасида болага бошқача қараш ҳам мавжуд. Уларнинг фикрича, инсоннинг камолоти икки омилга — ирсият ва ижтимоий муҳитга боғлиқдир. Ирсият ўзгармайди, ижтимоий муҳит ҳам ҳамма даврлар учун ўзгармасдир.

Октябр тўнтаришидан кейин камолга етишнинг икки омилига асосланган педалогия деб номланган таълимот вужудга келди. Педалогия таълимотига кўра боланинг камолга етиши ва ҳатто келажаги фақат ирсиятга ва ўзгармас муҳитга боғлиқ. Улар таълим-тарбиянинг аҳамиятини ҳисобга олмадилар. Педагоглар «тест» ва махсус анкеталар ёрдамида боланинг ақлий даражасини аниқлашни кенг қўлладилар ва тарғиб этдилар.

Тарихдан маълумки, мазкур оқим намояндалари ва уларнинг ғоялари ВКП(б) МК нинг 1936 йил 4 июлда «Халқ маорифи соҳасидаги педалогик бузилишлар ҳақида» деб номланган қарори билан илмга хилоф усул деб қораланди.

Ирсият, муҳит ёки таълим-тарбиянинг аҳамияти ҳақида тарихдан яна кўплаб мисол келтирсак бўлади. Ҳатто ирсият, муҳит ёки таълим-тарбияни инкор этувчилар ҳам бўлган.

Ирсият бор ва биологик омилларни инкор этолмаймиз. Лекин ирсиятни мутлақо ўзгармас деб ҳам тушунмаслик керак. Антропология фани ютуқларига асосланадиган бўлсак, тарихий-ижтимоий тараққиёт натижасида одамнинг анатомик-физиологик белгилар (одамнинг калла суяги, қўли, оёқлари, ақлий қобилиятлари ҳам) ўзгариши мумкин. Бу ўзгаришлар авлоддан-авлодга ўтади ва тобора мустаҳкамланиб боради.

Демак, бола шахснинг ривожланишига наслнинг таъсири, деганда ота-онага, авлод-аждодларга ўхшашликни ифодаловчи биологик белгиларнинг такрорланишини тушунмоқ керак. Ҳар бир бола ота-онасидан мерос сифатида биологик кўринишларга (тананинг тузилиши ва унинг мутаносиблиги, сочнинг, кўзининг, терисининг ранги, бўйи-басти ва бошқалар) эга бўлиб дунёга келади. Булар жисмоний хусусиятлардир. Шунингдек, олий нерв фаолиятининг кўринишлари (холерик, сангвиник, флегматик, меланхолик) ҳам туғма ўтади, бу физиологик хусусиятлардир.

Маълумки, бола бир қанча туғма хусусият ва инстинктлар билан туғилади. Биз уларни шартсиз рефлекслар деб атаймиз. Масалан, қорни очса йиғлайди, ёруғни сезади, товуш чиққан томонга қарайди, иссиқ-совуққа муносабат билдиради ва ҳоказо. Аммо бу хил хусусиятлар ҳайвонларга ҳам тааллуқлидир.

Айни вақтда болага инсонларга хос хусусиятлар ҳам ирсият йўли билан туғма ўтади. (Масалан, ақлий ёки жисмоний меҳнат қилиш қобилияти, тафаккур ва нутқининг ривожланиши ва ҳоказо.) Аммо булар туғма имкониятлар бўлиб, уларнинг ривожланиши учун инсон боласи инсоний муҳит, одамлар орасида яшаб, улар билан алоқа қилиши, ижтимоий меҳнатда иштирок этмоғи лозим. Чунки инсон биологик мавжудот сифатидагина эмас, балки ижтимоий мавжудот сифатида ривожланади ва камолга етади. Шунингдек, ирсий йўл билан ўтган ақлни ўсиши, камол топиши учун ақлий фаолият, шарт-шароит ҳам бўлиши лозим.

Боланинг камолга етишида муҳитнинг таъсири

Физиология ва руҳшунослик фанининг кўрсатишича, инсон боласи тайёр қобилият билан эмас, балки бирор-бир қобилиятнинг рўёбга чиқиши ва ривожланиши манбаи — лаёқат билан туғилади. Лаёқат ўз ҳолича ривожлана олмайди, у гўё «мудроқ» ҳолатда бўлиб, унинг уйғониши — ривожланиши учун қулай муҳит керак. Муҳит деганда кишига таъсир этадиган ташки воқеаларнинг йиғиндисини тушунамиз. Бунга табиий муҳит (географик), ижтимоий муҳит, оила муҳити (микромуҳит) ва бошқалар киради ва улар болаларнинг ривожланишига алоҳида таъсир этади.

Агар бола ўз туғма лаёқатига мос шароитда ўсиб, зарур фаолият билан шуғулланса, лаёқат эрта кўриниб ривожланиши, аксинча, бундай муҳит бўлмаса, йўқ бўлиши ёки «мудроқ»лигича қолиб кетиши ҳам мумкин.

Бола туғилиши билан ижтимоий ҳаёт шароитлари, тайёр ижтимоий онг шаклларига дуч келади. У меҳнат шароитининг таъсирида ўсади, улғаяди. Кишиларнинг ўзаро мулоқотлари натижасида болада нутқ шаклланади, ўсади. Юқорида таъкидлаганимиздек, ижтимоий муҳит кишиларнинг фаол иштироклари, фаолиятлари натижасида тарихан ўзгариб боради.

Демак, боладаги ирсий белгиларнинг ўсиши, камол топиши инсонлар муҳити, яшаш шароити ва тарбияга боғлиқ десак бўлади. Бунга тарихда мисоллар жуда кўп. Алишер Навоий онасидан — шоир, Эйнштейн — физик, Улуғбек — астроном, Ибн Сино — табиб бўлиб туғилмаган, албатта. Улардаги қобилият куртакларининг ривожланиши, истеъдодга айланишида ижтимоий муҳит, таълим-тарбия муҳим рол ўйнаган.

Инсон боласи, агар ижтимоий-инсоний муҳитга эмас, бошқа муҳит, айтайлик ҳайвонлар муҳитига тушиб қолса, унда ирсий белгиларнинг айрим биологик кўринишлари сақланар, лекин инсоний фикр, фаолият, хатти-ҳаракат бўлмайди.

1920 йилда Ҳиндистонлик доктор Синг Калкуттанинг Жануби-Ғарбидаги Миднапур шаҳри яқинида бўри уясидан иккита бўри боласи билан иккита қизчани топиб олган. Буларнинг бири етти—саккиз ёшлар чамасида, иккинчиси икки ёшлар чамасида бўлган. Уларни Миднапурдаги болалар уйига олиб келишади ва Камола, Амала деб ном беришади. Амала (кичиги) бир йилдан сўнг вафот этади. Камола эса 1930 йилгача яшаган.

Доктор Синг Камоланинг хулқини 9 йил ҳар куни кузатиб, кундаликка ёзиб боради. Қизча ҳайвонлар муҳитида вояга етгани сабабли тўрт оёқлаб юрган, секин юрганда қўл ва тиззаларига таянган, тезроқ юриш керак бўлганда эса қўли ва оёқ кафтига таяниб, тиззасини ярим буккан ҳолда юрган. У чопганида ҳам шу ҳолатини ўзгартирмаган. Камола ёруғликдан кўрқар, лекин қоронғида ўзини тетик тутар ва адашмас эди. Унинг кўзлари қоронғида яшашга

мослашган бўлиб, кечаси худди бўриникидек ёнар эди. Қизча кечалари кезиб юрар, кундузи бурчакка тикилиб ухлар ёки деворга қараб ўтираверарди.

Камола кийим кийишни хоҳламас ва кийимларни ҳадеб йиртаверарди. Унинг бадани совуқни ҳам, иссиқни ҳам сезмагандек кўринарди. Совуқ кунларда ҳам ёпиб қўйилган кўрпаларни улоқтириб ташларди. У олов ва сувдан қўрқар, агар уни ювинтирмоқчи бўлсалар, қочишга уринарди. У сувни ялаб ичар, сабзавотдан тайёрланган овқатни емасди, лекин хом гўштни қўлига ҳам ушламай еяр, суяк ғажирди. Камола фақат ерга қўйилган овқатни еган, қўлда берилганни эса олмаган.

Амала ва Камола болалар уйига келтирилган дастлабки кунларида, кечалари муайян вақтда бўридек увиллар, ўрмонга қочиш учун кўп уринишарди. Сингнинг барча саъй-ҳаракатига қарамай, Камолани «инсонга айлантириш» жараёни ҳеч натижа бермади. Камола 1920 йилдан 1922 йилгача бировларнинг ёрдами билан тикка туришни ўрганди. Лекин чопадиган бўлса, аввалгидек тўрт оёқлаб чопар эди. Тўрт йилдан кейин у бир нечта саволларни тушунадиган бўлди. Етти йилда эса 45 сўзни ўрганди. Камола 17 ёшга киргач ақли 4 ёшли боланики даражасига етди. Мана шу қиз мисолидан кўриниб турибдики, инсонлар жамиятидан ташқарида ўсишнинг ўзи организм руҳий тараққиётини таъминлай олмас экан. Демак, инсон биологик мавжудот сифатидагина эмас, балки ижтимоий мавжудот сифатида ҳам тараққий қилади.

Одоб, ахлоқ, хулқий сифатлар — шахснинг барча руҳий сифатлари фақат муҳит ва тарбиянинг ўзаро таъсири асосида вужудга келади. Шунинг учун ирсият ривожланишга таъсир этади, аммо ҳал қилувчи омил бўла олмайди.

Камолотда таълим ва тарбиянинг таъсири

Жамиятнинг болалар онгига таъсир ўтказиши асосан таълим-тарбия орқали амалга оширилади. Бола ёшлигидан атрофдаги кишилар билан мулоқотда бўлиб, билимлар, кўникма ва малакаларни эгаллайди. У дастлаб оила шароитида ва мактабгача тарбия муассасаларида, кейинчалик мактабда таълим-тарбия олади.

Болани ўраб олган муҳит, меҳнат ва тил оқибат натижасида тарбия воситасига айланади. Бунда муҳитнинг таъсири стихияли эканлигини ҳисобга олмоқ лозим. Шу сабабли инсон камолотида таълим ва тарбиянинг етакчилик қилишига имкон бериш даркор. Чунки:

1. Таълим ва тарбия жараёнида киши организмнинг ўсиши ва муҳитнинг стихияли таъсири бера олмайдиган нарсаларини ўрганиб олади. Масалан, бола ўз она тилини атрофи ўраб турган муҳитнинг таъсирида ўрганиб олиши мумкин. Лекин ўқиш ва ёзишни махсус таълим йўли билангина ўрганади. Махсус меҳнат ҳамда техника, билим, кўникма ва малакалари фақат таълим жараёнида эгалланади.

2. Таълим-тарбия ёрдамида ҳатто кишининг баъзи туғма камчиликларини ҳам керакли томонга ўзгартириш мумкин. Кишилар баъзан туғма камчиликларидан қатъи назар, туғма камчилиги бўлмаган бошқа кишилар билан баробар фаолиятда бўлиши мумкин. Чунончи, баъзи бир болалар айрим камчиликлар билан туғилади (кар, кўр, соқов ва ҳоказо). Лекин махсус уқтирилган таълим-тарбия ёрдамида уларнинг ақли тўла тараққий қилади.

3. Таълим-тарбия ёрдамида муҳитнинг салбий таъсири натижасида юз берган камчиликларни ҳам тугатиш мумкин (болаларнинг карта ўйнаши, кўполлик, сўкиш, папирос чекишлари ва ҳоказо).

4. Таълим жараёнида болада билимлар, кўникма ва малакалар ҳосил бўлибгина қолмай, балки илмий дунёкараши ҳам шаклланади, камолга эришиб боради. Билимларнинг эгалланиши унинг жисмоний ва маънавий жихатдан ўсишига ёрдам беради. Масалан, Тошмуҳаммад Алиевич Саримсоқов йигирма тўққиз ёшида академик бўлган. Виктор Гюго 15 ёшида Франция фанлар академиясининг махсус ёрлиғи билан тақдирланган. Н. И. Лобачевский 14 ёшида Қозон университетига ўқишга кирган ва 23 ёшида шу университетнинг профессори даражасига эришади. Ўзбек олимларидан Шавкат Алимов, Шавкат Аюпов ва Раҳдш Ҳайитовларга ҳам шу ёшларида профессорлик насиб этганди.

Демак, бизнинг асосий ва энг муҳим вазифамиз, болаларнинг қобилият ва истеъдодларини ўз вақтида пайқаб олиш ва уларнинг камол топишлари учун қулай шароит, таълим-тарбия беришдир.

Инсоннинг камол топишида шахсий фаолиятнинг аҳамияти

Юқорида билдирилган хулосаларга асосланиб, инсоннинг камол топиш жараёнини фақат ирсият, ижтимоий муҳит ва таълим-тарбияга боғлаб ўрганиш, талқин қилиш ҳам ҳақиқатга унчалик тўғри келмайди. Чунки ижтимоий тараққиётда шахснинг ўзи ҳам фаол иштирок этади.

Айтиш мумкинки, ижтимоий муҳит, таълим-тарбия — шахснинг ўзи фаол иштирок этгандагина унинг туғма лаёқатини уйғотади, истеъдод, қобилиятларини ўстира олади. Агар киши ўз ишини севса, унинг шу соҳадаги истеъдоди тезроқ ва кучлироқ рўёбга чиқа бошлайди.

Шундай ҳоллар ҳам учрайдики, баъзан киши бир соҳа билан қизиқади-ю, унинг қобилияти бошқа соҳада рўёбга чиқади. Бундай ҳодисалар кўпроқ ҳали кишининг қобилиятлари тўла рўёбга чиқмаган ва шаклланиб бўлмаган ҳолларда юз бериши мумкин. Қобилият ва истеъдоднинг рўёбга чиқишида инсоннинг муайян фаолиятига қизиқиб қараши билан бир қаторда унинг ўз устида ишлаши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Истеъдодли кишилар ўз истеъдодлари — иқтидор кучини тўла рўёбга чиқариш учун ўз устларида тинмай ишлашлари, меҳнат қилишлари шарт. Масалан, машҳур грек нотиғи — сўз устаси Демосфеннинг (эрамиздан олдинги IV аср) омма

орасидаги дастлабки нутқлари муваффақиятсизликка учраган, уни хатто масхара қилишган. Демосфен дудук, овози хаста, қисқа-қисқа нафас оладиган киши эди. У доимо бир елкасини учуриб турар эди. Лекин у актёр Сатирнинг маслаҳати билан ўз нутқини такомиллаштиришга киришади. Демосфен ўз камчиликларини бартараф этиш учун иродалилиқ ва қатъиятлик кўрсатди: у оғзига майда тошлар ва сопол парчаларини солиб, сўзларни талаффуз қилишни машқ қилди. Денгиз бўйида тўлқинлар шовқинида нутқ сўзлади, қояларга чиқиб баланд овоз билан шеърлар ўқиди, ойна олдида туриб юз ҳаракатларини бир маромга келтирди. Уй шифтига қиличини осиб кўйди, у одати бўйича елкасини ҳар учирганда, қилич санчиларди. Демосфен ҳафталаб уйдан чиқмай нотиқликни ўрганди. Уйдан чиқмаслик учун сочининг ярмини қирдириб ташлади.

Ҳар бир болани тарбияласа бўлади, у яхши ўқиши ҳам мумкин. Уларни қобилиятсиз дейиш ҳам хато. Ўқитувчининг биринчи галдаги вазифаси ҳар бир ўқувчини атрофлича синчиклаб ўрганиш, унинг қайси соҳага қизиқишини билиш, кейин эса ана шу қизиқиш, ҳавас ва мойилликни ҳисобга олиб тадбирийд чора кўришдир. Умуман, педагогик жиҳатдан тўғри уюштирилган ҳар қандай фаолият бола шахсининг ақлий, ахлоқий, эстетик, жисмоний, иродавий ривожланишига ижобий таъсир этади.

Болаларнинг ёш даврлари хусусиятлари тавсифи

Болаларни тўғри тарбиялаш, самарали ўқитиш учун бола ривожланишига доир ўзгаришларни, ёш даврларига хос хусусиятларни билиш ва ҳисобга олиш лозим. Чунки уларнинг ўсиши, ривожланиши, руҳий жиҳатдан тараққий этиши турли ёш даврларида турлича бўлади. Агар ўқитувчи, тарбиячи болани ҳар томонлама тарбиялашни мақсад қилган бўлса, у ҳолда болани ҳам ҳар томонлама билиши лозим. Шунингдек, мақсадга мувофиқ педагогик таъсир кўрсатиш усулларини ҳам эгаллаган бўлмоғи керак, боланинг ёши, индивидуал хусусиятларини доимо ўсишда, ривожланишда, ўзгаришда олиб қараш ва фикр юритиши лозим.

Тиббиёт, болалар анатомияси, физиологияси, психологияси, педагогика фанлари ютуқлари ва уларнинг тавсияларига кўра болаларнинг ёш даврларини қуйидагича гуруҳлаштириш қабул қилинган.

1. Гўдаклик даври—чақалоқлик даври (туғилганидан то бир ёшгача бўлган давр).

2. Ясли даври—1 ёшдан 3 ёшгача.

3. Мактабгача тарбия ёши —3 ёшдан 6—7 ёшгача.

4. Мактаб ёшидаги кичик ўқувчилар—6—7 ёшдан 11—12 ёшгача.

5. Ўрта мактаб ёшидаги ўқувчилар (ўсмирлар) —12 ёшдан 15—16 ёшгача.

6. Мактаб ёшидаги катта ўқувчилар (ўспиринлар) —16 ёшдан 18 ёшгача.

Маълум бир ёш даврига хос бўлган анатомик, физиологик ва рухий хусусиятлар ёш хусусиятлари деб аталади. Юқорида таъкидлаганимиздек, ёш хусусиятлари ва даврини иккинчи бир ёш хусусиятларидан ажратувчи чора йўқ. Биз фақат боладаги ўзгаришларга нисбатан қиёслаб даврларга ажратамиз. Уларга қисқача изоҳ берамиз:

1. Гўдаклик даври

Янги туғилган бола диққат билан парваришlashга муҳтождир. Шароит яхши бўлса жисмоний жиҳатдан тез ўсади, асаб тизими тез тараққий қилади ва такомиллашади. Бола туғилган вақтда фақат таъмни (мазани) билади, иссиқ ва совуқни сезади. Аста-секинлик билан унинг бошқа сезги аъзолари тараққий этиб боради. 3 ойлик бўлганда буюмларни фарқлайди, ўзига яқин кишиларни кўрса хурсанд бўлади, айрим товушлар чиқаради. 6—8 ойлик бўлганда буюмларни ранги ва шаклини ҳам фарқлай бошлайди. Рангдор ўйинчоқларни хуш кўради, уларга интилади.

Соғлом ўсаётган бола 11—12 ойлигидаёқ атрофдаги кишиларни танишдан ташқари, айтилиши осон бўлган айрим сўзларни талаффуз қилади, нутқи ўса бошлайди.

2. Ясли даври

Боланинг 1 ёшдан 3 ёшгача даврини ясли даври дейилади. Бу давр жисмоний ўсиш, йўлга кириш — юриш даври деб ҳам аталади. Бу даврдаги ёш болаларнинг хатти-ҳаракатларини табиий ҳолда бўлишига эътиборни қаратиш лозим.

Бола турли-туман ўйинчоқларни кўпроқ ўйнай бошлайди. Икки ёшга қадам қўйганда анчагина мураккаб ўйинларни ҳам қизиқиб кузатади. Болалар ўйин орқали бир-бирлари билан алоқа боғлайдилар, тасаввур, фикрлаш жараёнлари кучаяди, такомиллашади, нутқи ўсади. Энди у жумла, жумладан гап тузади, уларни тўғри талаффуз қилади.

Болаларни тарбия қилувчи катта кишиларнинг юриш-туриши ва одоби болалар руҳиятига таъсир қилади. Оила аъзоларининг аҳиллиги, яслидаги тарбиячиларнинг болаларни севишлари, зийраклик ва меҳрибонлик билан муомалада бўлишлари болаларнинг тўғри, соғлом ўсишларига, хулқ-одобда вазмин, иродали бўлишларига олиб келади. Болани лозим бўлган вақтда макташ, диққатини ижобий фаолиятга тортиш, ёмон ишлардан эҳтиёт қилиш, ноахлоқий сўз ва гаплардан узоқроқда бўлишларини таъминлаш, уришмаслик йўллариини ўргатиш, уларга таъсир кўрсатиш усулларииндан ҳисобланади.

3. Мактабгача тарбия ёши

Боланинг 3 ёшдан 7 ёшгача бўлган даврини мактабгача даври деб ҳисоблаймиз. Тажрибалардан маълумки, болалик даврида пайдо бўлган таассуротлар изи умрбод сақланиб қолади. Бу давр боланинг ақлий ва жисмоний жиҳатдан тез ўсиши, дунёни билиш, атроф муҳитга ўз муносабатини билдириш истаги кучайиб бораётган давридир. Шу сабабли ҳам ота-она ва тарбиячиларнинг болаларни тўғри ўсишлари, ақлий, ахлоқий, эстетик жиҳатдан тарбиялашга жиддий эътибор беришлари лозим.

Мактабгача ёшдаги болаларни тарбиялашда:

- а) соғлиги ҳақида, тартиб ва гигиена талабларига;
- б) ўйин машғулотилари, сўз, мусика, экскурсия, бадий ва жисмоний тарбияга;
- в) ўзини тута билиш, дўстлик-биродарликни ўрнига қўйиш, катталарга ҳурмат, ўйин қоидаларини бузмаслик, буюмларни асраш ва ҳоказоларга ўргатиш муҳимдир.

Бу даврда болаларнинг бўйи ҳар йили ўртача 6 см, оғирлиги эса 2 кг ўсади. Суяк, мускул тизими юмшоқ, эгилувчан бўлади. Шу сабабли уларни толиқтириб қўймаслик лозим.

Уларнинг ҳаёти ва фаолияти асосан ўйин орқали намоён бўлади.

Шунинг учун ҳам ўйинларини ранг-баранг бўлиши ва жамиятимиз мақсадларидан келиб чиқиб ташкил этилиши ниҳоятда муҳимдир.

4. Мактаб ёшидаги кичик ўқувчилар

Болани неча ёшдан бошлаб ўқитиш керак деган муаммо педагогика учун муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Ота-онанинг кизиқишлари асосида болани ўқишни удда қиладиган даражага етказмасдан мактабга бериши унинг соғлигига зарар етказди, бола машғулот мазмунини тушуниб ўзлаштира олмай қийналади ва ниҳоят ўқишдан орқада қолади. Аксинча, ўқиши лозим бўлган пайтдан кеч мактабга берилса, боланинг соғлом фаоллик талаб этувчи руҳий кучлари номақбул томонга бурилади, у қийналиб ўқийди.

Ота-она ва тарбиячилар болани ўқишга беришдан аввал унинг ақлий қобилиятини, диққатини, мустақил фикрлаш даражасини, сўзларни ифодалай олиш борасидаги фаоллиги сифатларини пухта ўрганиб, тегишли хулоса чиқаришлари тавсия этилади.

Агар юқоридаги омиллар кучли ва ижобий бўлса, болани 6—7 ёшдан мактабга бериш маъқул. Шунда болалар ўз ҳаётининг янги даврига кадам қўядилар. Энди боғчадаги ўйин фаолияти ўрнини тизимли мажбурий вақт билан боғлиқ ўқиш фаолияти эгаллайди. Албатта, бу даврдаги болалар учун ўйиндан мажбурий риоя этиладиган фаолиятга ўтиш қийин, буни ҳисобга олиш лозим.

Кичик ёшдаги болалар жисмоний жиҳатдан нисбатан текис ўсадилар, ўғил ва қиз болалар ташқи кўринишлари билан бир-бирларидан деярли фарқ қилмайдилар. Бўйи ўртача 120 см, оғирлиги 25 кг атрофида бўлади. Кўкрак қафаслари ва умуртқа поғоналари суякларининг етарлича қотмаганлиги туфайли улар тез шикастланишлари мумкин. Суяк ва мускуллари тез ўсади.

Бу даврдаги ўқувчиларнинг бош мияси оғирлиги жиҳатидан ~ катталарникига тенглашса ҳам, тузилиши жиҳатидан фарқланади. Ўпка, қон томирлари ўсишда давом этади. Нафас йўли ва диафрагма бўш ривожланган бўлади, шу туфайли кичик ёшдаги ўқувчилар ҳаракатсиз қолсалар нафас олишлари сустроқ бўлиб, тана аъзоларининг кислород билан таъминланиши ёмонлашади. Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг юраги ўзидан катталарникига нисбатан икки марта кўп қон чиқаради. Юрак уриши минутига 90—92 мартага тўғри келади.

Жисмоний ўсишга хос бу хусусиятлар кичик ёшдаги ўқувчиларга нисбатан ўқитувчи—тарбиячидан эҳтиёткорликни талаб қилади. Уларни асабийлашишдан сақлаш, кўпроқ ҳаракат қилишлари, очик ҳаводан фойдаланишлари ҳақида ғамхўрлик қилиш лозим.

Стол, партада тўғри ўтиришларига, ручкани ўнг қўлда тутиш, дарс пайтларида қаттиқ ҳаракат қилмасликни назорат этмоқ даркор.

Ўқиш меҳнатининг таъсири остида боланинг барча руҳий фаолияти ихтиёрий диққат, ихтиёрий хотира (ёдда қолдириш, эсга тушириш), ихтиёрий идрок (маълум мақсад асосида воқеа ва ходисаларни кузатиш), тафаккурни ихтиёрий идора этиш ва у билан

боғлиқ бўлган нутқ, хис-туйғу, ирода каби рухий жараёнлар ривожланади.

Бошланғич мактаб ўқувчилари ўқиш даврида буюмларнинг шакллари, яъни доира, учбурчак, тўғри бурчак, квадрат, кўпбурчакларни, ҳажмли фигуралар — шар, куб, параллелепипед, цилиндр, призма, конусларнинг шакллари аниқ билиб оладилар.

Мактаб ёшига етган болалар кичик вақт муддатларини (кун, соат, ярим соат, чорак соат, дақиқаларни) аниқ тасаввур қиладилар. Бу ёшдаги болалар узоқ вақт муддатларининг фарқини сезмайдилар. Боланинг хоҳишини 2 ҳафтадан кейин бажаришга ваъда берсангиз ҳам, 3 ойдан сўнг ёки ярим йилдан сўнг бажаришга ваъда берсангиз ҳам, у кўнаверади. Болаларни вақтнинг қадрига етишга, вақтни аниқлаш ва уни бекор ўтказмасликка ўргатишни уларни дарсга кечикмай келишга ўргатишдан бошлаган маъқул. Кейинчалик кундалик ички тартибга риоя қилиш, секин ва тез, оз вақт ва кўп вақтнинг нима эканлиги ўргатиб борилади ва ҳоказо.

Болаларни яхши ўқишлари учун уларда кузатиш қобилиятини ўстириш, кузатувчанликни тарбиялаш даркор. Чунки кузатишлар буткул сезилмай келган ҳодисалар моҳиятини очиб беради.

Кичик мактаб ёшидаги болалар эшитган ва ўқиганларини кўпинча ҳарфма-ҳарф, тўппа-тўғри маънода англайдилар. Шу сабабли болалар юқори синфларга чиққан сари улардаги тасаввур ва тушунчаларнинг кенгайишига, фаҳм-фаросатнинг ўсишига қараб ақлий ишларнинг ҳаммаси тобора мураккаблаштириб, такомиллаштириб борган маъқул.

6—7 ёшдан 14 ёшгача бўлган болаларнинг хотираси жуда кучли тараққий этган ва хотирага олиш, уқиб олиш қобилияти анча ўсган бўлади. Иккинчи томондан эса, мактаб фаолияти, ўқув иши улардан маълум мақсад билан олдиндан хотирга олиши, онгли ва фаол равишда айтиб беришни, асосли равишда ўрганишни талаб қилади.

Тажрибалардан маълумки, бу ёшдаги болаларнинг талаб ва қизиқишлари, одат ва сезгилари, тасаввур ва тушунчалари, хаёлий фаолиятлари, диққат-эътиборлари, тиришқоқликлари ва бошқа жиҳатлари борасида бир-бирларидан фарқ қиладилар. Айримлари бирон-бир соҳада истеъдодли, қобилиятли бўлсалар, бошқалари иккинчи бир соҳада истеъдодлидирлар. Баъзиларида истеъдод кўпроқ, баъзиларида камроқ бўлади.

Шу билан бирга, улар орасида турли кўринишдаги камчиликли, жумладан, дудуқ, кўзи яхши кўрмайдиган, қулоғи яхши эшитмайдиган, овози хаста, хотираси паст ва ҳоказо нуқсонли болалар ҳам учрайди. Ўқитувчи — тарбиячиларнинг вазифаси — болалардаги ҳамма ижобий майл ва интилишларни ўз вақтида англаш, уларни камол топтириш, салбий сифатларини йўқотиш, истеъдод ва қобилиятларини тобора ривожлантириш, камчилик ва нуқсонларни тиббиёт ходимлари ёрдамида йўқотиш, умуман, таълим-

тарбия ишига тўсқинлик қиладиган томонларини йуқотишдан иборатдир.

5. Мактаб ёшидаги ўрта ўқувчилар (ўсмирлар) даври

12—13 ёшдан 15—16 ёшгача бўлган даврида ўқувчиларни ўсмирлар дейилади. Ўсмирлик даврида боланинг жисмоний ва руҳий тараққиётида кескин ўзгаришлар рўй бериши сабабли, бу давр ўтиш даври деб аталади.

Бу ёш балоғатга етиш даври ҳам деб аталади. Қиз болалар 13—15 ёшда, ўғил болалар 16—17 ёшида балоғатга етадилар. Бу давр кескин ўзгаришларга бой бўлганлиги сабабли ўсмирларнинг хулқида бир-бирига зид ҳолатлар: гоҳ болаларча серҳаракатлилик, гоҳ сусткашлик, гоҳ жўшқинлик, гоҳ бўшанглик, гоҳо ишга кучли ҳавас, гоҳида ишни пайсалга солиш, ўжарлик қилиш ҳолатлари учрайди. Шу сабабли ота-оналар ва ўқитувчи-тарбиячиларнинг ўзаро ҳамкорлиги, шонилмасдан ўйлаб иш кўриши тавсия этилади.

Ўсмир болаларнинг руҳий тараққиёти қуйи синф ўқувчиларига нисбатан илгарилаб кетади. Ўқиш таъсирида ўсмир боланинг умумий, абстракт тушунчаларни тобора кўпроқ тушуниб ва билиб бориши тезлашади.

Балоғат даврида ўсмир бола ўзида катта кишиларнинг сифатлари пайдо бўлаётганини сеза бошлайди, катта киши бўлгиси келади, катталарга хос хатти-ҳаракатлар ҳам қила бошлайди. Ота-она ёки тарбиячилар уни, «катта киши бўлиб қолибсан» десалар, хурсанд бўлади. Аммо шу билан бирга, у ҳали кўп вақт болаларча қилиқлар, баъзан ортиқча шўхликлар ҳам қилади.

Ички секреция безларининг қайта қурилишига боғлиқ жинсий етилиш даври бошланади. Уларда эркаклик ва аёлликни ташқи белгилари — овозининг ўзгариши (дўриллаш, мўйловининг сабза уриши, кўкрак қафаси ва кўкрак безлари шаклининг ўзгариши, ривожланиши, ўғил ва қиз болаларнинг нафас олишларидаги тафовутлар ва ҳоказолар) пайдо бўла бошлайди. Бу баъзан уларни ташвишга солади, жинсий тафовутларни кучайтиради.

Ўсмир болалар руҳиятида қаҳрамонона ишларга, романтика, ўзини қаҳрамонлар қиёфасида тасаввур этиш каби қизиқишлар жуда кучли бўлади. Бунга тарихий воқеалардан, ёзувчиларнинг асарларидан жуда кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Ўсмирларда дўстлик ва биродарлик ҳислари, сирдош дўст топиш истаги жуда кучли бўлади.

Ўсмирларнинг ўзига хос томонларидан яна бири у ўқувчи ўртоқларининг диққат-эътиборида бўлишни ёқтиради. У нима қилиб бўлмасин жамоада обрў қозонишга, маълум мавқени эгаллашга интилади. Буларга яхшилик билан эриша олмаса шўхлик, баъзан тартиб бузиш, ўқитувчининг талабига тескари иш тутиш каби йўллар билан эътибор қозонишга ҳам ҳаракат қилади. Ўқувчилар жамоасида ўзига дўст тополмаса, кўча болалари ичидан «дўст» топиб, унинг

тузоғига илиниб қолиши ҳам ҳеч гап эмас. Шунинг учун ота-она ва ўқитувчиларнинг биринчи галдаги вазифаси, ўсмирни бўш қўймаслик, уни имкони борича бирон-бир иш билан шуғуллантириш, кизиқишларини мазмунли томонга буришдир.

Демак, ўсмир билан муносабатда сабр-тоқат, вазминлик, маълум ҳолда унга мустақиллик бериш, жамоа ҳаётига оид ишлар юзасидан у билан маслаҳатлашиш, унинг ташаббусидан, интилиш ва имкониятларидан фойдаланиш — бу ёшдаги ўқувчиларни тўғри тарбиялашнинг гарови. Энг муҳими, унинг шахсини ҳурмат қилиш, камситмаслик, катта бўлиб қолганлигини тан олишдир.

Ўсмирлик даври айрим педагог ва психологлар, врачлар таъкидлаганидек тарбияга берилмайдиган давр эмас. Ўз вақтида Жан Жак Руссо бу даврни «иккинчи марта туғилиш» деб атаган эди. Ўсмирлик даври бола учун жуда кўп имкониятлар берадиган даврдир.

6. Мактаб ёшидаги катта ўқувчилар (ўспиринлар).

Бу давр 16 ёшдан 18 ёшгача ва ҳатто, ундан юқори—22—23 ёшларгача бўлган даврни ҳам ўз ичига олади.

Ўспиринлик ёшидаги ўқувчиларда узоқ муддатли ва тизимли таълим натижасида фикрлаш, танқидий фикрлаш ривожланади, интеллектуал қизиқиш ўсади, дунёқараш шаклланган бўлади. Бу даврда ўспириннинг тасаввур ва тафаккур доираси деярли ниҳоясига етган ва ижтимоий ҳаётнинг бирор соҳасига йўналтирилган бўлади.

Энди бу даврга келиб гавда, қоматлари тўлишиб, гўзаллашиб боради. Мускулларнинг кучи ва иш қобилияти ортади. Жинсий етилиш асосан тугайди. Умуман, ўспиринлик жисмоний ўсишнинг тинч даври бўлиб, киши аъзоларининг ўсиши, такомиллашиши ниҳоясига етади. Улар жисмоний кучли, хушбичим ва соғлом бўлганликлари туфайли тетик ва хушчақчақ, ҳар ишга қодир, мустақил бўладилар.

Ўспиринлик фаолиятининг асосий тури ўқиш бўлиб қолаверади. Билимларнинг ҳажми кенгайди, бу эса, ҳаёт воҳеаларини, борлиқдаги ходисаларни асослашда тадбиқ этиш имкониятини яратади.

Ўспиринлар ўзларининг ҳозирги фаолиятига келажақда ҳаётда ўз ўрнини топиш, белгилаш нуқтаи назаридан қарайди. Назарий жиҳатдан эгаллаган билимларини амалий масалалар билан боғлаш эҳтиёжи пайдо бўлади. Ўспиринлар мантиқий фикр юритадилар ва билимларни англаб, тушуниб эса қолдирадилар.

Яна бир хусусияти ўспирин ўзининг маданий-маънавий савиясини оширишига интилганида намоён бўлади. Ўспирин ўз устида қунт билан ишлайди, радио, телевидение, барча информация воситаларидан унумли фойдаланади. Турли асарлар билан танишади, ўзи учун мақбул бўлган кишилар билан суҳбатлашади. Улар ҳаёт ҳақида (шахсий турмуш, севги, ахлоқ-одоб ҳаётий гўзаллик каби масалалар юзасидан) фикр алмашишга

иштиёқманд бўлишади. Ўзларининг ақлий ва жисмоний етуклигини баҳолашади, шунга асосланиб аниқ бир касб-корни эгаллаш режасини тузишади.

Характерли хусусиятлардан яна бири—ўспирин ўзига-ўзи баҳо беришга интилади, унда хушлмуомалалилик, одоблилик ва вазминлик каби ахлоқий сифатлар қарор топади, такомиллашиб боради.

Кўпчилик ёшлар Ватанга, халқига, жамиятга, инсониятга хизмат қилиш ва фойдали инсон бўлишни ҳаётининг олий мақсади деб биладилар.

Умуман олганда, ўқитувчи—тарбиячилар ўқувчиларнинг барча ёш даврлари, жисмоний ва руҳий тараққиётидаги ўзгаришлари, уларнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида етарли маълумотга эга бўлишлари шартдир. Бу маълумотлар ўқитувчининг айрим масалаларни ижобий ҳал этиши учун, шунингдек ўқувчиларга педагогик таъсир ўтказиш режасини тузиши учун зарурдир.

Бизнинг улуғ мақсадимиз, тарбияланувчиларнинг қалбига яхшилик, инсоний фазилат уруғини сепишдир. Шундай қилишимиз лозимки, токи ёш авлод ўзини жамиятнинг ишончли ва керакли аъзоси, она Ватан учун ҳар қандай ишга яроқли инсон деб ҳис қиладиган бўлсин.

IV Б О Б

ЎЗБЕКИСТОНДА ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ТИЗИМИ

Халқ таълими тизими деб муайян мамлакатнинг ички ва ташқи тараққиётига таъсир кўрсатувчи ҳамда маълум бир қоидалар асосида ташкил этилган барча таълим-тарбия муассасаларининг тузилишига айтилади.

Ўзбекистан халқ таълими тизими республикамизни ижтимоий, иқтисодий ва маданий ривожлантиришнинг устивор соҳаси ҳисобланади. Халқ таълими тизими республикамизнинг ақл-заковат ва илм борасидаги куч-қувватини, жамият, оила ва давлат олдидаги ўз масъулиятини англайдиган, ҳар жиҳатдан баркамол эркин шахсни шакллантириш мақсадини кўзлайди.

Халқ таълими тизими Ўзбекистан Республикасининг Конституцияси ва Ўзбекистан Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисидаги қонунга мувофиқ ташкил этилади ва назорат қилинади. Мустақил Республикамиз Конституциясининг 18 ва 41-моддаларида таъкидланганидек жумҳуриятимизда яшовчи барча фуқаролар жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар билим олиш ҳуқуқига эга. Шунингдек, фуқароларнинг бепул умумий таълим олиши давлат томонидан кафолатлангандир. Бу ҳуқуқ илм олишнинг ҳамма турлари текинлиги, ёшларга умумий-мажбурий ўрта таълим беришнинг амалга оширилиши, ўқитишни ҳаёт, унумли меҳнат билан боғлаш асосида ривожлантириш негизида изоҳланади. Ўқувчиларга ва талабаларга РЧ давлат стипендиялари ва имтиёзлар берилади.

Мактаб дарсликлари текин тарқатилади, мактабда давлат тилида (Ўзбек тили) ўқитиш имкониятлари яратиб берилади. Мустақил билим олиш ёки хорижий элларда билим олиш учун шарт-шароит яратилади.

Фан-техника тараққиёти изчил амал қилаётган ҳозирги даврда халқ таълими тизимининг барча тармоқларини муттасил такомиллаштириш, уни оқилона уюштириш ва бошқариш масалалари тобора катта аҳамият касб этиб бормоқда.

ЎЗБЕКИСТОН ХУДУДИДА ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ТИЗИМИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ТАРИХИ

Инсоният маданиятининг илк ўчоқлари — Шарқдаги Қадимги Ҳинд ва Хитой, Кушон ва Бактрия маданияти бўлмаганида Румон ва Юнон маданияти бўлармиди? Мусулмон Шарқ уйғониши бўлмаганида Ғарб уйғониши (XIV—XVI асрлардаги) бўлармиди?

Таниқли венециялик сайёҳ Марко Поло узок вақт ҳозирги Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистон ва қўшни вилоятлар ҳудудида яшаган халқларнинг анъаналари, урф-одатларини ўрганди. У ўз эсдаликларида ёш авлодни ҳаётга тайёрлашда кўп асрлар давомида қўлланилган усул ва воситаларга таянган ҳолда «Нур Шарқдан таралади» деган эди. Қадимги Оврўпада кенг тарқалган мазкур ҳикматда Шарқ халқларининг инсоният маданият пойдеворини яратишдаги улкан ҳиссаси Ғарб халқлари томонидан тан олингани ифодалангандир.

Лекин маънавиятни тиклашга бўлган ҳаракат фақат Оврўпода ёки фақат Шарқда бошланган дейиш, ғарбу шарқни бир-бирига қарама-қарши қўйиш ҳам нотўғри. Ота-боболаримизнинг «Ўтмишни унутганнинг келажаги бўлмайди» деган ҳикматли гапи бор. Биз ўз тарихимизни қанчалик чуқур ўргансак, маданий меросимизга, анъаналаримизни қаратсак, келажак авлодга шунчалик тўғри таълим берган бўламиз. Марказий Осиёда фалсафий, ахлоқий, маърифий тафаккурнинг илк куртаклари халқ оғзаки ижодида ўз аксини топган. Уларда ёзув пайдо бўлгунга қадар ва ундан кейин ҳам халқ руҳи ва маънавий фаоллиги акс этган. Шарқда, жумладан Ўзбекистон ҳудудида таълим-тарбияга жуда катта эътибор берилган эди. Болаларни кичик ёшдан илмга кизиқтириш, ахлоқан пок, виждонли, меҳр-шафқатли қилиб вояга етказиш, эл-юртга нафи тегадиган фарзанд қилиб ўстириш масалаларига ота-боболаримиз жиддий эътибор қилишган.

Шарқ педагоглари болаларни ўқишга кизиқтириш учун китобдаги воқеаларни қуш ва ҳайвонлар тилидан ҳикоя қилар эдилар. Масалан, «Қобуснома», «Махвон-ул Асрор», «Матла-ул Анвар», «Ахлоқи Муҳсиний», «Калила ва Димна» каби асарлар шулар жумласидандир.

Марказий Осиё араблар томонидан босиб олинган пайтларда ҳам иқтисодий-маданий ҳолати жиҳатидан ривожланган ўлкалардан

бири бўлганлиги тарихий қўлёзма ва архитектура ёдгорликларидан маълумдир.

VII—VIII асрларда Марказий Осиёни араблар фатҳ этгач, ислом дини асосидаги сифат жиҳатидан янги тизимга эга бўлган таълим-тарбия муассасалари вужудга келди. Араб тилини ўрганиш жорий этилди. Ислом дини бориб етган ерларда мачитлар, улар қошида эса ўғил болалар учун мактаблар ташкил қилинди.

Араб бўлмаган болаларга ислом дини асосларини ўргатиш мақсадида Марказий Осиё мактабларида «Ҳафтияк», «Чор китоб» каби дарсликлар кенг тарқатилди. XII асрдан бошлаб ислом динини туркий тилларда ёзилган асарларда ҳам оммалаштириш бошланди. Мисол тариқасида Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикмат» асарини келтиришимиз мумкин.

Араблар Марказий Осиёда бир умр қолиб кетмадилар ва исломга иймон келтирган барча маҳаллий халқларнинг миллий ғурурига тегмаслик йўлидан бордилар. Мактаб, мадраса, масжидлар фақат ибодатхона эмас, тарбия ўчоғи вазифасини бажарган, демак, билим, маданият, ахлоқ чўққиларига эришишда диннинг ҳам ўз ўрни бордир. Халқлар ўз она тилларида сўзлашсаларда ёзув араб алифбосида бўлган. У даврда савод чиқариш ҳарф ва сўзларни ёзишни ўрганишдан бошланар эди. Мактаб сўзи арабча «ёзув ўргатадиган жой» деб номланиши ҳам ана шундандир.

Мактабларда болаларга ёзиш ва ҳисоблаш ўргатилган, бундан ташқари, ўсмирларга савдо санъати, араб тили, мантиқ, нотиклик, хуснихат ва арифметикадан сабоқ берилган.

Ҳар бир мактаб талабасининг сони 30—40 дан ошмаган, булардан ташқари, масжид қошидаги мактабларда ҳам 15—20 талаба ўқиган.

Мактаб, мадрасалар билан бирга қорихоналар ҳам мавжуд бўлиб, уларда ёзув ўргатилмаган, талабалар, «Қуръон»ни ёд олишган, холос.

«Мадраса» сўзи — арабча «дарс ўқитиладиган жой», «маъруза тинглайдиган жой» маъносини билдиради. Маълумки, ўша жойлардаги дарс кенг маънода қўлланилиб, унинг таркибига таълим-тарбия, панд-насихатлар, устоз-шоғирд муносабатлари, донишмандларнинг давра суҳбатлари, жуда катта ҳаётий тажрибалар сабоғи кирган. «Мударрис»—дарс берувчи, ўқитувчидир.

Мадрасалар 15—20, 30—40 ва ҳатто 100—150 талабани ўқитишга мўлжалланган бўлиб, диний билимлар билан бирга дунёвий билимлар ҳам берилган. Қобилият, қизиқиши бўлмаган болаларни умрини зое кеткизмаслиги учун уларга шоғирдликка тушиш, деҳқончилик билан шуғулланишни маслаҳат беришган.

1917 йил Октябр тўнтаришигача ҳар бир мусулмон фарзандини саводли қилишни савоб деб билган. Юқоридаги фикрларнинг

нечоғлик тўғри эканлигини тасдиқлаш мақсадида фақатгина Қўқон хонлигидаги маълумотлар билан танишиб кўрайликчи...

Архив маълумотларига қараганда, 1885 йилда Қўқон хонлигида (ўша даврда тахминан 1 миллионга яқин аҳоли яшаган) Мадраса, мактаб, қорихоналар ва уларда ўқиётган талабалар, шунингдек масжидлар сони қуйидагича бўлган.

Мадрасалар ва талабалар сони

Марғилон вилоятида 57—838

Қўқон вилоятида 45—6929

Наманган вилоятида 40—1324

Андижон вилоятида 30—996

Ўш вилоятида 10—304

Жами 182 Мадраса—10391 талаба

Мактаб ва ўқувчилар сони

Марғилон вилоятида 428—7340

Андижон вилоятида 428—6756

Қўқон вилоятида 301—4210

Наманган вилоятида 371—7121

Ўш вилоятида 176—2851

Жами 1703 мактаб—28278 ўқувчи

Қорихоналар ва ўқувчилар сони

Қўқон вилоятида 100—604

Наманган вилоятида 50—306

Андижон вилоятида 44—320

Марғилон вилоятида 21—395

Ўш вилоятида 14—76

Жами 229 қорихона—1701 ўқувчи

Булардан ташқари, 6154 масжид мавжуд эди.

Тарихни ҳаққоний талқин этсак —унинг тубсиз оламидаги муаммолар нисбатан одил ҳал қилинади. Ҳамма гап тарихий воқеалар ҳамда далилларни бузмасдан, аниқ, холис ифодалашдадир. Чунки уни ўзгартириб бўлмайди.

Октябр тўнтаришигача аждодларимизнинг «атиғи икки фоизи саводли бўлган» қабилидаги тахминлар ўзбек маърифати ва маданиятига нисбатан бўҳтондан бошқа нарса эмас. Фикримизнинг исботи учун Туркистон ўлкасидаги халқ билим юртлари 3-инспектори (мубошири) В. Наливкиннинг чор ҳукуматининг маъориф вазири Д. А. Толстойга 1896 йил 8 майда йўллаган мактубидан айрим сатрларни келтирамиз: «Эътиборингиз учун ушбу хабарни етказишни лозим деб биламанки, айти пайтда Туркистон ўлкасидаги олий мактаб-мадрасаларгина халқ билим юртлари 3-инспекторининг раҳбарлигидадир. Қуйи мактаблар бу инспекторнинг раҳбарлиги доирасидан ташқарида, уларнинг ниҳоятда кўплиги сабабли ҳали

сонини олишга муваффақ бўлинмади, менга топширилган инспекция ишларида мактаблар нинг сони ҳақида аниқ расмий маълумот йўқлигининг боиси шунда».

С. Граменицкий таъкидлаганидек: «Ўлка босиб (руслар томонидан М. А. Қ.) олингач, руслар бу ерда жуда кўп мактаблар борлигини кўрдилар, уларда араб алфавитида она тили ўқитилишига, хат-саводни эгаллаш мусулмон дини билан уйғунлашиб кетганига гувоҳ бўлдилар».

Ўзбек халқини 1917 йилгача ёппасига саводсизликда айблаган шовинистларга жавоб тариқасида айтиш мумкинки, ўша янги тузум нашидасига ошифта бўлиб, 20—30- йилларда ёппасига бадарға қилинган юксак тафаккур соҳиблари — зиёлилар Октябрь тўнтаришидан олдин фаолият кўрсатган шахсий ва оммавий мактаблар, мадрасаларда билим олганлар, юксак илм эгаси бўлганлар. Ўша даврларда камолга етган ўнлаб, юзлаб, минглаб дарғаларимиз ҳозир ҳаёт бўлганларида эди, бизнинг миллий турмуш даражамиз айтиш жоиз бўлса бундан 60 йиллар олдинроқ изга тушган бўлар эди. Биз 20—30- йилларда юксак онгли, зўр қобилиятли, саводли кадрлардан ажралдик.

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ТИЗИМИГА ТАВСИФ

Октябрь тўнтаришидан ҳозирги давримизгача халқ таълими тизимида кўп ўзгаришлар юз берди. Жумладан, 1929 йили араб графикасидаги имломиздан лотин графикасига, 1941 йилда эса лотин графикасидан рус графикасидаги имлога ўтилди. Турли кўринишдаги ўрта, ўрта махсус ва олий ўқув юртлари очилди. Ҳунар-техника таълими мактаблари кўпайтирилди ва ҳоказо.

Республикамиз учун 1958, 1973, 1984 йилларда халқ таълими тизими юзасидан қабул қилинган қарорлар муҳим аҳамият касб этди. Лекин улар ўсиб келаётган ёш авлоднинг халқ таълимига бўлган эҳтиёжини қондиролмади.

1991 йилнинг 1 сентябрида республикамиз ҳаётида тарихий воқеа юз берди: Истиқлол эълон қилинди. Шу муносабат билан жаҳон тажрибаларидан келиб чиқиб, энг биринчи навбатда мустақил республикамизнинг халқ таълими соҳасида ислоҳот ўтказиш масаласи кўтарилди. Ниҳоят Ўзбекистон Республикаси Олий кенгашининг 1992 йил 2 июл қарори асосида Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни таълим тизимини жиддий янгиланишига сабаб бўлди. Олдинги қабул қилинган қонунлардан фарқли ўлароқ, халқ таълими тизими тузилишининг қуйидаги янги қоидалари жорий этилди ва бажарилиши мажбурий деб қайд этилди.

1. Таълим ва тарбиянинг инсонпарварлиги ҳамда демократлиги.

Бунинг моҳияти, шундаки, биздаги барча халқ таълими тизимига кирувчи муассасаларда берилаётган таълим ва тарбия инсонларни уларнинг моддий ва маънавий камолотини, ақл-

заковатининг ўсишини, инсоний фаолиятининг барқ уришини ва ниҳоят, ўзлигини билиш ва ҳақ-ҳуқуқлари учун курашадиган чин ватанпарвар бўлиб етишишларини мақсад қилиб қўяди.

2. Таълим тизимининг узлуксизлиги ва изчиллиги.

Мустакил Ўзбекистонимизнинг халқ таълими муассасаларида берилаётган таълим ва тарбия узлуксиз (яъни бир-бирини тўлдирди) ўзаро боғлиқдир. Ҳар бир бошланғич таълим ўқув режа ва дастурлари асосида кейинги таълим турларига мосланган, шу сабабли кейинги босқичлар олдингиларнинг давоми сифатида фаолиятда бўлади. Бу эса, ўз навбатида, бир мактабдан иккинчисига, бир олий ўқув юртидан иккинчи олий ўқув юртига кўчиб ўтиш имкониятини яратади. Таълим эса ўқув режаси ва дастури асосида тизимли, изчил фаолиятда бўлади.

3. Давлат таълими тизимининг илмийлиги ва дунёвийлиги.

Республикамиздаги барча таълим муассасаларида дунёвий билимлар берилади. У илмий асосларга эга бўлиб, фан, техника, маданиятнинг энг янги муваффақиятлари ва инсон ақл-заковати туфайли такомиллашиб боради. Улар ўқувчиларни объектив дунёни бевосита билиш, тегишли хулосалар чиқариш, ўзининг жамиятда тутган ўрни ва вазифаларини аниқлаб олишга, бирор-бир касбни онгли эгаллашларига йўналтирилгандир.

4. Таълимда умуминсоний ва миллий-маънавий кадриятларнинг устиворлиги.

Таълим тизимига кирувчи барча таълим-тарбия масканларида берилаётган билим халқимизнинг, аждодларимизнинг минглаб йиллар ҳаёт тажрибалари асосида шаклланган, камол топган моддий ва маънавий омилларига улуғ сиймолар томонидан ёзиб қолдирилган бебаҳо асарларига таянади. Ўзлигимизни намоён қилишимиз учун зарур бўлган умуминсоний ғоялар билан қуроллантиради ва бу болада илғор умуминсоний кадриятларни улуғлайди.

5. Давлат таълим стандартлари қондасида ҳамманинг таълим олиши учун имконият яратилганлиги.

Янги Қонунимизнинг 4-моддасида таъкидланганидек, Ўзбекистон Республикасида ижтимоий келиб чиқиши, жинси, тили, ёши, ирқи, миллати, эътиқоди ва динга муносабатидан, ижтимоий аҳволи, машғулотининг тури, турар жойи, Республика ҳудудида қачондан бери яшаётганидан қатъи назар барчанинг таълим олиши учун тенг ҳуқуқлар кафолатланади (1-жадвалга К.аранг).

Таълим муассасаларига қабул қилиш шартлари давлат бошқарув идоралари томонидан тасдиқланадиган қоидалар билан белгиланади. Ота-оналар учун эса болаларини хоҳлаган мактабларига, хоҳлаган тилларида ўқитишлари кафолатланади. Ўзбекистон Республикасининг таълим тизими бутун дунё мамлакатларидаги таълим стандартларига мос ҳолда ташкил этилади.

6. Таянч (тўққиз синф ҳажмида) таълимнинг мажбурийлиги.

1930 йилда бошланғич, 1949 йилда етти йиллик, 1958 йилда саккиз йиллик, 1970 йилда ўрта умумий-мажбурий таълимга асос солинди. 1984 йилдан бошлаб ўн бир йиллик мажбурий таълимга ўтилди.

Мустақиллик шарофати билан мазкур масалада ҳам ўзгариш содир бўлди. Янги Қонун ўн бир йиллик мажбурий таълим ўрнига тўққиз синф ҳажмида мажбурий таълим беришни тасдиқлади.

Таянч таълими мажбурий бўлиб, таълим олувчиларга ўқишни ўрта таълим муассасаларида, турли хил ҳунар ва ўрта махсус ўқув юртларида давом эттириш ҳуқуқини беради.

7. Таълим, маънавий ва жисмоний тарбия дастурларини танлашга ягона ва табакалаштирилган ёндашув.

Халқ таълими тизими республика халқ таълими вазирлиги томонидан давлатимизнинг ҳозирги ва келажак тараққиётига жавоб берувчи, барча мактаб муассасалари ўқувчиларининг ёш ва индивидуал хусусиятлари асосида ягона ва табакалаштирилган ўқув режа ва дастурларини тасдиқлайди. Уларнинг бажарилиши юзасидан назорат қилади. Фанлараро боғланишни ҳисобга олиб уларни ўқитиш соатларини аниқлаб беради ва уларга жавоб берувчи дарсликлар тузилиши, нашр этилишини таъминлайди. Олиб бориладиган таълим-тарбиявий ишлар ёш авлодни маънавий бой, руҳан тетик, жисмонан бақувват, ахлоқан пок ва меҳнатсевар бўлиб вояга етиши учун барча моддий ва маънавий шароит ҳозирлайди.

8. Билимдонлик ва истеъдодни рағбатлантириш.

Таълим-тарбия муассасаларида таълим олаётган билимдон ва истеъдодли ўқувчиларни рағбатлантириш кўзда тутилган. Республикада тажрибасида билимдон ўқувчиларни рағбатлантириш стипендия, турли кўринишдаги мактов ёрликлари, моддий ёрдам шаклида ташкил этилган. Олий ўқув юртлари қарамоғида математика, физика, биология ва бошқа фанлар юзасидан истеъдодли болалар учун сиртқи мактаблар мавжуд.

9. Таълим муассасаларида чет тилларни ўрганиш, дин

1-жадвал

Мақтаблар сони	Гқувчилар I умум			
	сонига	ладиган тил	Мустақил	Аралаш
1 Ўқувчилар	Таълим олиб бори-			
			I	I
				фоиз
		Ўзбек тили	6661	1055 385597782,0
		Рус тили	222	778 459753 12,2
		Қозок	266	339 144970 2,9
		Қорақалпоқ,	218127	' 125060 2,6
		Қирғиз	26	32 11569 0,2
		Тожиқ	220	161 129971 2,8

Туркман	39	31	19221	0,3
Бошқа тилларда	21	387		—

рихи ва жаҳон маданияти соҳасида билим олиш учун шароитлар яратиш.

Октябр тўнтаришидан кейин, Халқ Комиссарлари Советининг 1918 йил январ ойидаги қарори билан мактаб черковдан, дин давлатдан ажратилди. Мактабларда диний билимлар бериш бекор қилинди.

Дин ва дин ҳомийлари таъқиб остига олинди. Диний руҳда ёзилган барча китоблар ёқиб юборилди. Чет тилларни ўрганиш сусайди. Миллий таълим-тарбия эътибордан четда қолди. Шу тариқа республикамиз ёшлари фан-техника ва дунё маданияти тарихи ва янгиликларидан хабарсиз бўлиб ўсишди. Дунёқарашларида чегараланиш аломатлари рўй берди.

Халқ таълими тизими ва янги Қонун асосида ўқувчиларнинг билим ва истеъдодларини, ватанпарварлик сифатларини шакллантириш ва тарбиялаб вояга етказиш мақсадида чет тилларни амалда ўрганиш борасида шароитлар яратди, чет тилларни чуқур ўргатадиган мактаб, лицей ва гимназиялар очди. Ватан тарихини чуқур биладиган, жаҳон маданияти тарихидан хабардор ўқувчиларни тарбиялаб вояга етказиш учун барча воситалар, шароитлар яратилмоқда. Дин ва маданият тарихи бўйича мактаб режаларига янги фанлар киритилди ва ҳоказо.

10. Таълим муассасаларининг сиёсий партиялар ва ижтимоий-сиёсий ҳаракатларнинг таъсиридан холи бўлиши

Ёш авлодга дунёвий билимлар бериш, уларни том маънода ҳаётга, турмушга тайёрлаш, ёшларнинг фикрларини чалғитмаслик, гуруҳбозликка йўл қўймаслик мақсадида таълим-тарбия муассасалари сиёсий партиялар ва ижтимоий-сиёсий ҳаракатлардан холи деб топилди.

11. Тарбияланувчилар ва таълим олувчиларни ҳурматлаш.

Таълим тизимида барча педагогларга давлат талаблари даражасида ўқитиш, мажбурий ҳисобланган фанларининг режа ва ўқув дастурлари асосида олиб бориш, тарбияланувчи ва таълим олувчиларнинг инсоний қадр-қимматларини ҳурмат қилиш (виждон эркинлиги, ахборот эркинлиги, ўз қараш ва эътиқодларини эркин ифода этишларига шароит яратиш бериш) масъулияти юклатилди.

Таълим олувчиларга ҳам давлат стандартларига, ёш ва индивидуал хусусиятига, истеъдод ва қизиқишларига мувофиқ таълим олиш тавсия этилди. Таълим муассасаларининг устави ва ички тартиб қоидаларига риоя қилиш масъулияти аниқ белгилаб берилди.

12. Педагог шахсини, унинг ижтимоий мавқеини ҳурматлаш.

Олдинги қабул қилинган қоидалардан фарқли ўлароқ, янги Қонунда педагог шахсини, унинг ижтимоий мавқеини ҳурматлаш лозимлиги белгилаб қўйилди.

Ўқитувчи-тарбиячилар шаънини ҳимоя қилиш, таълим шакли, усули ва воситаларини танлашда ташаббусларига кенг йўл очиш, педагогик меҳнатда танилган ўқитувчи-тарбиячиларни давлатимиз ордени ва медаллари билан мукофотлаш, уларни қишлоқ, шаҳар, район, вилоят ва республика олий органларига сайлаш умумхалқ вазифаси деб топилди.

Шу билан бирга улар зиммасига ахлоқ-одоб қоидаларига риоя қилиш, бола, ўқувчи ва талаба шахсининг қадр-қимматини ҳурматлаш, умуминсоний қадриятларга ҳурмат руҳида муносабатда бўлиш масъулияти юклатилган.

13. Амалдаги қонунлар доирасида мулкчиликнинг барча шаклларида таълим муассасаларининг тенг ҳуқуқлиги, уларнинг мустақиллиги

Таълим муассасаси мустақил юридик шахс бўлиб, қонунларда белгиланган тартибда барпо этилади. Давлат тасарруфида бўлмаган таълим муассасаси давлат рўйхатидан ўтказилган вақтдан бошлаб юридик шахс ҳуқуқини қўлга киритади.

Таълим муассасаларига муайян мақом (гимназия, лицей, дорилфунун, академия ва шу кабилар мақоми) берилиши таълимни бошқариш тегишли идоралари томонидан аттестация асосида амалга оширилади.

Таълим муассасалари ўзаро битим тузишга, ўқув-тарбия комплекслари ва ўқув-илмий-ишлаб чиқариш бирлашмалари ва уюшмалари таркибига киришга ҳақлидирлар.

Бундай комплекс ва бирлашмалар таркибига кирувчи муассасаларнинг вазифалари, ҳуқуқлари ва мажбуриятлари ўз уставларида белгиланади.

ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ТИЗИМИДАГИ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ МУАССАСАЛАРИГА ТАВСИФ

Ўзбекистон Республикасида таълимнинг ягона тизимига амал қилинади. Ягона тизим қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Мактабгача тарбия.
2. Умумий таълим.
3. Ҳунар-техника таълими.
4. Урта, махсус таълим.
5. Олий таълим.
6. Илмий ва илмий-педагогик ходимлар тайёрлаш.
7. Кадрларнинг касб-кор малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш.
8. Оиладаги таълим.
9. Мустақил таълим.

Таълим тизимида ўқув режалари ва дастурлари мувофиқлаштирилади. Таълим босқичлари ва шаклларидаги изчиллиги таълимнинг стандартларига мос келиши таъминланади (2-жадвалга қаранг).

2- жадвал

Халқ таълими тизими

Урта умумий ва политехника

Меҳнат мактаби таълими мактаблари

Болалар боғчаси оила, ясли ва боғчалари

Болалар яслиси

Мактабдан ташқари таълим-тарбиявий муассасалар

Ҳунар-техника билим юрти

Урта махсус ўқув юртлари

Техника билим юртлари ва якка тартибдаги шоғирдлик Олий ўқув юртлари

1. Мактабгача таълим.

Мактабгача таълим тармоғига 1—3 ёшдан 6—7 ёшгача бўлган болаларга таълим-тарбия берувчи ясли ва боғча муассасалари, шунингдек оиладаги таълим-тарбия киради. Бундан кўзланган мақсад бола камолоти асосларини шакллантиришдан, уни билимга қизиқишини таъминлашдан, маданий-ахлоқий эҳтиёжларини, дастлабки меҳнат кўникмаларини, илмга муҳаббат қўйишни ўстиришдан, саломатлигини мустаҳкамлашдан иборатдир (3-жадвалга қаранг).

3- жадвал

.. м ..	Ундаги болалар	
Мактабгача тарбия муассасаси	Муассаса сони	сон
Халқ таълими вазирлиги тасарруфида	3484	596715
Бошқа вазирлик ва ташкилотлар тасарруфида	5983	703285
асосларини эгаллашларини,	шунингдек	ўз ижодий

2. Умумий таълим.

Умумий таълим узлуксиз давлат таълими тизимида асосий бўғин бўлиб, таълим олувчилар илмий билим, меҳнат ва бошланғич касб-ҳунарга — кўникма ва малакалари, ишбилармонлик

қобилиятлари, фазилатларини ривожлантиришларини таъминлайди.

Умумий таълим уч босқичдан: 6—7 ёшдан 10—11 ёшгача бўлган болаларга таълим берувчи бошланғич (I—IV синфлар), 11—12 ёшдан 15—16 ёшгача бўлган болаларга мўлжалланган (V—XI синфлар) таянч ва 15—16 ёшдан 17—18 ёшгача бўлган [X—XI (XII) синфлар ўрта таълимлардан иборат бўлиб, бошланғич, таянч, ўрта таълим мактаблари, гимназия, лицей ва бошқа ўқув юртларида амалга оширилади.

Ўрта умумий таълим муассасаларида ихтисослашган таълим амалга оширилиши, ўқувчилар танлови бўйича курслар жорий этилиши ва фанлар чуқур ўргатилиши мумкин. Бундай курсларнинг дастурлари умумтаълим муассасалари томонидан тасдиқланади (4-жадвалга қаранг).

4- жадвал

Барча турдаги умумий таълим мактабларининг ҳозирги замон тараққиёти қуйидаги кўрсаткичларда ифодаланади. (1993 йил 1 январда олинган маълумот.)

Умумий таълим мактабларининг тури	Мактаблар	сон
Ўқувчилар сони		
Кундузги умумий таълим мактаблари	8963	4.766.605
Шу жумладан:		
—Бошланғич таълим мактаблари	174	11.873
—Таянч таълим мактаблари	1586	340.102
—Урта умумтаълим мактаблари	7117	4.393.924
—Куни узайтирилган гуруҳларга эга		
—бўлган мактаблар	5176	761.483

Фанларни чуқурлаштириб ўргатадиган мактаблар

Шу жумладан:

—Гимназиялар	56	22.671
—Лицейлар	83	18.556
—Кечки умумтаълим мактаблари	188	64.462
— Бундан ташқари:		
—Кечки синфлар ташкил этилган 223 умумтаълим мактаблари		
—Ақлий ва жисмоний носоғлом болалар		
—учун махсус таълим мактаблари	83	20.706
—Болалар уйлари	25	25.000
—Етим болалар интернат-мактаби	4	719

—Болалар ва ўсмирларнинг талаб ва эҳтиёжларини тўлароқ. дириш, уларнинг дам олишини ташкил этиш мақсадида давлат оралари, мулкчиликнинг турли шаклларидаги корхона-лар, жамоат лашмалари ва маданий, илмий, техника, спорт ва бошқа алишдаги мактаблардан ташқари таълим муассасалари барпо лади

—3. Мактабдан ташқари таълим

—4. Ҳунар-техника таълими

—Ҳунар-техника таълими меҳнат ва касб-кор маҳорати ҳамда лши ва кадрлар тайёрлашни, уларни қайта тайёрлаш ва мала- каларини оширишни мақсд қилади.

—Хунар таълими хунар билим юртларида, ўқув-ишлаб чиқариш, ўқув-курс комбинатларида, марказларда ва бошқа ўқув юртларида ёки бевосита ишлаб чиқаришда олиб борилади.

—Хунар-техника таълими таянч таълими асосида бир вақтнинг ўзида умумий ўрта таълим бериш ёки фақатгина касб ўргатиш орқали амалга оширилади (6-жадвалга қаранг).

—5. Ўрта махсус таълим

—Урта махсус таълим техникумларда, билим юртларида, колледжларда ва ўрта махсус ўқув юртларида, шу жумладан ўзга шаклдаги ўқув юртлари (хунар-техника билим юртлари ёки олий ўқув юртлари) билан қўшилган ўрта махсус ўқув юртлари, таянч, ўрта ва хунар-техника таълими негизида амалга оширилади.

—6. Олий таълим

—Олий таълим танланган фаолият соҳасида чуқур умумил-мий ва махсус билимни зарур касб-кор кўникмаси билан уйғунлаштирадиган юкрри малакали мутахассисларни, шунингдек илмий ва илмий-педагогик ходимлар тайёрлаш мақсадини кўз-лайди.

—Олий ўқув юртларида таълим икки босқич асосида, бакалавр ва магистр даражасини бериш орқали амалга оширилади. Фуқаролар шартнома (пулли) асосида иккинчи олий маълумот олишга ҳақлидирлар.

Олий ўқув юртлари қонунда белгиланган тартибда вақти-вақти билан аттестация ва аккредитизациядан ўтказиб турилади.

Турли хилдаги мактабдан ташқари муассасалар фаолиятига давлат томонидан кўмак берилади ва назорат қилинади (5- жадвалга қаранг).

5- жадвал

Тўғараклар

МуассасаУларда туга- даги \$WB-

Мактабдан ташқари муассасалар номи сонн рақлар сони

(минг ҳисоби)

Жами муассасалар 50825610 376,8

Шу жумладан:

Ўқувчилар саройлари ва уйлари 26514817216,7

Еш гехниклар станциялари 1335395 7069

Еш табиатшунослик станциялари 122 3916 55,2

Еш туристлар станциялари ва база-

лар 3669. 18,0

'Бошқалар 42 785 18,7

Бундан ташқари:

Болалар ва ўсмирлар спорт мактаблари 322

133,7

7. Илмий ва илмий-педагогик ходимлар тайёрлаш

Илмий ва илмий-педагогик ходимлар тайёрлаш узлуксиз таълим тизимида олий босқич хисобланиб, шахс ва жамият эҳтиёжларини, шунингдек, жамиятнинг бундай кадрларга бўлган талаб-эҳтиёжини кондиритишни таъминлайди.

Илмий ва илмий-педагогик ходимлар тайёрлаш; илмий даражалар (фан номзоди, фан доктори) ва илмий унвонлар (доцент, катта илмий ходим, профессор ва ҳоказо) бериш тартиби қонунлар билан белгиланади.

8. Кадрларнинг малакасини ошириш

Кадрларнинг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш ижтимоий ривожланиш, фан-техника тараққиёти талабларига, ишлаб чиқаришдаги ўзгаришларга мувофиқ равишда касбий билим — кўникмаларни такомиллаштириш, шунингдек, кадрларга янги ихтисос ўргатиш мақсадида амалга оширилади.

9. Оиладаги таълим.

Ота-оналар ёки уларнинг ўрнини босувчи шахслар боланинг жисмоний, маънавий камолотига ва ақл-заковатини ўстиришга, маълумотли бўлишига жавобгардирлар. Болаларига оилада таълим беришни зиммаларига олган ота-оналар таълим муасса-салари, таълимни бошқарувчи тегишли идоралар билан шартнома тузадилар. Оиладаги таълим ўқув юртларининг дастурлари бўйича амалга оширилади, кейинчалик экстернат тартибида аттестациядан ўтказилади. Аттестациядан ўтгач, таълимнинг исталган босқичидан бошлаб ўқув муассасаларида ўқишни давом эттиришлари мумкин.

10. Мустақил равишда билим олиш

Давлат фуқароларининг мустақил равишда ўз маълумотлари, маданий, касб-кор савияларини оширишга бўлган интилиш-қизиқишларини қўллаб-қувватлайди, уларга шароит яратади. Билим ва малака даражасини мустақил равишда оширган шахсларга экстернат тартибида имтиҳон топшириш имкониятини беради.

Мустақил Республикамиз раҳбарияти халқ таълими тизимини мазмунан янада яхшилаш борасида жуда катта тадбирларни амалга оширмоқда.

6-жадвал

Ҳунар-тех-	В								
ника би-	Жумладан,	Ж	я	Агроса-	н	Транспорт	Маиший		
лим юрт-	кундузги			о а	ноат	So	ва алоқа	хизмат	
лари	S й			Sg			 к		

459 439 50 118 196 34 12 19 Ю

Олий ва ўрта махсус таълими, халқ таълими вазирликларининг бевосита раҳбарлигида республикада янгидан-янги мактаб, гимназия, лицей ва олий ўқув юртлари очилмоқда. Уларда давлат

тили— ўзбек тилини ўқитиш йўлга қўйилган. Барча таълим муассасаларида Ўзбекистон халқлари тарихи, чет тили, ҳисоблаш техникаси каби фанларга жаҳон стандартлари талабида эътибор қаратилган. АҚШ, Англия, Германия, Франция, Туркия, Хитой, Саудия Арабистони каби ривожланган мамлакатларнинг халқ таълими вазирликлари билан ўзаро кадрлар тайёрлаб бериш борасидаги шартномалар тузилган. Бу жараён ўз самарасини бермоқда. Миллий таълим тизимида ёш авлодни ҳаётга тайёрлаш учун барча имкониятлар ишга солинмоқда.

У Б О Б ЎҚИТУВЧИ — ЁШЛАРГА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ БЕРУВЧИ КИШИ

Республикамиз ҳукумати халқ таълими соҳасида ўртага қўяётган вазифаларни бажариш кўп жиҳатдан ўқитувчига боғлиқ. Янги иқтисодий сиёсатга ўтиш шароитида таълим-тарбиядан кўзда тутилаётган мақсадларга эришиш, ўқувчиларнинг хилма-хил фаолиятини уюштириш, уларни билимли, одобли, эътиқодли, меҳнатсевар, баркамол инсон қилиб ўстириш ўқитувчи зиммасига юклатилган.

Ўзининг фидокорона меҳнати билан ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш сифатини оширишга катта ҳисса қўшаётган ижодкор ўқитувчилар сони йил сайин ортиб бормоқда, Айниқса, ислохотлар даврида бундай мураббийлар эл-юртга танилмоқда. Ҳар йили энг яхши ўқитувчини аниқлаш учун ўтказилаётган мактаб кўриклари, туман, вилоят, республика танловлари ана шу ютуқларга омил бўлмоқда. Мактабларда «методист ўқитувчи», «катта ўқитувчи», «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи», «Ўзбекистон халқ ўқитувчиси» унвонларига сазовор бўлган ўқитувчилар сони тобора кўпаймоқда.

Халқимизнинг келажаги, мустақил Ўзбекистоннинг истиқболи кўп жиҳатдан ўқитувчига, унинг савиясига, тайёргарлиги, фидойилигига, ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш ишига бўлган муносабатига боғлиқ.

Сўнги йилларда педагогика институтларида, университетларида, педагогика билим юртларида ўқитувчилар тайёрлашни яхшилашга қаратилган кўпгина ишлар амалга оширилди. Чунончи, бўлажак ўқитувчиларнинг касбий тайёргарлигини кучайтириш, ихтисосга доир фанларни чуқур ўрганиш ва педагогик маҳоратни эгаллаш, назарий билимларни амалиётда қўллашга ўргатиш масалаларига эътибор кучайди. Шунингдек, бўлажак ўқитувчиларга педагогика, руҳшунослик, усулиётга доир фанларни ўргатиш кўлами янада кенгайди. Педагогика олий билимгоҳларида бир қанча ихтисослар бўйича тўрт йиллик ўқув режалари жорий этилди.

Узлуксиз педагогик таълим ғояси амалга оширилмоқда. Шу муносабат билан ўқитувчилар малакасини ошириш ва уларни қайта

тайёрлаш иши давлат ва жамоатчиликнинг диққат марказига қўйилди. Бу тадбирлар университет ва педагогика институтларининг махсус факультетларида, малака ошириш институтларида амалга оширилмоқда. Ўқитувчиларни фалсафий жиҳатдан кенг фикрловчи, мулоҳазали бўлишларига эътибор берилаётир. Синфий, тарбиявий қарашларнинг бирёқламалигидан, айрим шахс ва гуруҳлар манфаатидан умуминсоний кадриятлар устун туриши таъкидланмоқда.

Ўзбекистон ҳукумати мактаб ўқитувчиларининг ҳафталик ўқув ишлари ҳажмини камайтириб, маошини оширди. Ўқувчиларнинг дафтарларини текширгани учун, шунингдек, «Халқ ўқитувчиси», «Хизмат кўрсатган ўқитувчи», «методист — ўқитувчи»ларга ва илмий даражаси бор ўқитувчиларга қўшимча ҳақ тўлаш жорий этилди. Педагогика ўқув юртларида таълим олаётган талабаларнинг стипендиялари оширилди, овқатланиши учун, шахсий уйларда яшагани учун уларга қўшимча пул тўланади.

Ўқитувчилик шарафли, лекин жуда мураккаб касбдир. Яхши ўқитувчи бўлиш учун педагогик назарияни эгаллашнинг ўзигина етарли эмас. Чунки педагогик назарияда болаларни ўқитиш ва тарбиялаш ҳақида умумий қонун-қоидалар, умумлаштирилган усулий ғоялар баён этилади. Ўқувчиларнинг ёш индивидуал, хусусиятларини эътиборга олиш таъкидланади. Мактаб ҳаёти, амалий педагогик жараён эса жуда хилма-хилдир. Педагогик назарияга мос келмайдиган вазиятлар учраб туради. Бу эса ўқитувчидан кенг билимдонликни, пухта амалий тайёргарлик, юксак педагогик маҳорат ва ижодкорликни талаб этади. Шунинг учун ҳам мустақил Ўзбекистон давлатининг умумий-таълим мактабида ишлайдиган ўқитувчи:

— педагогик фаолиятга қобилиятли, ижодкор, ишбилармон;

— миллий маданият ва умуминсоний кадриятларни, дунёвий билимларни мукамал эгаллаган, диний илмлардан ҳам хабардор, маънавий баркамол;

— Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида тараққий этишига ишонадиган, ватанпарварлик бурчини тўғри англаган, эътиқодли фуқаро;

— ихтисосга доир билимларни, психологик, педагогик билим ва маҳоратни, шунингдек, назарий илмларни мукамал эгаллаган;

— ўқитувчилик касбини ва болаларни яхши кўрадиган, ҳар бир ўқувчиси улғайиб яхши одам бўлишига чин кўнгилдан ишонадиган, уларнинг шахс сифатида ривожланиб, инсон сифатида камол топишига қўмаклашадиган;

— эркин ва ижодий фикрлай оладиган, талабчан, адолатли, одобли бўлмоғи даркор.

ЎҚИТУВЧИЛИК КАСБИНИ ТАНЛАШ

Бирор касбнинг ҳақиқий устаси бўлиш учун кишида табиий қобилият, маълум жисмоний ва руҳий хислатлар жо бўлиши зарур. Масалан, артист бўлиш учун табиий овоз, эшитиш қобилияти, бежирим суврат, жисмонан соғлом бўлиш талаб этилади. Раҳбарлик вазифасини яхши бажариш учун ташкилотчилик, одамлар билан муомала-муроса қила билиш каби қобилиятларга эга бўлиш керак. Акс ҳолда касби ва ишидан бошқалар ҳам, ўзи ҳам қаноат ҳосил қилмайди. Киши касбни нотўғри танлаган бўлса, унга қизиқмаса, ўзи ҳам, бошқалар ҳам ундан барака топмайди.

Педагогик, ўқитувчилик фаолиятини, ёшларни ўқитиш ва тарбиялаш ишини самарали бажариш, ота-оналар ва болаларнинг иззат-ҳурматига сазовор бўлиш учун ҳам кишида бу ишга лаёқат, қобилият, қизиқиш бўлмоғи лозим. Бошқа касблар каби ўқитувчилик касбига ҳам ёшлар орасидан педагогик фаолиятга лаёқатли, болалар билан тил топиб муомала қила оладиган, илмли кишиларни танлаб олиш керак.

Педагогик касбини танлаган киши аввало соғлом бўлиши, сўзларни тўғри ва яхши талаффуз қила олиши, асаблари жойида, вазмин бўлиши даркор. Шунингдек, болаларни ёқтириши, улар билан ишлашга майли борлиги, бошқалар билан мулоқот қила олиши, хушмуомалалилиги, кузатувчанлиги, кенг фикрлай олиши, ўзига ва бошқаларга нисбатан талабчанлиги ҳам кишининг педагогик ишга яроқлилигини кўрсатади. Бу сифатлар кишида бор-йўқлигини тиббиёт ходимлари, руҳшунос, педагоглар оғзаки ва ёзма савол-жавоблар ёрдамида аниқлай олади.

ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТ

Педагогик фаолият ёш авлодни ҳаётга, меҳнатга тайёрлаш учун халқ олдида, давлат олдида жавоб берадиган, болаларга таълим-тарбия беришга махсус тайёрланган одамларнинг меҳнат фаолиятидир. Мактаб ўқитувчиларининг фаолияти инсон шахсини шакллантиришга қаратилган.

Ҳар бир бола ўз хулқ-атвориغا, характериға эга. Болаларни тарбиялашда уларнинг ана шу ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш, ўрганиш ниҳоятда мураккаб. Бунда одамлар ўртасидаги ижтимоий муносабатларнинг мураккаблигини ўзида акс эттирувчи махсус усуллардан фойдаланилади. Педагогик фаолиятга тайёргарлик кўраётган ёшлар унинг ана шундай хусусиятларини билишлари лозим. Ўқитувчилик ихтисосининг бу хусусиятлари унинг профессиограммасида ифодаланади.

Профессиограмма куйидагиларни ўз ичига олади: 1) ўқитувчи шахсининг хусусиятлари; 2) ўқитувчининг руҳий-педагогик тайёргарлигига қўйиладиган талаблар; 3) махсус тайёргарликнинг

ҳажми ва мазмуни; 4) ихтисосга оид усулий тайёргарликнинг мазмуни.

— Ўқитувчи шахсининг хусусиятлари:

Ғоявий соҳада: илмий дунёқараш ва эътиқод; ижтимоий эҳтиёж ва ахлоқий заруриятларни чуқур тушуниш; ижтимоий ва гражданлик бурчини англаш; ижтимоий-сиёсий фаоллик.

Педагог касби соҳасида: болаларни севиш ва улар билан ишлашга қизиқиш, педагогик ишни севиш; руҳий-педагогик зийраклик ва кузатувчанлик, педагогик такт, педагогик тасаввур; ташкилотчилик қобилияти; ҳаққонийлик; дилкашлик; талабчанлик; қатъийлик ва мақсадга интилиш; вазминлик; ўзини тута билиш; касбий лаёқатлилиқ.

Кенг илмий савия, маънавий эҳтиёж ва қизиқиш, интеллектуал қизиқиш, янгиликни хис қила билиш; педагогик маълумотни оширишга интилиш эса билиш соҳасига қиради.

ПЕДАГОГИК ҚОБИЛИЯТ ВА МАҲОРАТ

Муваффақиятли ишлаш учун ҳар бир ўқитувчи педагогик маҳоратга эга бўлиши зарур. Педагогик маҳорат эгаси оз меҳнат сарф қилиб, катта натижага эришади. Ижодкорлик унинг ҳамиша ҳамкори бўлади. Педагогик ишга қобилиятли, истеъдодли кишидагина педагогик маҳорат бўлиши мумкин.

Қобилият фаолият жараёнида пайдо бўлади ва ривожланади. Қобилият малака ва уддабуронликдан фарқ қилади. Малака ва уддабуронлик машқ, ўқиш натижаси ҳисобланса, қобилиятнинг ривожланиши учун эса яна истеъдод, лаёқат ва зеҳн, яъни инсон нерв тизимида анатомио-физиологик хусусият бўлиши ҳам зарур. Ана шу табиий заминда қобилият деб аталувчи руҳий хусусият тараккий этади. Педагогик фаолиятнинг самарали бўлиши учун ўқитувчида қобилиятнинг қуйидаги турлари мавжуд бўлмоғи ва тарбиялаб етиштирилмоғи лозим:

1. Билиш қобилияти — фаннинг тегишли соҳаларига оид (математика, физика, биология, адабиёт ва ҳоказоларга доир) қобилиятдир. Бундай қобилиятга эга бўлган ўқитувчи фанни ўқув курси ҳажмидагина эмас, балки анча кенг ва чуқурроқ билади, ўз фани соҳасидаги кашфиётларни ҳамиша кузатиб боради, материални ипидан игнасиғача билади, унга ниҳоятда қизиқади, оддий тадқиқот ишларини ҳам бажаради.

2. Тушунтира олиш қобилияти — ўқув материални ўқувчиларга тушунарли қилиб баён эта олиш, ўқувчиларда мустақил равишда фаол фикрлашга қизиқиш уйғотиш қобилиятидир. Ўқитувчи зарур ҳолларда ўқув материални ўзгартира олиши, қийин нарсани осон, мураккаб нарсани оддий, ноаниқ нарсани тушунарли қилиб ўқувчиларга етказа олиши даркор.

Ўқувчилар руҳиятини ҳисобга олиш зарур. Қобилиятли педагог ўқувчиларнинг билим ва камолот даражасини ҳисобга олади, уларнинг нимани билишлари ва ҳали нимани билмасликларини, нимани унутиб қўйганликларини тасаввур этади. Баъзи ўқитувчиларга, айниқса тажрибаси кам ўқитувчиларга ўқув материали оддий, тушунарли ва қандайдир алоҳида изоҳни талаб этмайдигандек туюлади. Бундай ўқитувчилар ўқувчиларни эмас, балки ўзларини назарда тутадилар. Қобилиятли, тажрибали ўқитувчи ўзини ўқувчининг ўрнига қўя олади, у катталарга аниқ ва тушунарли бўлган нарсаларнинг ўқувчиларга тушунилиши қийин ва мавҳум бир нарса бўлиши ҳам мумкинлигига асосланиб иш тутайди. Шунинг учун у баён этишнинг характер ва шаклини алоҳида ўйлаб чиқади, ҳамда режалаштиради.

Қобилиятли ўқитувчи дарс материални баён этиш жараёнида ўқувчиларнинг қандай ўзлаштираётганликларини қатор белгилар асосида пайқаб олади ва зарур ҳолларда баён қилиш усулини ўзгартиради. Шунингдек, қобилиятли ўқитувчи ўқувчиларнинг сабоқни ўзлаштириб олишлари учун замин тайёрлаб, уларни дам олишдан ишга ўтишлари, бўшашиш, ланжлик, лоқайдликларига барҳам бериш учун минимал даражада вақт ажратиш зарурлигини ҳисобга олади. У тегишли вазият юзага келмагунга қадар иш бошламайди. Масалан, дарснинг ҳаддан ташқари зўриқиш билан ва кучли бошланиши ўқувчиларда муҳофаза қилувчи тормозланиш деб аталмиш ҳолатга сабаб бўлади, мия фаолияти туманлашади ва ўқитувчининг сўзлари етарли даражада идрок қилинмайди.

3. Кузатувчанлик қобилияти — ўқувчининг, тарбияланувчининг ички дунёсига кира олиш қобилияти, ўқувчи шахсини ва унинг вақтинчалик руҳий ҳолатларини жуда яхши тушуна билиш билан боғлиқ бўлган психологик кузатувчанликдир. Бундай ўқитувчи ўқувчининг руҳиятидаги кўз илғамас ўзгаришларни ҳам тез фаҳмлаб олади. Ўқувчилар бундай ўқитувчи ҳақида: «Қарамаётганга ўхшайди-ю, ҳамма нарсани кўриб туради!», «Ўқувчининг хафа бўлганлигини ёки дарс тайёрламаётганлигини кўзидан билади!», — дейдилар.

4. Нутқ қобилияти — нутқ ёрдамида, шунингдек, имо-ишора воситасида ўз фикр ва туйғуларини аниқ ва равшан ифодалаш қобилияти. Бу ўқитувчилик касби учун жуда муҳимдир.

Ўқитувчининг нутқи дарсда ҳамиша ўқувчиларга қаратилган бўлади. Ўқитувчи янги сабоқни тушунтираётган, ўқувчининг жавобини таҳлил қилаётган ёки танқид қилаётган бўлса ҳам, унинг нутқи ҳамиша ўзининг ички кучи, ишончи, ўзи гапираётган нарсага қизиққанлиги билан ажралиб туради. Фикрнинг ифодаси ўқувчилар учун аниқ, содда, тушунарли бўлади.

Ўқитувчининг баёни ўқувчилар фикри ва диққатини максимал даражада фаоллаштиришга қаратилади: ўқитувчи ўқувчилар олдида саволлар қўйиб, уларни аста-секин тўғри жавоб беришга ундайди,

Ўқувчининг диққатини кучайтиради ҳамда фикрини фаоллаштиради. («Мана бу ерга алоҳида эътибор беринг!», «ўйлаб кўринг!» каби.) Шунингдек, ўринли қочириқ, ҳазил, енгилгина истехзо нутқни жонлантириб юборади ва уни ўқувчилар тез ўзлаштирадилар.

Ўқитувчининг нутқи аниқ, жонли, образли, талаффузи жиҳатдан ёрқин, ифодали, ҳис-ҳаяжонли бўлиб, унда стилистик, грамматик, фонетик нуқсонлар учрамаслиги лозим. Бир хилдаги чўзиқ, зериктирадиган нутқ ўқувчиларни жуда тез чарчатади, уларни ланж, лоқайд қилиб қўяди. Айрим ўқитувчилар тез гапиришга, бошқалари секин гапиришга мойил бўладилар. Бироқ, ўқувчиларнинг ўзлаштиришлари учун ўртача, жонли нутқ яхши натижа беришини эсдан чиқармаслик лозим. Шошқалоқлик сабоқни ўзлаштиришга халақит беради ва болаларни тез чарчатиб қўяди. Ҳаддан ташқари секин нутқ ланжлик ва зерикишга сабаб бўлади. Ҳаддан ташқари кескин ва бақироқ нутқ ўқувчиларнинг асабини бузади, толиқтириб қўяди. Ўқитувчининг заиф овози ёмон эшитилади. Ниҳоятда кўп такрорланадиган бир хилдаги имо-ишоралар ва ҳаракатлар кишининг гашини келтиради.

5. Ташкилотчилик қобилияти — биринчидан, ўқувчилар жамоасини уюштириш, жипслаштириш, муҳим вазифаларни ҳал этишга руҳлантиришни, иккинчидан, ўз ишини тўғри уюштиришни назарда тутати.

Ўз ишини ташкил этиш деганда ишни тўғри режалаштира олиш ва уни назорат қила билиш назарда тутилади. Тажрибали ўқитувчиларда вақтни ўзига хос ҳис этиш — ишни вақтга қараб тўғри тақсимлай олиш, белгиланган муддатда улгуриш хусусияти ҳосил бўлади.

Дарс давомида кутилмаганда ортиқча вақт сарфлаш ҳоллари баъзан учраб туради. Аммо тажрибали ўқитувчи зарур ҳолларда дарсинг режасини ўзгартира олади.

6. Обрў орттира олиш қобилияти — ўқувчиларга бевосита эмоционал-иродавий таъсир кўрсатиш ва шу асосда обрў қозона олишдир. Обрў фақат шу асосдагина эмас, балки ўқитувчининг фанни яхши билиши, меҳрибонлиги, назокатлилиги ва ҳоказолар асосида ҳам қозонилади. Бу қобилият ўқитувчи шахсий сифатларининг бутун бир йиғиндисига, чунончи унинг иродавий сифатларига (дадиллиги, чидамлилиги, қатъийлиги, талабчанлиги ва ҳоказоларга), шунингдек, ўқувчиларга таълим ҳамда тарбия бериш масъулиятини ҳис этишга, ўзининг ҳақ эканлигига ишонишга, бу ишончни ўқувчиларга етказа олиш кабиларга ҳам боғлиқ.

Ўқувчилар қўполлик қилмайдиган, қўрқитмайдиган, тўғри талаб қўя оладиган ўқитувчини жуда ҳурмат қиладилар. Ўқитувчининг бўшанглиги, лақмалиги, саботсизлиги ва иродасизлигини ёқтирмайдилар.

7. Тўғри муомала қила олиш қобилияти — болаларга яқинлаша олиш, улар билан педагогик нуқтаи назардан жуда самарали ўзаро муносабатлар ўрната билиш, педагогик назокатнинг мавжудлигини билдиради.

8. Келажакни кўра билиш қобилияти — ўз ҳаракатларининг оқибатини кўра билишда, ўқувчининг келгусида қандай одам бўлишини тасаввур қила олишида, тарбияланувчида қандай фазилатларни тараққий эттириш лозимлигини олдиндан айтиб бера олишда ифодаланади. Бу қобилият педагогик оптимизмга, тарбиянинг қудратига боғлиқдир.

9. Диққатни тақсимлай олиш қобилияти — ўқитувчи учун диққатнинг барча хусусиятлари — ҳажми, кучи, кўчувчанлиги, идора қилина олиши, сафарбарлиги кабиларнинг тараққий этиши билан изоҳланади.

Диққатни айти бир вақтда тақсимлаш қобилияти ўқитувчилик учун алоҳида аҳамият касб этади. Қобилиятли, тажрибали ўқитувчи сабоқни баён қилиш мазмуни ва формасини, ўз фикрини (ёки ўқувчининг фикрини) диққат билан кузатади, айти вақтда барча ўқувчиларни кўриб туради, толиқиш, эътиборсизлик, тушунмаслик аломатларини ҳушёрлик билан кузатади, интизомсизлик ҳолларини эътибордан қочирмайди, ниҳоят ўз хатти-ҳаракатларини ҳам кузатиб боради. Тажрибасиз ўқитувчи кўпинча сабоқни баён қилишга берилиб кетиб, ўқувчиларни эътибордан четда қолдиради, назорат қилмай кўяди; борди-ю ўқувчиларни диққат билан кузатишга ҳаракат қилса, фикр калавасини йўқотади.

Ўқитувчи юқорида кўрсатилган қобилиятлардан ташқари бир қанча ижобий сифатларга — аниқ мақсадни кўзлаш, қатъийлик, меҳнатсеварлик, камтарлик каби сифатларга ҳам эга бўлиши керак. Бундай хусусиятлар бўлмаса, ўрта педагогик даражасидан юқорига кўтарила олмайди.

ЎҚИТУВЧИНИНГ КАСБИЙ СИФАТЛАРИ

Эътиқод, одоб, фуқаролик бурчини англаш — ўқитувчининг асосий сифатларидан биридир. Мактаб ўқитувчиси ўзи тарғиб қилаётган идеалнинг фазилатларини шахсий намунасида кўрсатиши керак.

Болаларга меҳр-муҳаббат ўқитувчининг энг муҳим фазилатидир. Бу болаларнинг ҳамма қилиқ-қилмишларини кечириш уларга хушомадгўйлик қилиш эмас, балки талабчанлик ва қаттиққўллик, адолатлилик билан қўшилган меҳр-муҳаббат бўлиб, ана шу сифатга эга бўлган шахс ўзининг кўп вақтини ва кучини болаларга бағишлайди. У зарур вақтда истакларини қурбон қилиб, болалар манфаати йўлида эҳтиёжларини чеклашга тайёр туради.

Ижтимоий фаоллик ва фуқаролик бурчини англаш ўқитувчи шахсига хос сифат, зеро ҳақиқий педагог тўла маънодаги жамоатчи

бўлиб, болаларга ҳаётда ижтимоий фаол ҳолатда туришнинг амалий намунасини кўрсатади.

Ўқитувчининг муҳим фазилати — кишилар билан тез эл бўла олиш, кўпчиликка аралаша билиш, улфатижонлик, дилкашлик бўлиб, бу унда муомала маданиятининг юксаклигини ифодалайди. Чунки ўқитувчига ҳамisha одамлар билан алоқа қилишга, улар билан ишлашга тўғри келади. Ўқитувчи ишидаги муваффақиятни кундалик фаолиятида катталар ва болалар, айрим гуруҳ ва яқка шахслар билан алоқага кириша олиш қобилияти таъминлайди.

Алоқаларда, фаолиятда дуч келинадиган турли хил воқеаларга педагогик қоидалар нуқтаи назаридан догматик муносабатда бўлиш эмас, балки уларни ўз ҳолича идрок этиб, адолатли баҳолаш, муносабатда одил бўлиш ўқитувчининг обрўсини оширади.

Ўқитувчининг одоби, маданияти юксак бўлсагина, одамларга нисбатан меҳрибон, саҳоватли бўла олади, уни ҳамма ҳурмат қилади. Бунинг учун очиқ кўнгил, қатъий бўлиши, ўзини тута билиши, бардошли бўлиши керак. Болаларга нисбатан талабчан бўлиш билан бирга ўз шахсига танқидий нуқтаи назардан қарай олиши керак.

Ўқитувчи одоби умуминсоний ахлоқнинг категориялари, қоидалари ва нормаларини таълим-тарбия жараёнига хос хусусиятлари билан уйғунлаштириб, педагогнинг ўқувчилар, ўқитувчилар жамоаси, ота-оналар ва жамоатчилик вакиллари билан муносабатида ифодаланадиган касбий-ахлоқий хусусиятдир. Ўқитувчи педагогик этиканинг нормаларини ўзлаштириб олиши, тажрибада қўллаши, ўзининг дунёқараши ва ахлоқий тажрибаси билан таққослаши лозим. Фикрлаш ва ҳис этиш, турмушда синаб кўриш натижасида педагогик этиканинг қоидалари ўқитувчининг ўз эътиқодига, интилишига, ўз ахлоқий сифатига айланади.

Бу ахлоқий эътиқод ўқитувчининг дарс бериш жараёнида, тарбиявий ишларда, ўқувчилар ва бошқа кишилар билан муносабатларида, муомаласида, кундалик турмушда ўзининг шахсий намунаси билан ахлоқий таъсир ўтказишида кўзга ташланади. Педагогик такт ўқитувчи ахлоқининг амалий кўринишларидан биридир. Муаллим ахлоқининг натижалари унинг ёшларга ахлоқий таъсирининг самарадорлигида намоён бўлади.

Педагогик этиканинг асосий тушунчалари умуминсоний ахлоқ категорияларига мос келади ва уларни ўқитувчи фаолияти билан боғлиқ тарзда бир қадар аниқлайди. Педагогик этиқада гуманизм, адолатлилик, виждонлилик, ҳалоллик, яхшилик қилиш кабилар ўқитувчилик фаолияти билан боғлиқ равишда таҳлил қилинади.

Ахлоқ назариясида яхшилик энг муҳим категория ҳисобланади. Яхшилик — ахлоқий ижобий фазилат бўлиб, норматив этиканинг идеалини, индивидуал ахлоқда ижобий-хулқий фазилатларнинг мазмунини инсон фаолияти ёки бирор хатти-ҳаракатига ижобий муносабатнинг йиғиндисини акс эттиради. Яхшилик — кишининг

онги ва ахлоқий амалиётида жамият ва шахс манфаатларининг бирлигини акс эттириб жамият ва шахсга манфаат келтирадиган, ижтимоий тараққиётга мос келадиган тушунчадир.

Педагогик этикада яхшилик тушунчаси ўқитувчи фаолияти билан боғлиқ ҳолда аниқлаштирилади. Унда ўқитувчи ва ўқувчилар жамоаси манфаатларининг бирлиги, муаллим ва ўқувчи мақсадининг бирлиги, таълим ва тарбиянинг самараси учун курашнинг бирлиги акс этади. Яхшилик фазилати иккала томоннинг ҳам яхши ниятли, хайрихоҳ, меҳрибон бўлишини тақозо қилади. Яхшилик қарор топиши учун ёмонликка мурасасиз бўлиш лозим. Яхши истак билан хушмуомалалик, яхши қилиқ, яхши хатти-ҳаракатнинг бирлиги зарур.

Шахс ахлоқини характерлайдиган белгилардан бири масъулиятдир. Ўқитувчининг масъулияти — масъулият тушунчасининг бутун мазмунини сақлаган ҳолда муаллимнинг фаолияти ва таълим-тарбия жараёнининг аниқ вазифаларини ҳам ўз ичига олади. Ўқитувчи зиммасига бола шахсини ҳар томонлама камол топтириш масъулияти юкланади. Муаллим ўқувчига чуқур назарий билимлар бериши, уни ҳаётга, меҳнатга тайёрлаши лозим. Шу билан бирга, у боладаги мавжуд лаёқат ва қобилиятларни пайқаб, индивидуал муносабатда бўлиши, унда мавжуд бўлган ижобий ахлоқий сифатларни авайлаб ўстириши даркор.

Муаллим синфда жамиятнинг вакили сифатида ўқувчилар жамоаси билан ёлғиз ўзи иш олиб боради. Бундай шароитда ўқитувчининг масъулияти унинг хулқини тартибга солиб турадиган, бошқарадиган куч, ўқувчиларга таъсир ўтказиш даражасининг асосий мезони ҳисобланади.

Педагогик одобга эга бўлган ўқитувчи ўқувчилар орасида обрў қозонади. Ўқитувчи қанчалик кўпроқ обрў қозонса, таълим ва тарбия моҳиятан шунчалик муваффақиятлироқ бўлади ва аксинча, ўқитувчининг обрўйи қанчалик паст бўлса, унинг болаларга таъсири шунча бўш ва ўқувчиларни вояга етказиш жараёни ҳам шунча заиф бўлади.

Ўқитувчи деярли ҳар куни ўқувчилар билан учрашади, савол-жавоб қилади, уларнинг яхши ишларини маъқуллайди, билимини баҳолайди, ножўя хатти-ҳаракатлари учун танбеҳ беради. Албатта ўқитувчининг фикри, мулоҳазаларида нисбийлик, субъективлик аломатлари мавжуд. У ҳаммага айнан бирдек жуда тўғри муносабатда бўла олмаслиги мумкин. Лекин у ҳамма ўқувчиларга нисбатан холис ниятли, яхшилик қилишга интилувчи, адолатли киши эканлигига барчанинг ишончи комил бўлмоғи даркор. Синфда ўқитувчи «яхши кўрадиган», «ёмон кўрадиган» ўқувчилар бор деган таассурот туғилмаслиги керак.

Хуллас, обрў ўқитувчилик фаолияти учун зарур хусусиятдир. Обрў кишининг чуқур билими, юксак ахлоқий сифатлари, ҳаёт тажрибаси, илмий тадқиқот ва жамоат ишларида фаол иштирок

этиши туфайли орттирилган, кўпчилик томонидан эътироф этилган таъсири, нуфузидир.

Педагогик фаолият ўз моҳиятига кўра ижодий характерга эга. Маълумки, инсон олдида бирор муаммо тургандагина ижодкорликка эҳтиёж туғилади. Ўқитувчилик фаолияти ана шундай хусусиятга эга. Педагогик ижодкорликнинг асосий моҳияти педагогик фаолиятнинг мақсади ва характери билан боғлиқ. Педагогик фаолият киши шахсини, унинг дунёқараши, эътиқоди, онги, хулқ-атворини шакллантиришдек умумий мақсадга бўйсунган сон-саноксиз педагогик масалаларни ечиш жараёнидир. Ўқитувчи фаолиятидаги ижодкорлик ана шу масалаларни ечиш усулларида, уларни ҳал қила олиш йўллари кидириб топа билишларида ифодаланади.

Педагогик ижодкорлик манбаи — бу педагогик тажрибадир. Педагогик тажриба — муаммоли вазиятларга жуда бойдир. Илғор педагогик тажриба деганда биз ўқитувчининг ўз педагогик вазифасига ижодий ёндошишини, ўқувчиларнинг таълим-тарбиясида янги, самарали йўл ва воситаларни кидириб топишини тушунамиз.

Илғор педагогик тажриба ўқитувчи томонидан қўлланиладиган иш шакли ва усуллари, услуб ва воситаларидир. Улар воситасида ўқув-тарбиявий ишларда энг юқори натижаларга эришилади.

Илғор педагогик тажрибани ўрганиш, унга асосланиб янги педагогик ҳодиса ва қонуниятларни очиш ўқув-тарбия жараёнига яхши сифатли ўзгаришлар киритади, ўқувчиларнинг билиш фаолиятини бошқариш, янги кўринишдаги ўқув жараёнини моделлаштириш муаммоларини ечишга сабаб бўлади.

Ижодий ишлайдиган ўқитувчи фақатгина болаларни муваффақиятли ўқитиш ва тарбиялаш, илғор ўқитувчилар иш тажрибаларини ўрганиш билангина чекланиб қолмасдан, тадқиқотчилик кўникма ва малакаларига ҳам эга бўлиши зарур.

Ҳозирги замон фан ва техника тараққиёти ўқитувчининг ижодкор бўлишини, фаннинг муҳим муаммолари юзасидан эркин фикр юрита олиши, фан ютуқларини ўқувчиларга етказа олиши ва ниҳоят ўқувчиларни ҳам ижодий фикрлашга, тадқиқот ишларига ўргата олишини талаб қилади. Шунинг учун ўқитувчи аввало тадқиқотчилик малакаларини эгаллаши зарур. Ўқитувчи илмий-тадқиқот ишлари олиб бориш давомида омилларни тўплайди, таҳлил қилади, улар асосида хулосалар чиқаради. У фан хулосаларидан ўзининг амалий фаолиятида фойдаланиш жараёнида ҳозирги замон ўқитувчиси учун зарур бўлган жуда муҳим фазилатларни эгаллайди.

II қисм ДИДАКТИКА - ТАЪЛИМ НАЗАРИЯСИ

VI БОБ ДИДАКТИКА ФАНИ ВА УНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

ДИДАКТИКА ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Дидактика таълим жараёнининг умумий қонуниятларини ўрганувчи қисмидир. Дидактика грекча сўз бўлиб, «Дидайко»—ўқитиш, «Дидаскол»—ўргатувчи деган сўзлардан келиб чиққан.

«Дидактика»нинг сўзма-сўз таржимаси таълим назариясини англатади. Таълим назарияси таълим жараёнининг тушунчаси ва моҳиятини, таълим қоидаларини, услублари ҳамда ташкилий формаларини ўз ичига олади. Дидактика ўз олдига ўқитишнинг ўқувчиларни ҳар томонлама тарбиялаш мақсадларига жавоб берувчи умумий қонуниятларини билиб олиш вазифасини қўяди. Таълимнинг асосий вазифаси ёш авлодни илмий билимлар, кўникма ва малакалар тизими билан қуроллантиришдан иборат.

Демак, (дидактика педагогиканинг «нимага ўқитиш», «нимани ўқитиш» ва «қандай ўқитиш» каби саволларига жавоб излайди. Умумий дидактика эса, ўз навбатида, айрим ўқув фасларига оид усуллар билан жуда мустаҳкам боғланади. Шу усуллар маълумотига таяниб, ўқитишнинг умумий қонуниятларини ечиб боради ва айни вақтда ҳар бир ўқув фанини ўқитиш усуллари учун умумий асос бўлиб хизмат қилади.

Бу дунёда не-не даҳолар яшаб ўтмаган... Сабоқларга бой ўтмишимизда Ал-Хоразмий, Абу Райхон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Алишер Навоий каби буюк аллома бобокалонларимиз тиббиёт, мантиқ, мусиқа, адабиёт, география, риёзиёт каби илмларни ўқитиш воситасида авлодларни тарбиялаш ғоясини олға сурдилар. Кайковуснинг «Қобуснома», Носир Хисравнинг «Саодатнома», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг», Ахмад Югнакийнинг «Хибат ул-ҳақойиқ», Алишер Навоийнинг «Маҳбуб—ул-қулуб» (Кўнгиллар севгиси) асарларида илғор педагогик қарашлар ҳам ифодаланган. Улар дунёвий таълимни кенг ривожлантиришга катта ҳисса қўшишди.

Шарқ халқлари педагогикасининг буюк алломаси Юсуф Хос Ҳожиб «Кутадғу билиг» асари орқали илм-фан, маърифатнинг аҳамияти, таърифи ва тавсифида одамларни тинмай илм олишга, билим ўрганишга ундади. Дунёдаги барча хайрли ишлар, эзгу амаллар негизида илм-маърифат ётади, илм зиёси туфайли жаҳолат зулмати ёзилади, фикр равшанлашади, оламга рўшнолик таралади. Ҳар бир соғлом фикрли одам дунёнинг борлиқ ишларидан огоҳ бўлиши, бунинг учун тинмай билим олиши, маърифатга интилиши керак.

Мутафаккир Абу Райхон Беруний (973—1048) илмнинг қадр-қимматини юксак баҳолаган ҳолда, инсоннинг чин фазилати билимда эканлигини алоҳида таъкидлайди: «Илм ўзи лаззат бағишлайди. Одамлар илм туфайли эзгуликка эришадилар. Улар илм туфайли

ёвузликдан халос бўладилар. Шунинг ўзи энг аниқ фойда, энг катта давлат эмасми, ахир».

Билимлар ривожига шарқнинг буюк алломаси Ал Хоразмийнинг салмоқли улуши бор, албатта. Бу буюк олим алгебра, арифметика, астрономия, география ва мусиқа соҳаларида бир қанча асарлар ёзган. Унинг «Алжабр ва алмуқобала ҳисобида қисқача китоб» асари асосида алгебра пайдо бўлди.

„ Ўзбек шеърятининг буюк даҳоси Алишер Навоийнинг дидактик мероси унинг бебаҳо «Хамса» асарида, хикматларида, лирик дурдоналарида ўз ифодасини топган. Масалан, «Фарҳрд ва Ширин» дostonидаги Фарҳод илмли, ҳунарли, ижодкор шахс. Фарҳод — илм-ҳунарни ҳаёт билан боғлайди.

«Садди Искандарий» дostonидаги Искандар образи истеъдодли олим, илм-маърифатнинг жарчиси ва ҳомийси сифатида талқин этилган. Искандар илм ва ақл кучи воситасида давлатни бошқарганлиги, бунда олимлар билан ҳисоблашганлиги туфайли мамлакат обод, халқи фаровон ҳаёт кечиради.

Алишер Навоий ҳаётининг сўнгги даврларида битган «Маҳбул кулуб» чуқур тарбиявий аҳамиятга молик фалсафий асардир. Асарда донишманд алломанинг ўғитлари, панд-насихатлари мужассамлашган. Асар шоирнинг келажак авлод билан ҳаёлан мулоқотлари тарзида ёзилган.

«Маҳбул кулуб» баҳонасида улуғ адиб Алишер Навоийнинг педагогик қарашлари ҳақида сўз юритилар экан, бу ноёб асар бошдан-оёқ ҳикмату насихат, ибратли ҳикоя ва ўғитларга сероб бир баҳр эканлигини ҳар бир педагог унутмаслиги, таълим жараёнида бу панду насихатлардан унумли фойдаланмоғи керак. Зотан, «Маҳбул кулуб»да шоирни ўйлантирган муаммолар бугунги кунимизга ҳам ниҳоятда мос тушади.

Шарқу ғарб маънавий мероси асосида педагогик жараёндан марказий ўрин олган дидактика доимо ривожланиб борди, дидактика ривожига буюк чех педагоги Ян Амос Каменский ҳам катта ҳисса қўшди. Унинг «Буюк дидактика» асари ўқитишни ривожлантиришга ғоят катта таъсир курсатди ва муаллимларнинг доимий фойдаланадиган китоби бўлиб қолди.

Ўзбекистонда дидактик таълимнинг ташкил топиши ва ривожланиши Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Муҳаммадрасул Расулий, Қори Ниёзий, О. Шарафиддинов каби педагог ва олимларнинг номлари билан боғлиқ.

Педагогик фаолиятдаги формализмнинг қатъиян олдини олиш, ўқитишдаги муқобил усул, шакл ва воситаларни танлаш, «педагогика фани ютуқларини амалга дадиллик билан жорий қилиш вақти етди. Усулий ишларни жонлантириш, ўқитувчиларнинг ташаббусларини, ижодий изланишларини ҳар томонлама ривожлантириш, илғор педагогик тажрибани чуқур ўрганиш лозим.

Лекин бу дастурни амалга оширишда ҳеч бир ҳолда авваллари педагогика ҳамда дидактикада яратилган асарларни, халқ педагогикасининг нодир меросларини чеккага улоқтириб ташлаш мумкин эмас.

Педагоглар бир қанча авлодларнинг меҳнати билан қўлга киритилган, педагогика фани эришган барча қимматли ютуқлар, замон синовидан ўтган жамики илғор қарашларни авайлаб асраши ва ўша меросдан фаол равишда фойдаланишлари керак.

БИЛИШ —ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСИДИР

Билиш жараёни каби таълим жараёнида ҳам ўқувчи билмасликдан билишга, нотўғри ва ноаниқ билишдан тобора тўлиқроқ ва аниқроқ, чуқурроқ билишгача бўлган йўлни босиб ўтади. Бу жараёнда ҳиссий идрок этиш ҳам, абстракт тафаккур ҳам, амалда синаб кўриш ҳам бўлади.

Муайян фан ва ҳодисалар объектив дунёни билиш жараёнидан ўрганилади ва уларнинг ташқи, ички моҳиятини ўзлаштириш жараёнида омиллар аниқланади. Мушоҳада, тасаввур ва абстракт тафаккурга асосланиб фактлар умумлаштирилади ва илмий хулосалар чиқариш натижасида назариялар, қонунлар ва категориялар яратилади.

Билиш икки паллага — назария ва амалиётга бўлинади. Назария янги билимни, янгича билишни ифодаловчи тизимли фикрдир. Назария ҳар хил шаклларда ифодаланади: аксиома, теорема, қонун, формула, график рақам ва бошқа. Назарияда ғоя шаклланади.

Амалиёт билимларнинг ҳақиқийлигини кўрсатувчи мезондир. Кузатиш, тажриба, ўзгартириш, яратиш — булар амалиёт шаклларига киради.

Амалиёт ижтимоий ҳаёт ва табиатнинг мураккаб жараёнларини билиб олишда инсон учун асосий қурол бўлиб хизмат қилади. Масалан, ойна кузатиш жараёнини олайлик. Жонли мушоҳада ва абстракт тафаккур ёрдамида биз ойга аппаратларни юборамиз, илмий аппаратлар ёрдамида олинган материалларни лабораторияларда текшириш амалиётга киради.

Илмий билишнинг вазифаси ҳодисаларнинг моҳиятини, уларнинг ривожланиш қонунларини очишдангина эмас, балки бирон-бир қонуннинг қай тариха намоён бўлиш сабабларини ҳам кўрсатиб беришдан иборат.

Илмий омил илмий билишнинг элементи бўлиб кузатиш, тажриба асосида қўлга киритилади, омилга асосланмаган билимнинг илмий киймати, амалий фаолият учун аҳамияти ҳам бўлмайди. Шунинг учун илмий билимнинг, фаннинг асосий мақсади омиллар асосида ётган умумий боғланишларни топиш, уларнинг моҳиятини билишдадир.

Ўрта Осиёнинг буюк мутаффакирлари билишда омиллари ўрганишга катта эътибор берганлар. Абу Наср Форобий (873—950) билимнинг элементли бўлган омилларини ўрганишга катта аҳамият беради. Унинг фикрича, билимнинг асосини мавжуд нарса ва ҳодисаларни инкор эттирадиган омиллар ташкил этади. Ибн Сино (980—1037) касалликни вужудга келтирувчи объектив омилларни ўрганиш асосида касалликларни турларга ажратди ва даволаш усулларини ишлаб чиқди.

Беруний (973—1048) табиат ҳодисалари сирларини ўрганишда тажриба, эмпирик кузатиш ва улар асосида олинган фактларга асосланди.

Билиш сезишдан бошланади. Сезиш теварак-атрофдаги воқелик, нарса ва ҳодисаларнинг сезги органларимизга таъсир этувчи айрим сифатларининг онгимизда акс этишидир. Бунда ҳар бир орган, ҳар бир анализатор, И. П. Павлов таъкидлаб айтганидек, нарсаларнинг айрим сифатларини идрок қилади: биз совуқ, илиқлик, шўр, оқ, қора, аччиқ, чучук ва ҳоказоларни кўриш, эшитиш, ҳид билиш, таъм-маза билиш, тери, мускул-ҳаракат ва органик сезги органларининг фаолияти орқали билиб оламиз.

Сезгилар — одам ҳақидаги барча билимларимизнинг манбаидир. Аммо илмий асосда билишда, масалан, олимнинг билиши билан ўқувчининг билиш фаолияти ўртасида умумийлик бўлса ҳам лекин, улар бир-биридан фарқ қилади. Олимлар оламини билиб олиб, илгари фанга маълум бўлмаган янги ҳақиқатларни кашф этадилар, янги қонуниятларни аниқлайдилар ва шу тариқа фаннинг илгарилаб кетишига имкон яратадилар. Ўқувчилар эса таълим жараёнида оламини била бориб, ўзлари учун илгари номаълум бўлган, бирон фан кашф этган ва одамларнинг ижтимоий-тарихий амалиётида текшириб кўрилган янги бир нарсани билиб оладилар. Ўқитувчи ўқувчиларни олимлар томонидан яратилган бу қонунни билишга тўғри, енгиллаштирилган, вақт жиҳатидан қисқа йўлдан олиб боради.

Ўқитиш натижалари билим сифатида, ўқувчининг ривожланиш даражасида ўз аксини топади.

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИ

Таълим билиш фаолиятининг тури сифатида педагогика фанида бир неча асосий маънони англатади. Яъни бу ўқувчиларда билим, малака ва кўникмаларни ҳосил қилиш уларда дунёқараш, фикр ва эътиқодларни шакллантириш ўқувчиларнинг, муайян даражада ўқимишли, маданиятли, тарбияли чин инсон бўлишига эришиш уларнинг қобилиятларини ўстиришдан иборат.

Таълим—инсоният тажрибасининг маълум томонларини, яъни ўқувчилар ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги талабларига мос бўлиш жараёнида индукция ва дедукция каби фикрлаш масалалари катта ўрин тутаяди. Индукция — хусусий ҳоллардан умумий қоидага

борадиган, дедукция эса умумийдан хусусийга борадиган фикр юритиш йўлидир.

Ўқувчиларнинг билиш фаолиятидаги учинчи босқич — билимларни мустаҳкамлаш ва қўллашдир.

Мустаҳкамлашнинг моҳияти янги материални идрок қилиш вақтида ҳосил бўлган муваққат боғланишларни пухталашдир. Мазкур жараёнда бўш ва беқарор боғланишлар мустаҳкамланиб боради.

Ўқувчилар фаоллигини ошириш учун материални дастлабки мустаҳкамлаш вақтида материалга оид саволлар қўйиш билангина кифояланмаслик керак. Бунинг учун ўқувчининг китоб ва дарсликлар билан мустақил ишлашдан, турли хил машқлар, амалий машғулотларни бажариш, кўрсатмали қурооллар, компьютерлар устида ишлашларидан ҳам фойдаланиш мумкин. Материалнинг кейинги мустаҳкамланиши уй вазифаларини бажариш жараёнида давом этади. Материалнинг ҳар бир кейинги дарсда такрорланиб бориши, мавзу ёки бўлимнинг охирида умумлаштирувчи такрорлаш ўтказилиши ҳамда ўқув йилининг охиридаги такрорлаш мустаҳкамлашнинг зарурий элементи дир.

Билим, кўникма ва малакаларни муваффақиятли эгаллаб олиш воситаларидан бири — аввал ўзлаштириб олинган билимларни амалда қўллашдир. Амалиёт жараёнида билимлар тўлдириб борилади, уларни амалда қўлланиш кўникмаси ҳосил қилинади. Амалий вазифаларни ҳал қилиш вақтида билимларга эҳтиёж пайдо бўлади, бу эса янги билимларни эгаллаш учун туртки беради.

VII БОБ

ТАЪЛИМНИНГ МАЗМУНИ

Таълимнинг мазмуни унинг мақсадидан келиб чиқади. Таълимнинг мазмуни деганда, ўқувчиларнинг ўқиш жараёнида эгаллаб олиши лозим бўлган ҳамда тизимга солинган билим, малака ва кўникмаларнинг аниқ белгиланган доираси тушунилади.

Таълимнинг мазмуни бир қатор эҳтиёжларни ҳисобга олиш билан белгиланади:

а) ижтимоий ишлаб чиқаришнинг энг зарур эҳтиёжлари, ижтимоий тузумнинг хусусиятлари;

б) давлатнинг халқ таълими ва муайян турдаги ўқув юрти олдига қўядиган мақсад ҳамда вазифалари;

в) ўқитиш қоидаларидан келиб чиқадиган ва ўқувчиларнинг имкониятларини (ёш имкониятлари ва бошқалар) эътиборга олувчи дидактик талаблар.

Мактабларда бериладиган таълимнинг мазмуни тарихий ҳамда синфий хусусиятга эгадир.

Жамият тарихий тараққиётининг ҳамма босқичларида мактабларда ёшларга бериладиган таълимнинг мазмуни, ҳажми ўша

ижтимоий тизимнинг иқтисодий талаб ва эҳтиёжлари, фан ва техника тараққиёти даражаси билан белгилаб келинган.

Педагогика тарихида умумтаълим мактабларида ўқитиладиган ўқув фанларини танлаш ва уларнинг мазмунини белгилашда икки йўналишдаги қоидага амал қилинган:

1) кўпчилик назариячилар «шакл маълумот» тарафдорлари — мактабда ўқитиладиган фанлар ёшларни фан асослари билан қуроллантириш, илмий билимлар тизимини эгаллашлари учун хизмат қилмай, балки ёшларнинг қобилиятларини, тасаввур ва хотираларини ўстиришга хизмат қилмоғи керак, деб қарайдилар. «Формал маълумот» тарафдорлари мактаб ўқув фанларини ёшларнинг фикр қилиш қобилияти ва ақлини ўстириш учун хизмат қиладиган фанлар — тиллар, латин ҳамда юнон тиллари, математика каби фанлардан иборат бўлишини илгари сурадилар.

Россияда бу назария рус гимназиялари ўқув режасида ўз аксини топди. Гимназияларда қадимги рус тили билан бир қаторда Греция ва Римнинг қадимги тиллари, антик дунё адабиёти ва тарихини ўқитиш, тил қоидалари ва қадимий матнларни ёдлаш — ўқув режасининг қарийиб учдан икки қисмини ташкил қиларди. Табиий фанлар ўқитилмас, гимназия тамоман турмушдан ажраб қолган эди;

2) XVIII асрнинг охири ва XX асрнинг бошларига келиб, «формал маълумот» қоидалари асосидаги мактаблар тараққий этиб бораётган капитализм тузуми талабларига жавоб бера олмай қолди. Шунга кўра мактаб таълими тизимида янги бир оқим — «Моддий маълумот» назарияси пайдо бўлди. Бу назария тарафдорлари мактаб таълими тизимида киши ҳаёти учун зарур бўлган, турмушда фойда келтирадиган маълумотлар берилиши керак, деган ғояни илгари сурдилар. Улар ўқувчилар қобилиятини ривожлантириш учун зарур бўлган алоҳида фанларни ўқитиш шарт эмас, балки «фойдали билимларни» ўқитиш жараёнида бола қобилияти ривожланиб бораверади, деб қарадилар.

Рус педагоги К. Д. Ушинский, демократлар Н. Г. Чернишевский, И. А. Добролюбовлар мактаб таълими фақат бир томонлама «формал» ёки «моддий» маълумот бериш қоидаси асосига қурилмаслиги лозимлигини кўрсатиб бердилар.

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларига келиб, педагогика тарихида «мактабда бериладиган маълумотнинг мазмунини бола хоҳишига бўйсундириш»га қаратилган назария кенг ёйилди. Мазкур назариянинг кўзга кўринган вакили Америкалик файласуф — педагог Жон Дюидир. Унинг қарашича, мактаб азалдан мавжуд бўлган табиий лаёқатларни, қизиқиш ва одатларни ривожлантиришга хизмат қилмоғи лозим. Шундай экан, мактабларда ҳамма ўқувчилар учун умумий бўлган ўқув режаси ва дастурларнинг бўлиши ҳам шарт эмас, балки алоҳида-алоҳида шахслар (болалар) лаёқатига мосланган маълумотлар берилиши лозим.

Октябр тўнтаришигача бўлган даврда Ўзбекистон худудида VII—VIII асрлардан бери давом этиб келган эски—«усули қадмия», XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида пайдо бўлган—«усули савтия» мактаблари, хат-савод ўргатадиган диний мактаблар бўлган.

1905 йилдан сўнг, ўлканинг баъзи йирик шаҳарларида «жадид» мактаблари пайдо бўла бошлади. Мазкур мактабларда савдо-сотик ишлари учун зарур бўлган айрим фанлар (ҳисоб, тиббиёт, география ва бошқалар) ўқитилар эди.

Шундай қилиб, мактабларнинг ҳаммаси ўша ижтимоий тузум муҳит талабларидан келиб чиқди ва шу давр иқтисодий, маънавий мақсадлари учун хизмат қилди.

Ҳозирги замон мактабларида таълимнинг мазмуни умуминсоний фазилатларга эга бўлган иймонли, эътиқодли ёшларни тарбиялаб етиштиришдан иборатдир.

Бундан ташқари, мактабларда ёшларга қуруқ илмий билимлар берилмасдан уларга турмушда зарур бўладиган халқ ҳунармандчилиги, таъбабат асослари, одоб-ахлоқ йўналишидаги фанларни кўпроқ ўқитиш талаб этилмоқда. Мактабларда «Одобнома» фани ва «Ислом тарихи ва маданияти»ни ўқитилиши айни муддаодир.

Халқ таълимидаги бундай жумбоқларнинг ижобий ечими, жамиятга, ўқув-тарбия ишига катта фойда келтириши табиий.

Таълим мазмуни ўқув режаси, дастури ва дарсликларда ифодаланган.

ЎҚУВ РЕЖАСИ

Ўқув режаси — давлат ҳужжатидир. Ўқув режаси — барча умумтаълим мактабларида сўзсиз амал қилиниши лозим бўлган давлат ҳужжатидир. Унда синфлар бўйича ўрганилиши лозим бўлган ўқув фанлари ва ўша фанлар учун ажратилган ўқув соатлари кўрсатилган бўлади.

Мактабнинг ягона ўқув режаси халқ таълими вазирлиги томонидан тасдиқланади.

Ўқув режаси деб, ўқитиладиган фанлар, ўқитиш учун ажратилган соатлар ва ўқув йилининг тузилишини белгилаб берувчи давлат ҳужжатига айтилади.

Ўқув режасини тузишда қуйидаги омилларга асосланилади:

1. Ўқув режаси ўқув-тарбия ишининг мақсад ва вазифалрига асосланади. Мақсад — илмий билимлар бериш, олган билимларини ҳаётда қўллай олишга ўргатишдир.

2. Мактабларнинг бирлиги ўз қоидаларига асосланади. (Яъни: бошланғич мактаб—I—IV синфлар, тўлиқсиз мактаб — V—IX синфлар, умумий таълим мактабининг X—XI синфларининг ўзаро боғлиқлиги.)

3. Тўлиқсиз ва ўрта мактабларда ўқувчиларга бир бутун тугал билим берилади.

4. Ўқув режасига киритилган фанларнинг ҳажми қайси синфда ўқитилиши, ажратилган соати, болаларнинг ёш ва билим савиясига қараб берилади. Фаннинг ҳажми, оғир-енгиллиги, дидактик аҳамияти ҳам эътиборга олинади. Ўқув режасига киритилган фанлар, биринчи навбатда, умуминсоний тарбиянинг мақсад ва вазифаларини амалга оширишга қаратилгандир. Унда таълимнинг ғоявийлик ҳамда Ўзбекистоннинг келажагига муносиб баркамол инсонни тарбиялаб, вояга етказишни назарда тутилади. Шунинг учун ҳам унда табиат ва жамият ҳақидаги илмий билимлар, ишлаб чиқариш асослари, санъат ва жисмоний тарбия, соғлом авлоднинг маънавий қиёфаси асосий ўринни эгаллайди.

Ўқув режасида табиий фанлар — табиий жўғрофия, биология, физика, астрономия, химия, математика ва информатика марказий ўринни эгаллайди.

Ижтимоий фанлар — тарих, тил ҳақидаги илмий билимлар — она тили, инглиз тили, рус тили ва бошқа чет эл тиллари, бадиий ва санъат асослари—адабиёт, тасвирий санъат, мусиқа ва ашула жисмоний тарбия асослари билан бир қаторда ҳамма синфларда меҳнат таълимини ўқитиш учун соатлар ажратилади.

Булардан ташқари, ўқув режасида айрим табиий фанлар, айниқса, математика, информатика, физика фанлари, айрим гуманитар фанлар бўйича ҳам ўқувчиларнинг қизиқиши, хоҳишларини қониқтириш, қобилиятларини ривожлантириш мақсадида ўтказиладиган факультатив машғулотлар кўрсатилган бўлади.

ЎҚУВ ДАСТУРИ

Ҳар бир ўқув фани учун ўқув дастури тузилади. Ўқув дастури ўқув режаси асосида ишлаб чиқилади. Ўқув дастури ҳар бир ўқув фанининг ўқитиш учун ажратилган билим ҳажми, тизими ва ғоявий-сиёсий йўналишини аниқлаб берадиган давлат ҳужжатидир.

Ўқув дастурида ўқув йили давомида ҳар қайси синфда алоҳида фанлар бўйича ўқувчиларга бериладиган илмий билим, кўникма ва малакаларнинг ҳажми белгилаб берилади. Дастурда ҳар қайси ўқув фанларининг мазмуни изчиллик билан ёритилади ва маълум мавзулар орқали кўрсатилади.

Маълум мавзу юзасидан ўқувчи ўзлаштириши лозим бўлган билим, кўникма ва малакалар қисқача ифодалаб берилади.

Ўқув дастури қуйидаги бир қатор қоидаларга амал қилган ҳолда тузилади.

1. Дастурнинг қатъийлиги. Ўқув дастурлари жамиятимиз тараққиётининг ҳар бир босқичида фан, техника, ишлаб чиқариш ҳамда ижтимоий муносабатлар соҳасида эришилган даражани акс эттириши лозим. Бу, улар ҳар йили кўриб чиқилиши керак, деган гап эмас, аксинча, ҳамма ўқув фанларига оид дастурларнинг бир неча йиллар мобайнида қатъий бўлишига эришмоқ даркор. Дастурнинг қатъийлиги қатъий дарсликлар ишлаб чиқиш учун катта аҳамиятга

эгаки, бу дарсликлар узок яшаши ва ўқув жараёнида узок фойдаланиши керак.

2. Ўқув дастурида илмийлик қонидаси дастурга борлиқни аниқ, ҳаққоний акс эттирган, илмий жиҳатдан текширилган ишончли материаллар киритилади.

Илмий билимларнинг тобора ривожланиб бориши ва уни ишлаб чиқаришда тадбиқ этилишига доир маълумотлар мактаб ўқув фанларига ҳам ўзгаришлар киритишга олиб келганидек, ўқув дастуридаги айрим эскирган масалалар ўқув фанларидан чиқариб ташланади.

3. Ўқув материаллари мазмунини тўғри танлаш, фан материалларини танлашда унда исботлар, мисоллар, мантиқий умумлашма ва хулосаларнинг тўғри уйғунлашувига алоҳида эътибор берилади. Аниқ мисоллар бўлмаса ўрганилаётган ҳодисаларни назарий жиҳатдан тушуниш мумкин эмас.

4. Назариянинг амалиёт билан бирлиги қонидаси. Ўқув дастурида назариянинг амалиёт билан бирлиги қонидаси, биринчи навбатда, энг аввало, илмий билимларнинг турмушда, ишлаб чиқариш амалиётида тутган ўрни кўрсатиб берилади. Илмий билим кўникма ва малакаларнинг ўзаро мустаҳкам боғлиқ бўлиши ҳамда таълим жараёнидаги назарий маълумотларнинг амалда қўлланиб бориш жараёнида ўз аксини топади..

5. Ўқув дастурларида тарихийлик қонидаси. Ўқув дастурлари тарихийлик қонидасига асосланган ҳолда тузилади. Бунда ўқув фанларининг характери назарда тутилади. Масалан, тарих фанини ўқитишда тарихий воқеалар изчиллик ва хронологик тарзда баён этилса, математика, информатика, физика ва бошқа қатор фанларни ўқитишда фан оламидаги маълум бир илмий ҳодиса, қоида ва қонунларнинг пайдо бўлиши, унинг келажак истиқболига оид маълумотлар бериб ўтилади.

6. Дастур икки усул билан: кетма-кет (мунтазам) ва концентрик (марказлашган) тарзда жойлаштирилиши мумкин. Кетма-кет жойлаштирилганда ўқув материалнинг ҳар бир кейинги қисми аввалги қисмининг давоми бўлади, ҳар бир қисмдаги материалнинг мазмуни унинг мазкур олий синф ўқувчиларига тушунарли бўлишини ҳисобга олган ҳолда тўла ёритилади.

Дастурнинг марказлашган тузилишида мазкур фанга тегишли ўқув материали ўқитишнинг кейинги босқичларида мураккаблашган кўринишда такрорланади.

Мактаб ва хунар-техника билим юртлари дастурининг тузилиши уч бўлимдан иборат бўлиб, биринчи бўлимда мазкур дастурга амал қилиш юзасидан йўл-йўриқлар — қисқача уқтириш хати; иккинчи бўлимда — ўқув материалларининг мазмуни; учинчи бўлимда эса ўқувчиларнинг қўшимча равишда ўрганишлари лозим бўлган адабиётлар рўйхати берилади.

ДАРСЛИК

Дарслик ўқув жараёнининг зарур қисмидир. Кўп вақтлардан бери у ўқитишнинг энг муҳим воситаси ҳисобланади.

Дарслик — ўқувчиларнинг иккинчи «муаллими». Чунки у, аввало, ўқувчи учун зарур қўлланмадир.

Ҳар бир ўқув фанининг мазмуни дарсликда батафсил ёритилади. Дарслик тегишли фанга оид илмий билим асосларини дастурга ва дидактика талабларига мувофиқ равишда баён қилувчи китобдир.

Дарсликлар билан бир қаторда, айрим ўқув фанлари юзасидан ўқув қўлланмалари ҳам тузилади. Масалалар ва машқлар тўплами, хрестоматиялар, атласлар, луғат китоблари ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

Ўқувчиларнинг ўқув қўлланмаларидан фойдаланишлари уларнинг ўқув материаллари устида тизимли иш олиб боришлари, илмий билим, кўникма ва малакалар билан янада мукамалроқ қуролланишларига кенг имкониятлар яратади.

Ўқувчилар дарслик ва ўқув қўлланмалари билан ҳам дарсда, ҳам уй шароитларида мустақил иш олиб борадилар. Дарслик материали катта тарбиявий аҳамиятга эга. У билан ишлаш ўқувчиларнинг ақлий тарбиясига, уларда илмий дунёқарашнинг, ахлоқ-одобнинг шаклланишига, тафаккури ва нутқининг, ишдаги мустақиллигининг ривожланишига ёрдам беради.

Мактаб ислоҳоти ва халқ таълимини қайта қуриш дарслик яратувчилари олдида бир қатор талаблар қўяди.

1. Ҳар қайси ўқув фани учун яратиладиган дарсликда илмий билимлар тизими ва унинг ҳажми дастур талабларига ҳамда шу синф ўқувчиларининг ёш хусусиятларига мос келадиган бўлиши керак.

2. Дарсликда баён қилинган илмий билимларнинг назарий асослари ва ғоявий йўналиши тизимли ва изчил бўлиши, дарсликда келтирилган далилларнинг ишончли бўлиши, улар тўғри таҳлил, аниқ таъриф этилиши, тегишли хулосалар чиқарилиши ҳамда шу орқали ўқувчиларда илмий дунёқараш, энг яхши инсоний фазилатлар таркиб топишини таъкидлаши лозим.

3. Назарий билимлар ишлаб чиқариш амалиёти билан боғланган бўлиши керак.

4. Дарсликда баён қилинаётган материалнинг характерига боғлиқ ҳолда тегишли қоида ва таърифлар берилиши, далиллар келтирилиши ҳамда дарслик яхши безатилган бўлиши, баъзи материаллар расм, схема, диаграмма ва бошқа иллюстрациялар билан бойитилиши талаб этилади.

5. Дарслик ўқувчилар тушуниши осон бўлган жонли тилда ёзилиши, айтиш замонда фикрлар аниқ ва қисқа бўлиши керак.

6. Дарсликнинг ташқи кўриниши, беаги ўша синф ўқувчиларининг эстетик дидларига мос келадиган бўлмоғи лозим.

Илгариги даврларда Оврўпода ва Ғарбда мактаб, дорилфунунларда илоҳиёт асосий фанлардан бири ҳисобланган. Мана шулар асосида ёшларга яхшилик ва ёмонлик, гуноҳ ва савоб, саховат ва разолат каби энг муҳим ахлоқий, ҳаётий, фалсафий тушунчалар ўргатилган. Ҳозирги даврда бизнинг мактабларда, ўрта ва олий ўқув юртларида ўқитиладиган ахлоқ-одоб фани ўша илоҳиёт дарсларининг асосини ташкил этган.

Ғарб ва Шарқ мамлакатларида гуллаб-яшнаган маданият, санъат, фалсафа асосан диний-ахлоқий мазмундадир. Модомики шундай экан, Шарқ мамлакатлари динига мансуб алломаларнинг асарларини ўрганиш, улардан баҳра олиш фойдадан холи эмас.

Илм осмонининг юлдузлари Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Данте, Улуғбек, Жомий, Алишер Навоий каби алломалар ҳам илоҳиёт фанини ўрганишган. Гегел, Пушкин, Чернишевский «Қуръон»га ғоят юксак баҳо беришган.

Шу жиҳатдан мактабларда «Ислом дини ва маданияти тарихи»ни фан сифатида ўқитиш мақсадга мувофиқдир. У таълим мазмунидаги янгилик бўлади, таълимнинг мазмуни янада бойитади. Зеро, иймонли, эътиқодли кишиларни ўқитиш ҳам осон, уларнинг яхши ишларга мойиллиги кучли бўлади. Эътиқодли, иймонли киши ҳеч қачон жиноятга қўл урмайди.

Диний дарс болаларда, энг аввало эътиқод, иймон хисларини тарбиялашга катта ёрдам берибгина қолмай, тарихимиз, маданиятимиз ва адабиётимизни тушунишда ҳам қўл келади.

Маориф — таълим соҳасидаги минг йиллик маданиятимиз хазиналарини жамлаган эски ёзувни ўрганиш ҳам дидактик таълим мазмунидаги янгиликдир.

VIII БОБ

ТАЪЛИМ ҚОНУНИЯТЛАРИ ВА ҚОИДАЛАРИ

Маълумки, қонуният— бу барқарор, зарурий, у ёки бу ходисалар ва жараёнлар ўртасидаги мутаносиблик ва муҳим алоқа. Ижтимоий эҳтиёжлар ва шароитлар ўқув жараёнининг характери, унинг вазифалари, мазмуни, шакллари, усуллари ва воситалари қонуний равишда аниқлаб беради. Агар ўқитиш жамият талабларини эътиборга олмаса, у ҳолда уни, албатта, қайта қуриш, такомиллаштириш керак.

Демак, таълим бериш, тарбиялаш ва ўқувчиларнинг умумий ривожланишларини бир бутунликда амалга ошириш зарур.

Ифодаланган қонуний дидактик алоқаларни ва ўқитиш қоидаларини илмий асосланган ўзаро боғланишда қўллаш кўникма ва малакаларни чуқур, пухта, онгли ва таъсирли ўзлаштирилишини таъминлайди. Ўқитишни айнан шундай натижага қаратиш унинг онглилик, пухталиқ, таъсирчанлик қоидаларини характерлайди.

Таълимнинг мазмуни ҳаёт, ҳозирги замон фани билан боғланган бўлганлиги учун ҳам, вазифаларда мамлакатнинг иқтисодий ривожланишини жадаллаштириш муаммолари, ишлаб чиқаришни механизациялаш, автоматлаштириш, компьютерлаш кабилар асосида интенсивлаш ўз аксини топиши керак.

Ҳар бир ўқитувчи шуни англаб етиши муҳимки, ўқув жараёнини самарали қуриш— бу, ишда ўзини оқлаган педагогик қонуниятлар, қоидалар, дидактик қоидаларни ҳозирги замон шароитидаги янги масалаларни ҳал қилишда ижодий фойдаланган ҳолда, улардан бутунлай ва ўзаро алоқада фойдаланиш демакдир.

Ўқитишнинг муқобил томонларини танлаш учун бутун қонуниятлар бирлигини ва дидактик қоидаларини эътиборга олиш зарур.

Ўқитиш қонуниятларидан уни самарали ташкил қилишга нисбатан муайян муҳим талаблар келиб чиқадики, буни ўқитиш қоидалари деб атайдилар. Ўқитиш қоидаларини билиш ўқитишнинг зарур усулларини янада ишончлироқ танлашга имкон беради.

Таълим қоидалари — ўқитувчининг фаолиятини ва ўқувчилар томонидан илмий билимларнинг ўзлаштирилиши, тегишли кўникма ва малакалар ҳосил қилишнинг асосий қонун ва йўл-йўриқларини ўз ичига олади. Шу билан бир вақтда таълим қоидалари ҳар иккала фаолиятни, яъни ўқитувчи ва ўқувчи томонидан ўз олдига қўйилган вазифаларни муваффақиятли амалга ошириш имкониятини берадиган бир қанча талабларни ҳам умумлаштириб беради. Шунга кўра таълим қоидалари ўқитишнинг энг муҳим масалаларини назарий ва амалий жиҳатдан тўғри ҳал қилишнинг асосий негизи ҳисобланади.

Таълим қоидалари деб умуминсоний тарбиянинг мақсад ва вазифаларини амалга оширишга қаратилган ўқиш ва ўқитиш жараёнларининг йўналиши, ўқувчилар томонидан илмий билимларнинг ўзлаштирилиши, билим ва малакалар ҳосил қилишнинг асосий қонун ва қоидаларининг йиғиндисига айтилади.

Сўнгги йилларда олимлар томонидан яратилган педагогик адабиётларда дидактик қоидалар турлича гуруҳлаштирилмоқда. Ана шуларга асосланган ҳолда қуйидагича таълим қоидаларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

1. Таълимнинг илмий бўлиш қоидаси.
2. Таълимнинг тизими ва изчил бўлиши қоидаси.
3. Таълимнинг тарбияловчилик характери.
4. Таълимда назариянинг амалиёт билан боғлиқ бўлиши қоидаси.
5. Таълимда онглилик, фаоллик ва мустақиллик қоидаси.
6. Таълимда кўрсатмалилик қоидаси.
7. Таълим жараёнида ҳар қайси ўқувчига хос хусусиятларни ҳисобга олиш қоидаси.

8. Таълимда илмий билим ва кўникма, малакаларни пухта, мустаҳкам ўзлаштириш қоидаси.

9. Таълимнинг ўқувчига мос бўлиши қоидаси.

10. Таълим ва тарбиянинг бирлиги қоидаси.

1. Таълимнинг илмий бўлиш қоидаси

Илмий билимлар—воқеликнинг ҳаққоний инъикосидир.

Теварак-атрофни ўраб олган дунёнинг қонуниятларини, нарса ва ҳодисаларнинг ички муҳим хоссаларини ва ўзаро алоқаларини акс эттирувчи билимларгина илмий ҳисобланади.

Таълимнинг илмийлиги қоидаси ўқувчининг ўқув материалидаги қонуниятларни акс эттириши, тушуниши ва ўзлаштириши учун тўғри шароит яратиш мақсадида зарурдир.

Назарий қоидаларни тушуниш — материални илмий асосда изоҳлаб беришнинг муҳим белгиси бўлиб, у ўқувчининг фикрлаш фаолияти хусусиятларини белгилайди. Илмий билимлар илмийлигича қолиб, воқеликни ҳар хил даражада акс эттириши мумкин. Илмий изоҳ таълимнинг ҳамма босқичларида, ҳар бир синфда илмийлик қоидалари вазифаларидан бири — назарий маълумотлар тизимини шу маълумотларда теварак-атрофдаги дунёни қанчалик чуқур акс этганлиги нуқтаи назаридан билиб олишдир.

Илмийлик қоидаси барча ёш гуруҳлардаги ва турли ўқув юртларидаги ўқувчиларга ўрганиш учун илмий жиҳатдан ишонарли, амалда синаб кўрилган маълумотлар берилишини талаб этади.

Илмий билимларни эгаллаш жараёнида ўқувчиларда илмий дунёқараш, эътиқод таркиб топади. Тафаккур ривожланади.

Таълимнинг илмий бўлиш қоидаси таълим жараёнида ўқувчиларни ҳозирги замон фан-техника тараққиёти даражасига мувофиқ келадиган илмий билимлар билан қуроллантириш, ёшларни илмий-тадқиқот усуллари билан таништириб боришни таъминлашга қаратилган.

Дидактиканинг илмийлик қоидаси мактаб таълимининг мазмунигагина алоқадор бўлиб қолмай, ўқитиш усулларига ҳам алоқадордир. У таълим жараёнида фан-техника ютуқларидан фойдалана оладиган ўқитиш усулларини такомиллаштиришни ҳам талаб қилади.

2. Таълимнинг тизимли ва изчил бўлиши қоидаси

Ижтимоий тараққиётнинг ҳар бир давридаги мактабнинг тарихий тажрибаси таълим вазифасини маълум бир тизимсиз бажариб бўлмаслигини кўрсатади.

Ўқув материални тушунтириш тизими ўқув материали аниқ баён қилинган ғояларга, ўқитувчи бу ғояларнинг қайсиларини тушунтирмоқчи эканлигига, болалар ёши, уларнинг билимларни ўзлаштиришга қанчалик имконият беришини, ўқитувчининг яхши

билиш-билмаслигига, шу ёш ва шу савиядаги болаларга хос фикрлаш фаолиятининг хусусиятларига, ддрсдаги билимларни ўзлаштириш жараёни одамда қандай тушунилишига боғлиқдир.

Ҳозирги замон дидактикаси ўқитишда хусусийдан умумийга қараб боришни талаб қилувчи классик қоидага ўзгартиришлар киритди. Кўп ҳолларда бошланғич синфлардаёқ умумий ҳолатлардан яна хусусий ҳолатларга бориш мумкинлиги исботланди, шу муносабат билан анчагина вақт тежалади ва ютқизилмайди, аксинча, ўқувчилар тафаккурини ривожлантириш ишида ютуқларга эришилади.

Дарс мазмунининг муқобил тузилишини танлаш, ўқитишдаги дидактиканинг тизимлилик қоидасини ҳисобга олишни талаб қилади.

Таълимда изчилликка риоя қилиб ўқитиш лозим, токи бугун ўрганилган билимлар кеча ўрганилганларни мустаҳкамласин, эртага ўрганиладиганларга замин ҳозирласин.

Яъни ўтилаётган фан ёки баён қилинаётган янги материалнинг ўқувчиларнинг олдинги ўзлаштирган илмий билимлари, кўникма ва малакалари билан изчил ва узвий боғланиши, шу билан бир вақтда ўқитилаётган ўқув материалларини ўзлаштириш орқали келажакда янги билимларни ўзлаштиришга, шунингдек навбатдаги таълим босқичига замин яратилиши назарда тутилади.

Таълимнинг тизимли бўлиши унинг изчил бўлиши билан боғлиқдир. Изчилликка асосланган таълимнинг характерли белгиси шундаки, у ўқувчиларнинг олдиндан ўзлаштирган билим ва малакалари замирида янги билим, кўникма ва малакалар ҳосил қилиш, уларнинг ўзаро боғланишларини такомиллаштириш ва аксинча, янги билимларни баён қилиш жараёнида олдиндан ўзлаштирилган билим, кўникма ва малакаларини яна ҳам чуқурлаштириш, кенгайтириш ва мустаҳкамлашни таъминлашга қаратилгандир.

Тизимлилик ва изчиллик ўқувчиларда ҳар қайси ўқув фанларининг бир-бири билан узвий боғлиқ бўлишини кўрсатишда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Таълимнинг тизимли бўлиши қоидаси баён қилинаётган ўқув материалларини мустаҳкамлаш ва илгари ўтилган материалларни тўлдиришга хизмат қилишини; ўқувчиларнинг узлуксиз ва тизимли суратда мустақил иш олиб боришларини; ўқувчиларнинг ўзлаштирган билим ва ҳосил бўлган кўникма, малакаларини ҳисобга олиб боришни ҳам ўз ичига олади.

Тизимлилик ва изчиллик қоидалари ўзаро боғлиқ бўлган алоҳида ўқув фанларини ҳамда кундалик ўқув материалларини мантиқий жиҳатдан бир-бирига мустаҳкам боғлиқ ҳолда ва муайян бир тартибда ўқитиш ҳамда таълим жараёнида ўқувчи-ларни тизимли

илмий билим, кўникма ва малакаларни ўзлаш-тириб олишларини таъминлайди.

3. Таълим ва тарбиянинг бирлиги қоидаси

Мактаб ўқувчиларига таълим бериш, тарбиялаш ва уларнинг умумий ривожланишларини бир бутунликда амалга ошириш зарур. Таълим тизимида таълим ва тарбиянинг бирлиги қоидаси асосий ва етакчи қоидалардан бири ҳисобланади. У дидактик қонунларнинг ўқиш ва ўқитиш борасидаги туб моҳиятини ифодалайди. Бинобарин, ўқув фанларининг ҳар бири, хатто, айрим мавзу ва мавзучалари ҳам, шубҳасиз, тарбияловчилик характерига эга.

Таълим жараёнида ўтилаётган катта ва кичик мавзуларнинг мазмунидан келиб чиқадиган тарбиявий томонларини тўғри белгилаш ва уни таълим билан бирга, бир бутунликда амалга оширишни таъминлаш жуда муҳим ва ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Демак, бир бутун таълим жараёнида икки ўзаро боғлиқлик: ҳаётни билиш ва унга бўлган муносабатни таркиб топтириш жараёни ажралиб туради.

Мактабда бериладиган таълим билан тарбия ўртасидаги педагогик жараённинг бутунлигини таъмин этувчи узвий бирлик ҳамиша мавжуд.

Мактаб таълимида ўқувчилар табиий фанларни — математика, химия, биология, астрономия ва бошқа фанларни ўзлаштириш орқали илмий эътиқодлари шакллана боради. Улар дунёни ўрганиш мумкинлигини илмий асосда англаб оладилар, ҳақиқатга ишонч билан, ёлғон нарсаларга нафрат билан қарай оладиган бўладилар. Улар устидан ҳаққоний ҳукм чиқарадиган ақлли, идрокли, имонли инсон бўлиб етишадилар.

Мактаб таълимида гуманитар фанларнинг ҳам тарбиявий моҳияти жуда муҳимдир. Тарих фанини ўрганиш орқали ўқувчилар (янги таклиф этилган фани дастури асосида) жумҳуриятимиз тарихи, унинг ривожланиш босқичлари, моддий-маданий, илмий-сиёсий, маънавий жиҳатдан ривожланиши, адабий-бадиий мероси, бобокалонларимиз томонидан қолдирилган қимматли хазиналаримиз, ҳозиргача ўрганилмай қолган халқ педагогикаси дурдоналари билан танишадилар. Қўйингчи, шарқона удумлар, одатлар дунёсига кириб борадилар, тарихнинг чин ижодкори халқ оммаси эканлиги ҳақида аниқ билимга эга бўладилар. Адабиёт ва санъатни ўрганиш ўқувчиларни чин инсон қилиб тарбиялашдаги энг зарур шартлардандир.

Таълим-тарбиянинг бирлиги таълим жараёнини тўғри ташкил қилиш ва ўқитишнинг хилма-хил усул ва услубларидан фойдалана олишга кўп жиҳатдан боғлиқдир. Айниқса, таълим билан тарбиянинг бирлигини таъминламоқ учун:

а) баён қилинаётган ўқув материалларининг мазмуни ҳам илмий, ҳам ғоявий жиҳатдан тўғри ташкил қилиниши;

б) ўқитилаётган теманинг илмий ва тарбиявий моҳияти очиб берилиши, таълим жараёнида ҳадислардан фойдаланиш имкониятини яратилиши;

в) баён қилинаётган илмий билимларнинг пухта ва мустаҳкам ўзлаштирилиши ва турмушда унга амал қилиниши;

г) таълимда муаммоли жараёни вужудга келтириш, ўқувчиларнинг қизиқишлари, активлик ва ташаббускорликларини таъминлашга эътиборнинг кучайтирилиши;

д) таълим жараёнида ўқувчиларнинг уюшқоқлик, интизомлилик ва жавобгарликни сезиш, ўзаро ёрдам хисларини тарбиялашни таъминламоқ зарур.

4. Таълимда назариянинг амалиёт билан боғлаб ўқитиш қондаси

Дидактикада таълимни турмуш билан, ишлаб чиқариш амалиёти билан боғлаб олиб бориш энг асосий ва етакчи қондадир. Илмий билимлар кишиларнинг ишлаб чиқариш фаолияти эҳтиёжлари асосида пайдо бўлиб, ана шу фаолиятга хизмат қилганлиги ва ҳаёт билан боғланганлиги сабабли, бу билимларни эгаллаш учун уларнинг мазмунини ўзлаштириб олишгина эмас, балки билимларни амалда қўллаб билиш ҳам керак.

Бу қонда таълимнинг илмий қондаси билан мустаҳкам боғлангандир. Ўқувчилар илм билан қуролланар экан, илмни назарий жиҳатдан ўрганар экан, илмнинг амалий эҳтиёж туфайли пайдо бўлганини, ишлаб чиқариш кучларини қандай тараққий этаётгани, техника ва иқтисод соҳасидаги янгиликлар илмни тобора ривожлантира боришини, илм эса, ўз навбатида, ишлаб чиқаришни такомиллаштиришга ва ҳаётни яхшилашга ёрдам беришини билиб борадилар. Бинобарин, баркамол инсон тарбиясининг мақсад ва вазифалари ҳам, таълимнинг мазмуни ҳам, ўқитиш усуллари, таълимни ташкил этиш шакллари ҳам назария билан амалиётнинг бирлигига асосланади.

Мактаб таълими тизимида назария билан амалиётнинг бирлиги қондаси даставвал ўқув фанининг мазмуни ва ўзига хос хусусиятига боғлиқ ҳолда ўқиш жараёнида амалга оширилади.

Бу бирлик илмий билимларни пухта ўзлаштириш ва уни амалда қўллаб олиш, ўқув материалларини идрок қилиш, англаш, шунингдек, уни мустаҳкам эсда сақлаб қолиш каби рухий операциялар билан боғлиқ ҳолда бир бутун жараёни ташкил қилади.

Таълим жараёнида ўқувчилар томонидан математика, физика, биология, химия, астрономия ва бошқа табиий фанлардан ўзлаштирган назарий билим, кўникма ва малакалар ўқув тажриба хоналари ва лабораториялари, замонавий техника воситалари, тажриба ер участкалари ва ишлаб чиқариш меҳнати жараёнида қўлланилади. Бу машғулотлар уларни келгусида мураккаб илмий назарияларни амалда қўллана олишлари учун зарур бўлган тажриба билан қуроллантиради.

Таълим жараёнида назария билан амалиётнинг бирлиги қонунининг изчиллик билан амалга оширилиши оқибатидагина ўқувчилар ўқув материалнинг туб моҳиятини, табиат ва жамият тараққиёти қонуниятларини илмий асосда атрофлича тўғри, чуқур тушуниб оладилар ва келажак амалий фаолиятлари учун зарур бўлган маҳорат, кўникма ва малакалар ҳосил қиладилар.

Ўқувчиларни амалий фаолиятга тайёрлаш назарий билимларни эгаллаш жараёнида бошланади. Кейинчалик у лаборатория ва амалий машғулотларда давом эттирилади. Бу машғулотларда ўқувчилар ўқитувчи раҳбарлигида тажриба шароитида олган билимларининг ишонарли эканлигини текширадилар, мустақкамлайдилар ва чуқурлаштирадилар. Билимларни амалда қўлланиш малакаларини ҳосил қиладилар.

Ишлаб чиқариш таълими ўқувчилар амалий фаолиятининг муҳим босқичидир. Улар эгаллаб олган назарий билимлар асосида танлаган касбларига доир меҳнат кўникмалари ҳосил қиладилар. Шу билан бирга назарий билимларга ҳам аниқлик киритиб борилади.

Ўқувчиларнинг корхоналарда ўтказадиган ишлаб чиқариш амалиёт машғулотлари ўқишни унумли меҳнат билан боғлаб олиб боришнинг яқунловчи босқичидир. Амалий машғулотларда ўқувчиларнинг бажараётган ҳамма ишлари орқали уларда фан асосларини ўрганиш ва меҳнатга бўлган қизиқиш, интилиши тобора ривожланади, меҳнатга бўлган муҳаббат, меҳнат аҳлига ҳурмат, эҳтиром камол топади.

5. Таълимда онглилик, фаоллик ва мустақиллик қондаси

Бу қоида ўқитишни шундай ташкил этишни назарда тутадикки, бунда ўқувчилар илмий билимларни ҳамда уларни амалда қўллаш усулларини онгли ва фаол эгаллаб олишади. Уларда ижодий ташаббускорлик ва ўқув фаолиятида мустақиллик, тафаккур, нутқ маданияти ва илмий дунёқараш, эътиқод таркиб топади.

Ўқитишнинг онглилик қондаси ўқувчилар янги материални идрок қилишда таърифлар, теоремалар, адабиётдан шеър ёдлаш ва ҳоказоларнинг ифодаланишинигина эмас, балки уларнинг ҳаётий ҳодисалар, жараёнлар билан боғлиқ бўлган мазмунини ҳам тушунишларини талаб этади. Акс ҳолда билимларда юзакичилик авж олади, бунда материал қуруқ ёдлаб олинган бўлади. Ўқувчилар уни қайта айтиб бера оладилар, лекин унинг моҳиятини тушунмайдилар ва амалий фаолиятларида қўллай олмайдилар.

Билимларни онгли равишда ўзлаштириш ўқувчиларда бу билимларга нисбатан маълум муносабат ҳосил қилишни, эмоционал кечинмалар уйғотишни ҳам ўз ичига олади. Ўқувчининг билимларни ўзлаштиришга фаол муносабатда бўлиши унинг билиш фаолиятини активлаштиришга ёрдам беради.

Ўқитиш жараёнида онглилик ва фаоллик қондаси ўқувчиларда тафаккур ва нутқни ривожлантиришни назарда тутати.

Мустақил тафаккур турли усуллар билан ҳосил қилинади. Тафаккурни шакллантириш усулларида бири мустақил ҳал қилиш, муаммоли вазибалар қўйишдир.

Таълим жараёнида ўқувчилар фаоллиги, даставвал, уларнинг ақлий фаолияти — тафаккур қилиш фаолиятидир. Шунга кўра, таълимни онгли ўзлаштириш қоидаси, бир томондан, ўқувчиларнинг мустақил, фаол фикр қилишларини назарда тутса, иккинчи томондан, айнан шу жараён давомида ўқувчиларнинг мустақиллик ва фаолликларини ҳамда мантиқий фикр қилиш фаолиятларини тарбиялаб, такомиллаштириб боришни назарда тутди.

Онглилик ва фаоллик қоидаси ўқувчиларни меҳнат ва ўқишда ижодий фаолият усулларида ўргатишни талаб этади. Қайта қуриш даврининг мактаб ва халқ таълими олдига қўйган талаблари ҳам шу мақсадларга қаратилган.

Худди шу мақсадга мактаблар ҳақидаги ҳужжатлардаги тавсиялар — дарсни ташкил қилишнинг фаол шакллари қўллаш, юқори синфларда маъруза ва семинар машғулотларини бирга қўшиб олиб бориш, ишлаб чиқариш корхоналарига экскурсия, унумли меҳнат давомида ўқув характеридаги топшириқларни бажариш ва бошқалар хизмат қилади. Ўқувчилар фаоллигини ривожлантириш, уларнинг ўқув фаолиятларини такомиллаштириш туфайли айна вақтда ўқитишда юксак самарадорликка эришилади, яъни ўқув жараёни тезлашади.

6. Таълимда кўрсатмалилик қоидаси

Таълимнинг кўрсатмалилик қоидаси дидактик қоидаларнинг бири бўлиб, у ўқитиш жараёнининг сифатини орттиради, ўқувчиларнинг билим олишларини осонлаштиради. Ўқитишнинг кўрсатмалилиги шуни тасдиқлайдики, агар ўқувчиларда ўрганилаётган нарса ва ҳодисаларни бевосита идрок қилишга боғлиқ, муайян ҳиссий-амалий тажриба бўлган тақдирдагина улар билимларни онгли суратда ўзлаштирадлар. Бу қоида ўқитиш жараёнида кўриш, эшитиш, ҳид билиш, таъм — маза билиш, тери, мускул — ҳаракат каби сезги органларининг бир йўла объект устида сафарбар қилинишини талаб этади.

Кўрсатмалилик қоидаси таълимнинг етакчи қонун-қоидаларини ва талабларини амалга оширишда воситачилик қилади, Чунончи:

1. Баён қилинаётган теманинг мазмунига мос келадиган материаллардан унумли ва тўғри фойдаланиш ўқувчиларнинг ўтилаётган материални ўзлаштиришга бўлган қизиқишини таъминлайди. Дарс қизиқарли ўтади.

2. Таълимда қўлланилаётган кўрсатмали қуроллар ўқувчиларнинг қай даражада яққол ва аниқ, образли идрок қилишини таъминласа ва кузатаётган объектга мумкин қадар кўпроқ сезги органлари сафарбар қилинса, ўқув материаллари шунчалик тез, қулай ва осон ўзлаштирилади, узоқ вақт эсда сақлаб қолиш ҳамда қайта

эсга тушириш мумкин бўлади, оқибатда ўқув материалларининг пухта ўзлаштирилиши таъминланади.

3. Кўрсатмали материаллар орқали ўқувчилар объектив борлиқдаги нарса, воқеалар билан, уларнинг хусусияти, белгилари билан танишадилар. Мавҳум ҳодисаларнинг аниқ образлар орқали идрок қилиниши натижасида ўқувчиларнинг мантиқий фикр қилиш қобилиятлари ривожланади. Ўқувчиларнинг айниқса схема, жадвал, диаграмма каби материаллар устида иш олиб боришлари ва материал хусусиятларини таққослаш, таҳлил қилиш, умумлаштириш, хулоса чиқаришлари алоҳида аҳамиятга эгадир.

4. Ўқув материалларининг кўрсатмали бўлиши ўзлаштирилган илмий билимларни тажрибада, ишлаб чиқариш амалиётида қўллана олишлари учун зарур бўлган кўникма ва малакалар билан ҳам қуроллантиради.

Таълимда кўрсатмалиликнинг самарали натижалар бериши учун унинг бошқа томонларига ҳам эътибор бериш керак.

Биринчидан, ишлатиладиган кўрсатмали қуроллар у ёки бу синф ўқувчиларининг ёши ва ўзига хос характер хусусиятлари, умумий тайёргарлиги—савиясига мос келадиган бўлиши лозим.

Иккинчидан, фойдаланадиган кўрсатмали қуроллар ўтилаётган дарс мавзусининг мазмунини очиб беришга ёрдам берадиган материаллар бўлишини ҳисобга олмоқ, демак, унинг тўғри танланишига эътибор бермоқ лозим.

Учинчидан, дарс жараёнида фойдаланиш учун белгиланган кўрсатмали материаллардан унумли фойдаланмоқ учун зарур бўлган таълим усуллари тўғри танланган бўлиши лозим. Айни пайтда мактабларимизда қўлланилаётган материалларни қуйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин:

1) Буюм ва нарсаларни асли, табиий ҳолича кўрсатувчи материаллар: ўсимликлар ва уларнинг таркиби, ҳайвонлар, маъданлар, гербарийлар, коллекциялар, ашёлар, асбоблар ва машиналар моделини, шунингдек, химиявий реакциялар, электр разрядлари ҳосил қилишни синф ёки лаборатория шароитида намоиш қилиш ва бошқалар;

2) График-кўрсатмали қуроллар: чизмалар, диаграмма, схемалар ва, шунингдек, график воситаси билан қўлланмалар;

3) Тасвирий-кўрсатмали қуроллар: расм, фотосурат, диафильмлар, диапозитивлар, овозсиз кинофильмлар;

4) Эшиттириш бўйича кўрсатмалилик, грампластинкалар, магнит лентасига ёзиб олинган бадиий ўқиш намуналари, чет эл тилларидаги сўзларни тўғри талаффуз қилишга оид материаллар.

Таълимнинг кўрсатмали бўлиши ҳозирги замон мактаблари олдида турган энг муҳим масалалардан бири бўлиб келган ва ҳозир

ҳам ундан янада самарали фойдаланиш борасида катта ишлар олиб борилмоқда.

7. Таълимнинг ўқувчиларга мос бўлиши қоидаси

Таълимнинг ўқувчиларга мос бўлиши қоидаси деганда ўқув материалларининг мазмуни, унинг ҳажми, характери, у ёки бу синф ўқувчиларининг жисмоний ривожини, умумий тайёргарлиги — савияси ва имкониятларига лойиқ бўлиши тушунилади.

Мослик қоидасида таълимнинг икки томони эътиборда тутилади:

1) Маълум синф учун белгиланган ўқув материалларининг характери, мазмуни ва ҳажми шу синф ўқувчиларининг ёш хусусиятларига мос бўлиши;

2) Ҳар бир синф учун белгиланган билим ҳажми шу синф ўқувчиларининг савиясига мос бўлиши лозим. Бироқ, шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, мактаб ислоҳотидан кейинги қайта қуриш жараёни учун мактабларимиз фаолиятидаги мазкур икки ҳолатни қатъий ва ҳал қилувчи дидактик талаблар деб бўлмайди. Чунки, муайян бир синф ўқувчиларининг жисмоний ривожланишида ҳам, билим ўзлаштиришдаги куч ва қобилиятларда ҳам, албатта, ҳар хилликлар бўлади ва буни ҳисобга олмаслик асло мумкин эмас. Шунингдек, мослик қоидасини, мактаб таълимининг мазмунини болаларнинг куч-қувватига қараб «енгиллаштириш», «осонлаштириш» деб ҳам тушунилмаслиги лозим. Аксинча, ўқувчиларнинг савиясига мувофиқ равишда, аста-секин қийин ва мураккаброк билимлар бериб бориш талаб қилинади.

Илғор классик педагогика намояндалари таълимнинг ўқувчиларга мос бўлиши юзасидан бир қатор қоидалар ишлаб чиққанлар. Улардан бири «Осондан қийинга қараб бориш» қоидасидир.

1 Ўтиладиган материалнинг ҳаддан ташқари енгил бўлиши болаларнинг қизиқишини сўндирганидек, уларнинг билимда олға қараб боришларини ҳам таъминлай олмайди. Аксинча, ўтилажак материаллар болалар савиясига нисбатан оғир, тушуниш қийин бўлса, қўйилган мисол ва масалаларни ечиш, ҳал қилишга ўқувчиларнинг қурби етмаса, уларда ўз кучига ишонмаслик кайфияти туғилади.

Мосликнинг иккинчи бир қоидаси «Маълумдан номаълумга қараб бориш»дир. Бу қоидага амал қилишда ўқувчиларда аввалдан мавжуд бўлган илмий билим ва тажрибалар замирида янги, ҳали ўқувчиларга маълум бўлмаган маълумотлар билан қуроллантиришни тушунмоқ лозим.

Мослик қоидасининг учинчиси «Соддадан мураккабга қараб бориш»дир.

Кўпинча биз тушуниб етган, ўзлаштирилган ҳамма нарсалар содда, тушуниб етмаган, ўзлаштирилмаган нарсалар эса мураккабдек кўринади.

Таълимнинг содда бўлиши у ёки бу ўқув материални ортиқча куч сарфламай тушуниб олинишидир. Ўқувчилар яхши тушунган, ўзлаштирган билимларини янги тушунчалар (мураккаб) билан аниқ ва равшан қилиб боғлай олишлари натижасида содда вазифаларни (мисол ва масалалар) бажара бориб, мураккаб материалларни ўзлаштириш, мураккаб бўлган масалаларни ҳам ечишга — ҳал қилишга ҳозирланиб борадилар.

Мослик қоидаси яна бир қатор талабларга амал қилишни тақозо қилади. Айниқса дарсда берилаётган билимларни ўқувчилар пухта ўқиб олишларига имконият яратиш учун пухта ва мустаҳкам режага амал қилиниши, баён қилинаётган материаллардан лўнда хулосалар чиқариш; материалларнинг ишончли бўлиши учун омил, мисол ва далиллар келтириш — кўрсатма қуролларидан фойдаланиш баён қилинаётган материалларни турмуш билан, ўқувчиларнинг шахсий тажрибалари билан боғлаб олиб бориш талаб қилинади. Шунингдек, ўқитиш усуллари ўқув материалининг характериغا мос ҳолда тўғри танланган бўлмоғи лозим.

8. Таълимда билим, кўникма ва малакаларни пухта ва мустаҳкам ўзлаштириш қоидаси

Таълимнинг пухта ўзлаштириш қоидаси муҳим дидактик талаб ва қоидаларни, яъни ўқувчилар томонидан тизимли ва онгли ўзлаштирилган илмий билимларни мустаҳкам, эсда сақлаб қолиш ҳамда ўзлаштирилган илмий билимларни ўз турмуш фаолиятларида қўллай олиш малакалари билан қуроллантиришни назарда тутади.

Демак, пухта ўзлаштиришнинг характерли белгиси таълимни мустаҳкам эсда сақлаб қолишдир. Бошқача қилиб айтганда, бу қоида ўқувчиларнинг хотира фаолияти, яъни ўқув материалларини эсда қолдириш, эсда сақлаш ва қайта эсга тушириш каби хотира жараёни фаолиятига боғлиқдир. Ўқув материалларини мустаҳкам эсда сақлаб қолиш, айти дарс жараёнида баён қилинаётган ўқув материалларини тизимли ва онгли ўзлаштирилишига боғлиқ. Аввалги машғулотларда ҳосил қилинган билим, кўникма ва малакалар анча мураккаброқ материални ўзлаштириб олиш учун пиллапоя, база бўлиб хизмат қилади. Лекин ҳосил қилинган билим пухта ўзлаштирилган, яхши мустаҳкамланган бўлиши ва ўқувчиларнинг хотирасида узоқ вақт сақланиши керак. Мустаҳкамлаш қоидаси шулардан иборат бўлиб, уларга риоя қилмаслик ўқувчиларнинг илмий билимларни пухта ўзлаштиролмаслигига сабаб бўлади.

Шундай қилиб, билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириб олишнинг мустаҳкамлигига аввало ҳамма ўқитиш қоидалари: тушунарлилик, тизимлилик ва изчиллик, назария билан амалиётнинг боғлиқлиги, кўрсатмалилик, ўқувчиларнинг онглилиги ва фаоллиги

қоидаларини амалга ошириш билан эришилади. Пухта ўзлаштиришнинг муваффақияти кўп жиҳатдан такрорлаш ва машқ қилдиришга ҳам боғлиқдир.

Такрорлашнинг аҳамияти шундаки, такрорлаш жараёнида фақат олдиндан ўзлаштирилган ўқув материалларигина эсга туширилмай, балки шу ўқув материалларига боғлиқ бўлган янги-янги маълумотлар ҳам берилади, ўзлаштирилган билимларнинг ноаниқ, туман бўлиб қолган томонлари ойдинлаштирилади ва тўлдирилади.

Такрорлаш, хотирада қайта тиклашни бир неча йўл билан олиб бориш мумкин. Ҳар бир дарсда аввалги дарс материали билан янги материал ўртасида боғлиқлик ўрнатиш мақсадида кундалик такрорлаш ўтказилади. Мавзу ёки бўлим юзасидан ўрганилган материални тизимлаштириш, чуқурлаштириш ва мустаҳкамлаш мақсадида ўқув йилининг охирида асосий масалалар бўйича ялпи такрорланади.

Такрорлашнинг иккинчи тури махсус қайтаришдир. Бундай такрорлаш катта мавзуларни ўтиб бўлгач, шунингдек, маълум бир чорак ичида ўтилган материал юзасидан олиб борилади.

Махсус такрорлашнинг кенг тарқалган тури ўқув йили охирида алоҳида ажратилган соатларда ўтказилади.

9. Таълимда ўқувчига хос хусусиятларни ҳисобга олиш қондаси

Таълим-тарбия жараёнининг ҳамма томонлари умумсинф ўқувчилари жамоасига хос хусусиятларга амал қилган ҳолда йўлга қўйилади. Бироқ, ҳар бир ўқувчи ўзига хос жисмоний, ахлоқий, руҳий ва бошқа хусусиятларга эгаки, бу унинг ўқув фаолиятига катта таъсир этади.

Шу жиҳатдан таълим жараёнида умумсинф ўқувчиларини, ҳамда шу синфдаги ҳар қайси ўқувчининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда иш кўриш муҳим дидактик аҳамиятга эга.

Ўқувчиларнинг реал ўқув имкониятларини, уларнинг ривожланиш жиҳатларини ўрганиш ҳозирги вақтда шунчаки хоҳиш эмас, балки мажбурий талабдир. Бусиз ўқув жараёнини муқобиллаштириш, уни бойитиш ақлга сиғмайди.

Синф ўқувчилари жамоасига хос бўлган умумий хусусиятлар, аввало, маълум синф ўқувчиларининг жисмоний, ақлий ва руҳий ривожига намоён бўлади. Таълимнинг муваффақиятли бўлишида ўқувчиларнинг ўзига хос хусусиятларини кузатиш ва ўрганиш ҳамда шу хусусиятга мос муомала қилиш ҳал қилувчи ўрин эгаллайди.

Дарсда ҳар бир ўқувчининг ўзига хос хусусиятларини тўла ҳисобга олиш жуда ҳийин ва ҳар доим ҳам бунинг иложи бўлавермайди. Педагог ўқувчиларни дарсдаги ва амалий машғулотлар жараёнидаги ишини, уй вэзифаларини бажаришини кузатади, уларнинг билими, ёзма ишлари, ясаган кўرғазма материалларини текширади. Дарсдан ташқари вақтларда ўртоқлари ва бошқаларга бўлган муносабати, хулқи, иродавий сифатларини

ўрганади, улар билан суҳбат қилади. Кузатиш жараёнида у ўқувчининг кучли ва ожиз томонларини, унинг қизиқишлари, тафаккури, нутқи, хотираси, диққати, хаёлига мос бўлган хусусиятларни билиб олади, ўқувчиларнинг ҳаётий ва меҳнат қобилиятини ўрганади. Бўш ўзлаштирувчи дастурнинг маълум бир бўлими ёки фан бўйича орқада қолиш сабабларини аниқлайди. Ўқитувчи уларни билиб олгандан кейин биринчи навбатда ёмон ҳолатларнинг таъсирига бардош бериш чораларини кўради.

Масалан: ўқувчининг кўриш қобилияти унча яхши бўлмаса ёки ёмон эшитса, уни биринчи қаторга ўтқизиш керак. Бу нарса диққати беқарор бўлган ўқувчиларга ҳам тегишлидир. Бундан ташқари, улардан тез-тез сўраш, уларни ўртоғининг жавобини қайтаришга, тўлдиришга ёки у ҳақда ўз фикрини билдиришга мажбур этиш лозим.

Дарсда ва уй вазифаларида дифференциаллашган таълим элементларини қўлланиши ўқувчиларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олишнинг муҳим воситасидир.

IX БОБ

ТАЪЛИМ УСУЛЛАРИ

Ҳозирги кунда мактаб таълими системасида ўқитиш усулларининг бой хазинаси тўпланган. Биз таълимда тўғри усул танлар эканмиз, кўзланган натижага комил ишонч ва қисқа йўл билан эриша оламиз. Таълим-тарбия соҳасидаги масалаларнинг тўхтовсиз мураккаблашиб бориши ва янги имкониятларнинг юзага келиши, умумий ўрта таълим вазифаларини муваффақиятли амалга ошириш ўқитиш усулларини муттасил янгилаб туришни, халқ педагогикаси, айниқса миллий шарқ халқлари педагогикасидан ижодий фойдаланишни талаб қилмоқда.

Ўқитишнинг дидактик усуллари ва уларни ўрни билан янгилаб бориш ўқитувчилар олдига ёш авлодни камол топтиришдек муҳим вазифани кўяди.

Кенг маънода қўлланадиган «усул» ўқитишнинг ўз олдига қўйган мақсадларига эришиш, маълум объектни ўзлаштириш борасидаги назарий ва амалий фаолиятларини англатади.

Ўқитиш усули деганда, таълим жараёнида ўқитувчи ва ўқувчиларнинг кутилган мақсадга эришишга қаратилган биргаликдаги фаолиятлари тушунилади.

Ўқитиш усуллари таълим жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятининг қандай бўлишини, ўқитиш жараёнини қандай қилиб ташкил этиш ва олиб бориш кераклигини белгилаб беради.

Бошқача қилиб айтганда, ўқитиш усуллари ҳар иккала фаолиятнинг, яъни ўқитувчи томонидан ўқувчиларни билим, кўникма ва малакалар билан қуроллантириш ҳамда ўқувчилар томонидан ўша назарда тутилган илмий билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш фаолиятида қўлланиладиган йўлларни ўз ичига олади. Демак, ўқитиш усули ҳар иккала томоннинг актив

фаолияти бирлигини таъминлашга қаратилгандир. Бироқ, ҳар иккала фаолият ҳамиша бир хил ва бир йўналишда бўлавермайди. Дарс жараёнида ўтиладиган материалнинг характериға қараб, ўқитувчи ва ўқувчининг фаолияти турлича йўналишда бўлиши мумкин.

Таълим жараёнидаги маълум бир мақсадни амалга оширишга қаратилган фаолиятнинг турлича бўлиши янги-янги усулларни келтириб чиқаради.

Мактаб таълими системасида ўқитиш билан бир қаторда «услуг» ва «восита» терминлари ҳам ишлатилади.

Услуг — маълум ўқув материалларини ўтишда қўлланилаётган асосий ўқитиш усули билан бирга иккинчи бор ўқитиш усулининг айрим элементларидан фойдаланиш иш кўришдир.

Чунончи, маълум бир мавзуни мактаб маърузаси билан баён қила туриб, йўл-йўлакай ўқувчилар билан савол-жавоб юритилса ёки кўрсатма материаллардан фойдаланиб, изоҳ бериш кутилса, асосий усулнинг йўналишини ўзгартиради ва у шу усулга нисбатан услуб бўлиб қолади. Чунки хусусий услубиётларнинг ўзига хос усули ва услублари бор.

Бироқ, айрим фанларни ўқитишда қўлланиладиган хусусий усуллар умумий ўқитиш усуллари билан мустаҳкам боғлиқдир.

Восита — маълум ўқитиш усулини муваффақиятли амалга оширмоқ учун зарур бўлган ёрдамчи ўқув материаллари — асбоб, қурол, аппарат ва бошқа шу кабилардан фойдаланиш чунончи, дарс жараёнида табиий ёки тасвирий кўргазма материаллар (схема, диаграмма, сурат ва бошқа) лаборатория ёки намоиш қилиш машғулотида қўлланиладиган қурол ва асбоблар, ўқув кино ускуналари, проекцион фонар, микроскоп ва бошқа аппаратлар, шунингдек мавзуга оид бошқа ўқув материалларидан келтириладиган далиллар (маълумотлар, исботлар, таъриф, қоида, формула ва бошқалар) нинг ишлатилишидир.

Демак, таълим жараёнида ўқув материалларининг характериға қараб танланган ўқитиш усуллари у ёки бу услуб ва воситаларни ўз ичига олган бўлиши мумкин. Бироқ қайси ўқитиш усули, услуб ва воситалардан фойдаланиш зарурлиги ҳаммадан олдин у ёки бу ўқув фанларининг ўзига хос хусусиятларига боғлиқдир.

Масалан, физика, химия, биология каби фанларни лаборатория машғулотида ўқитиш ва ўзлаштириш мумкин бўлмаганидек, математика, она тили грамматикасини машқ қилмай, мисол ва масалалар ишлатмай туриб, кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди.

Ўқувчига берилиш лозим бўлган илмий билимлар кўлами ўқитиш усуллари ва шаклларининг доирасини кенгайтириш зарурлигини тақозо этмоқда.

Ўқитишнинг ҳикоя, суҳбат, маъруза, иллюстрация турлари, намоиш қилинадиган асбоб-ускуналар ва приборларни кўрсатиш,

машқларни, меҳнат топшириқларини, лабораторияда ўтказиладиган тажрибаларни бажариш, билишга ёрдам берадиган ўйинларни, халқ педагогикаси материалларидан фойдаланиш усуллари ва услуги, ўқув мунозаралари, ўқув фаолиятида рағбатлантириш ва танбеҳ, ўқув материалларини муаммоли баён қилиш, муаммоли суҳбатлар, тадқиқот тажрибаларини қўллаш аналогик, индуктив ва дедуктив мулоҳазалардан фойдаланиш, китоб устида ишлаш, ўргатувчи машиналардан мустақил фойдаланиш каби усулларини қўллаш, оғзаки сўраш, ёзма ишлар, контрол лаборатория ишлари, автоматлаштирилган қурилмалар ёрдамида дастурлаштирилган назорат усулларидан фойдаланиш ва ҳоказолар ўқитувчилар учун жуда ҳам тушунарлидир.

Халқ педагогикаси дурдоналарини тўплаш, улардан унумли фойдаланишнинг усулларини яратиш борасида педагогика фани илғор ва пешқадам ўқитувчиларнинг иш тажрибаларига, олий илмгоҳларнинг педагог олимларига таяниб иш кўради.

Таълим тизимида ўқувчиларга билим беришнинг энг қулай имкониятларга асосланган ҳолда ўқитиш усулларини қуйидаги турларга бўламиз.

1. Ўқитишнинг оғзаки усуллари.
2. Ўқитишнинг кўргазмали усуллари.
3. Ўқитишнинг амалий усуллари.
4. Ўқитишнинг муаммоли — изланиш ва репродуктив усули.
5. Ўқитишнинг индуктив ва дедуктив усуллари.
6. Мустақил иш усуллари.
7. Ўқувчиларнинг ўқув фаолиятларини рағбатлантириш ва асослаш усули.
8. Ўқитишда назорат ва ўз-ўзини назорат қилиш усули.
9. Китоб билан ишлаш усули.

Ўқитишнинг оғзаки усуллари

Ўқитишнинг оғзаки усуллари таълимда доимо энг кўп қўлланиб келинган.

Буюк донишманд, сўз устаси Алишер Навоий сўзнинг куч ва қудрати ҳақида шундай деган эди:

Сўздирки, нишон берур ўликка жондин, сўздирки, берур хабар жонга жонондин, Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин, билки, гуҳари шарифроқ йўқ ондин.

Дидактикада ўқитишнинг оғзаки усуллари уч турга: ўқитувчининг ҳикояси, суҳбат ва мактаб маърузасига ажратилади.

Ўқитувчининг сўзи билан боғлиқ бўлган турли усуллардан бошланғич ва юқори синфларда турлича фойдаланилади. Бошланғич синфда ўқитувчининг ёрқин, эмоционал ҳикояси устунлик қилиб, кейинчалик бу суҳбат билан тобора кенгроқ тўлдириб борилади. Юқори синфларда, айниқса, тарих, жамиятшунослик, адабиёт, жўғрофия фанларини ўқитишда бу синф ўқувчиларининг ўқув

имкониятларига мувофиқ келадиган мактаб маърузасидан муваффақиятли фойдаланилади.

Оғзаки баён қилиш усулида ҳар иккала фаолиятнинг, яъни, бир томондан, ўқитувчининг ўқув материалларини моҳирлик билан оғзаки баён қилиб бериши ва иккинчи томондан, баён қилинаётган материалларни ўқувчилар диққат билан тинглаб, онгли ва мустаҳкам ўзлаштиришлари бирлигига амал қилинади.

Демак, ўқув материалларини оғзаки баён қилиш усули мактаб таълим тизимида энг кўп қўлланиладиган усул бўлиб, у деярли ҳамма синфларда ўқув фанлари бўйича қўлланилади.

Ҳикоя. Бу усул мактаб таълимининг ҳамма босқичларида қўлланилади. Бошланғич синфларда бу анча қисқа ва аниқ бўлади. Синфларнинг ўрта гуруҳига келиб ҳикоя анча каттароқ ҳажмда ва давомли бўлади. Юқори синфларда ҳажми анчагина катта ўқув материални ажратилган вақт ичида баён қилиб улгуриш учун кўпроқ ҳикоядан фойдаланилади. Лекин бу ерда ҳикоя маърузадаги каби бутун дарсни банд қилмайди.

Ҳикоя якунлангач, у суҳбат ва тушунтиришлар билан тўлдирилади.

Нутқ маданиятини ўстиришда ҳикоянинг ўқитиш ва фикрларни баён қилиш усули сифатидаги имкониятлари бошқа оғзаки усулларга нисбатан (суҳбат ва маърузаларни ҳам қўшганда) айниқса юқоридир. Бошқача қилиб айтганда, ҳикоя қилиш — ўқитувчи томонидан янги ўтилаётган мавзуга оид омил, ҳодиса ва воқеаларнинг яхлит ёки қисмларга бўлиб, образли тасвирлаш йўли билан ихчам, қисқа ва изчил баён қилинишидир. Бу усул юқори синфларда гуманитар фанларни ўқитишда, шунингдек таржимаи ҳол характеридаги материалларни баён қилишда, образларга таъриф беришда, табиат ҳодисалари ва ижтимоий ҳаётдаги воқеаларни тасвирлашда қўл келади.

Ўқув материалларини тушунтириш—ўқитувчи томонидан ўтилаётган теманинг (нарсаси, ҳодиса ва воқеаларнинг) мазмунини характерлайдиган тушунча, қонун ва қоидаларни уқтиришдир. Бу усул математика, физика, химия, она тили, рус тили ва шунга ўхшаш фанларни ўқитишда кўпроқ қўл келади.

Ўқув маърузаси.

Ўқитишнинг оғзаки усулларида бири бўлган ўқув маърузаси ўқув материални оғзаки баён қилиш учун мўлжалланади. Бу ўқув материали ҳикоядагига нисбатан ҳажмининг катталиги, мантиқий тузилиши, образлари, исбот ва умумлаштиришларнинг анчагина мураккаблиги билан фарқланади. Агар ҳикоя дарсининг ёки машғулотнинг бир қисминигина эгалласа, маъруза одатда, уларни тўла қамраб олади.

Маъруза асосан, ўрта умумий таълим мактабининг юқори синфларида, ҳунар-техника билим юртида, шунингдек, техникум ва олий ўқув юртларида ўқилади.

Мактаб маърузаси — ўтилаётган мавзунинг ҳақиқий илмий моҳиятини очиб бериш, улардан илмий хулосалар чиқариш ва умумлаштириш йўли билан бир соатлик машғулот давомида билимларни изчиллик билан баён этишдир.

Мактаб маърузаси ўрта умумий таълим мактабларининг X—XI синфларида қўлланилади. Белгиланган мавзунинг мазмунига кўра асосий муаммоларни ёки мавзунинг асосий йўналишини ифодаловчи тугалланган—яхлит тушунчалар баён қилиб берилади.

Синфда муаммоли вазиятни вужудга келтириш мақсадида, ўқувчиларнинг фикр қилиш фаолиятини фаоллаштиришга қаратилган саволлар бериш, мавзуга оид кўргазма материалларни намоёни қилиш, маъруза охирида ўтилган мавзу юзасидан умумий хулосалар чиқариш каби усуллардан фойдаланилади. Булар мактаб маърузасини олий ўқув юртлари маърузасидан фарқ қиладиган томонларидир.

Мактаб маърузаси X—XI синф ўқувчиларини олий мактаб маърузасини тинглай олиш ва мустақил равишда ёзиб ола билиш кўникмаларини ҳосил қилишларига замин яратиб беради.

Ўқув материалларини оғзаки баён қилиш усули, унинг хикоя қилиш, тушунтириш ва мактаб маърузаси каби турлари қуйидаги бир қатор дидактик қоида ва талабларга асосан қўлланилади.

1. Баён қилинаётган материаллар ғоявий жиҳатдан мазмунли, илмий ҳамда назарияни амалиёт билан боғлашга қаратилган бўлиши керак.

2. Баён қилинаётган материалларнинг тарбиявий аҳамиятини тўғри белгилаш орқали ўқувчиларга тарбиявий таъсир кўрсатиш воситаларини аниқлаш ва амалга ошириш лозим.

3. Баён қилишда ўқитувчининг нутқи ягона манба ҳисобланади, унинг равон, тушунарли бўлиши ҳал қилувчи омилдир. Шунинг учун ҳам муаллим ўқув материални хис-туйғули ифода қилиб бериши ҳам ниҳоятда катта аҳамиятга эгадир.

4. Баён қилиш жараёнида ўқитувчи томонидан ишлатилган таърифлар, қоида ва қонунлар китоб матнидан фарқ қилган ҳолларда ўқитувчи кўрсатган таърифлар ёзиб олиниши керак. Шунингдек, V—IX синф ўқувчилари айрим маълумотларни ёзиб олишга даъват этилса, X—XI синф ўқувчилари мустақил кенгайтирилган матнни ёзиб олишга одатлантирилади.

Сухбат усули оғзаки баён қилиш усулининг асосий турларидан бири бўлиб, мактаблар тажрибасида энг кўп қўлланиладиган ва самарали усуллардан биридир.

Кўпинча, бу усул савол-жавоб усули деб ҳам юритилади. Чунки бу усулда иш кўрилса, дарс асосан савол-жавоб йўсинида олиб борилади.

Шундай суҳбатлар ҳам мавжудки, бундай суҳбат давомида ўқувчилар илгари ўзлаштирганларини эслайдилар, тизимга соладилар, умумлаштирадилар, хулосалар чиқарадилар, улардан турмушда фойдаланишга доир янги мисолларни ахтарадилар.

Ўқувчилар дарсга етарли даражада тайёрланган бўлсалар, ўқитувчи раҳбарлигида муаммоли саволларга жавобларни ўзлари ахтариб топадиган суҳбатлар ўтказиш ниҳоятда мақсадга мувофиқдир. Бундай суҳбатлар эвристик — изланиш, ахтариб топиш характерида бўлади.

Ўқитиш жараёнида ўрганилаётган мавзу юзасидан кириш, асосий ва яқунловчи суҳбатлар ҳам қўлланилади.

Ўқитишнинг тарбияловчи характери кучайтириш мақсадида дунёқараш ва эътиқодни таркиб топтиришга қаратилган суҳбатлар ҳам қўлланилади. «Одобнома» дарсининг ташкил топиши муносабати билан ўқув жараёнида этик суҳбатлардан фойдаланишнинг имкониятлари анча кенгайди.

Лаборатория ишлари ва амалий ишларни ўтказиш давомида ўқувчиларнинг қўйилган тажриба — амалий вазифаларни ечиш усуллари тўғрисидаги фикрларини аниқлаш, мавжуд қийинчиликларни, асбоблар, қурилмалар, унумли меҳнат объектлари билан бўладиган ҳаракатлар ва операцияларнинг хусусиятларини қанчалик тушунганликларини билишга қаратилган кўрсатув — усулий суҳбатлар ҳам қўлланилади.

Суҳбат бутун синф билан, ўқувчиларнинг айрим гуруҳлари билан, ўқув фанининг янги масалаларини ўрганиш мақсадида ҳам, билимларни мустаҳкамлаш учун ҳам, шунингдек, асосий тушунчаларни, ғояларни қанчалик ўзлаштирганлигини текшириш учун ҳам ўтказилиши мумкин. Суҳбатни ўқувчилар фикр юритишга анча мустақиллик кўрсатадиган, муаммоли масалалар муҳокамага ташланган у ёки бу мавзулар бўйича ўз фикрини айтиши мумкин бўлган юқори синфларда ташкил қилиш айниқса фойдалидир.

Ўқитишнинг бу қимматли услубини мақбул танлаш, қандай қилиб таъминлаш ва қандай вазиятларда улардан оқилона фойдаланиш мумкин?

1. Айрим фанларни (табiiй-жуғрофик, тиббиёт, физика) ёки маълум фанларнинг айрим мавзуларини ўтишда ўқувчиларнинг ўз ҳаётларида учратган воқеа-ҳодисалар юзасидан саволлар бериш орқали ўқувчиларни мустақил фикр қилишларини хулоса чиқариш ва янги-янги таърифлар чиқариш йўли билан олиб бориш.

Чунончи, «Босим» темасини ўтишда ўқитувчи, «Нима учун чанғичи қалин қор юзасида учиб кетаётганда чўкиб кетмайди? Нима учун ўткир пичоқ кескир бўлади?» каби ўйлантирувчи сўроқлар орқали ўқувчиларни мавзунинг мазмунини очишга томон олиб бориши мумкин.

2. Ўқувчиларнинг илгари ўзлаштирган билимларини қайта эсга туширишга ва шу орқали янги материалларни англаб олишларига, янги қонун, қоида ва таърифлар чиқаришни таъминлашга қаратилган сўроқлар орқали олиб бориш.

Масалан, V синфда ўзбек тилидан ўқувчиларнинг от, сифат, сон ҳақида ўзлаштирган билимлари асосида олмош темасини баён қилмай туриб, от, сифат, сон ўрнида келган сўзларни ўз ичига олган матндан сўроқлар орқали олмошни топтириш ва таърифлаб беришларини талаб қилиш мумкин.

Бу ҳар икки эвристик изланиш ўқувчилардан онгли мустақил ва фаол фикрлашни талаб қилади.

Сухбат усули билан иш кўрганда машғулоти ташкил қилиш ва уни олиб боришда ўқитувчи қуйндагиларга амал қилиши керак:

1. Ўқитувчининг сухбат учун тайёрлаб келган саволлари синф ўқувчиларининг ҳаммасига тааллуқли бўлиб, сўроқ ўртага ташланиши керак.

2. Ўқувчилардан бири жавоб бериш учун чақирилади.

3. Синфнинг ҳамма ўқувчилари жавоб бераётган ўқувчини қунт билан тинглаши, унинг жавобини тўлдириши, тузатиши, ойдинлаштиришга ёрдам беришини таъминлаш лозим.

4. Ўқувчиларнинг жавоби қай даражада тўғри-нотўғри бўлишидан қатъи назар, ўқитувчи томонидан изоҳланиши, яқунланиши ва баҳоланиши зарур.

Шундай қилиб, замонавий умумтаълим мактабларида қўлланилаётган таълим усулларидан оғзаки усулнинг асосий турларини таърифлаб бердик. Ўқитувчининг вазифаси бу тўпланган усулларни фақат эгаллабгина қолмасдан аниқ вазиятда уларнинг ҳар биридан оқилона фойдаланиш, ўша вазият учун айнан мос томонларини ўйлаб топиш, уларни бошқа усуллар билан моҳирона кўша олишдан иборатдир.

Ўқитишнинг кўргазмали усуллари

Ўқитиш жараёнида кўргазмалилик усулидан фойдаланишнинг муҳимлиги ўқитувчининг ўрганилаётган нарса ва ҳодисаларни ҳиссий идрок этишга, уларни кузатиб мушоҳада қилишга ўқувчини ундаш, мантиқий ва назарий элементларнинг бирлигига ишонч ҳосил қилишга, ниҳоят, назарий билимларни амалиётда қўллай олишга ўргата билиши билан изоҳланади.

Ўқувчилар сезиб идрок этиш мумкин бўлган нарсаларни сезгилар воситаси билан, яъни кўриш мумкин бўлган нарсаларни кўз билан кўриб, эшитиш мумкин бўлган нарсаларни қулоқ билан эшитиб, ҳиди бор нарсаларни ҳидлаб кўриб, таъмини сезиш мумкин бўлган нарсаларни татиб кўриб билиб оладилар.

Таълимда кўргазмалилик усули намоёиш этиш, иллюстрация ва экскурсия тариқасида олиб борилади.

Таълим жараёнида намоиш этиш усулидан фойдаланиш асосий материалларнинг характериға — мазмуни, шакли ва ҳажмиға боғлиқдир. Мактабларимизда қўлланиладиган кўрғазмали материаллар характер эътибори билан икки турда бўлади:

1. Аслича кўрсатилиши мумкин бўлган буюм ва нарсалар: ўсимликлар ва уларнинг таркиби, ҳайвонлар, маъданлар, коллекциялар, асбоб ва машиналар, моделлар ва ҳоказо.

2. Тасвирий-кўрғазмали материаллар. Тасвирий-кўрғазмали материаллар ҳам мазмуни ва тузилиш шаклиға қараб икки турға бўлинади:

а) буюм, нарса, ҳрдиса ва воқеаларнинг тасвирини ифодаловчи материаллар — расм, сурат фотосурат, диафильм, кинофильмлар ва ҳоказо;

б) буюм, нарса, ҳодиса ва воқеаларнинг бирор шартли белгиси орқали ифодаланган символик ва схематик тасвирий материаллар — жўғрофия ва тарих карталари, чизмалар, жадваллар, диаграммалар ва ҳоказо.

Тасвирий-кўрғазмали материалларнинг ҳар иккала тури — иллюстрация материаллари деб ҳам юритилади.

Кўрғазмали материалларнинг турлилиги уларнинг ҳар хил қўлланишини талаб қилади.

Масалан, 1. Буюм ва нарсаларни табиий ҳолда кўрсатишни икки усулда намоиш қилиш мумкин:

а) ўтилаётган темаға оид бадий кўрғазма материаллари ўқитувчи баён қилаётган ўқув материали билан бир вақтда (фақат ўқитувчи томонидангина) кўрсатилиши мумкин;

б) табиий-кўрғазмали материалларнинг сони етарли бўлса, улар ҳар қайси ўқувчига тарқатиб берилиши мумкин.

2. Тасвирий кўрғазма материалларнинг ҳар иккала турини ҳам икки хил усулда олиб бориш мумкин.

а) кўрғазма материални ўқитувчи намоиш қилади;

б) кўрғазма материаллар ўқувчиларға тарқатилади

Таълим жараёнида тасвирий-иллюстрация материалларидан фойдаланиш кенг қўлланилади. Ундан унумли фойдаланиш учун қуйидаги қоидаға риоя қилмоқ зарур: ўқувчиларға машғулот олдидан намоиш жараёнидан кўзланган мақсад қисқача тушунтирилади; кўрғазмали материаллар ўқитувчи баёнининг маълум пайтида кўрсатилади ва ёки тарқатилади; намоиш жараёни ўқитувчи томонидан изоҳлаб берилади.

Табиий фанлар — биология, физика, химия фанлари бўйича физикавий ва химиявий ҳодисаларни тажриба қилиб кўрсатиш алоҳида тайёргарликни талаб қилади. Бунда айниқса, тажрибанинг муваффақиятли чиқишини таъминлаш муҳимдир.

Экскурсия усули

Мавзунинг мазмунига боғлиқ бўлган нарсга, ҳодиса ва воқеаларни ҳамма вақт синф шароитида намоёиш қилиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам ўтилаётган мавзунинг характериға қараб, экскурсия усулидан ҳам фойдаланилади. Экскурсия усули синф шароитида — дарс жараёнида қўлланиладиган ўқитиш усулидан тубдан фарқ қилади.

Экскурсия таълим ва тарбия ишларининг шундай туридирки, бу усул билан ўрганилаётган нарсга ва ҳодисаларни табиий шароитда (завод, фабрика, колхоз-совхозлар, табиатни кузатишга) ёки махсус муассасаларга (музей, кўргазма ва ҳоказоларга) ташкилий равишда борилади.

Экскурсия усули асосан ўқитувчи ёки экскурсия ўтказишга масъул бўлган шахсининг кузатилаётган объектни баён қилиши, тушунтириш орқали олиб борилади. Ўқувчилар экскурсия давомида объект устидаги маълумотларни эшитиш ёки кузатиш билангина чегараланиб қолмай, зарур материалларни ёзиб оладилар, расмини чизадилар, ўлчаш, ҳисоблаш ишларини олиб борадилар.

Экскурсия давомида ўқувчилар турлича саволлар тузиши ва шунинг асосида суҳбат ўтказилиши, объект устида тегишли хулосалар чиқарилмоғи лозим. Экскурсия охирида, албатта, яқунловчи дарс ўтказилади ва унда ўқувчилар томонидан тайёрланган материалдан фойдаланилади. Ўқувчилар экскурсия давомида олган таассуротлари ҳақида ўзаро фикрлашадилар. Ўқитувчи мулоҳаза ва фикрларни умумлаштириб, хулоса чиқаради ва машғулотни яқунлайди.

Ўқитишнинг амалий усуллари

Ўқитишнинг амалий усуллари доираси жуда кенг. Улар ёзма машқ (масалалар ечиш, чизмалар тайёрлаш ва бошқалар); тажриба лаборатория характеридаги машқлар (тажрибалар, лаборатория ишлари, амалиётлар, ўқитишнинг техника воситалари, ўргатувчи машиналар ва бошқалар билан ишлаш); меҳнат топшириқларини бажариш усулларини ўз ичига олади.

Амалий усулларга ёзма машқлар киради. Уларни бажаришда олинган назарий билимларни амалиётда бевосита қўллашга ўргатилади.

Машқ қилдиришда илмий билим ва маълум бир ишҳаракатни ўзлаштириш ёки такомиллаштириш мақсадида режали суратда ташкил этилган такрорлаш назарда тутилади.

Машқ қилдиришда ҳар қайси ўқув фанининг ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинади. Она тили бўйича грамматик таҳлил, математикадан мисол ва масалалар ишлатиш, табиётдан ўсимликларни турларга ажратиш ва бошқалар.

Юқори синфларда математика, физика, химия фанлари бўйича ўзига хос машқлар техникага оид топшириқлар воситасида олиб

борилади. Машқ учун берилган топшириқлар, албатта, илгари ўзлаштирилган қоида ва қонунларни ўз ичига олган бўлиши лозим.

Ўқувчиларнинг ўзлаштирган кўникма ва малакаларини мустаҳкамлаш, ижодий қобилиятларини ривожлантиришда машқ қилдиришда:

1) машқ учун берилган топшириқнинг мақсади ўқувчиларга аниқ тушунтирилган бўлиши;

2) машқ устида синф ўқувчилар жамоаси ва ҳар қайси ўқувчининг шахсий интилиши, қизиқишини ҳисобга олиш;

3) топшириқ бутун синф ўқувчиларининг актив фаолиятини таъминлайдиган бўлиши ва машқни, албатта, белгиланган вақт ичида бажариш талаб қилиниши керак.

Машқ қилдириш усулида ўқувчиларнинг ёзма, ижодий машқлари алоҳида ўрин эгаллайди. Ёзма, ижодий машқлар асосан она тили ва адабиёт, тарих ва жўгрофия фанларида ҳам қўлланиши мумкин. Ўқувчиларнинг ёзма ижодий машқлари иншо, ваъз, рефератлар ёзиш устида ҳам қўлланилади. Иншонинг дастлабки кичик ва ихчам шакли бошланғич синфлардаёқ қўлланади.

Ўқувчиларнинг яна бир ёзма ижодий ишлари турли мавзуларда маърузалар ёзишдир. Маъруза темаси маълум бир муаммо ва масаланинг ҳал этилишига қаратилган бўлиб, ўқувчилар шу мавзуга оид мустақил ўқиб ўрганган материаллар юзасидан ўз нуқтаи назарларини ифодалайдилар ва шу қарашларини мисол ва далиллар билан исбот қиладилар.

График ишлар ҳам ўқувчиларнинг ёзма ишлари жумласига киради ва ўқувчиларнинг ўзлаштирган ёки ўзлаштираётган билимларини онгли ва мустаҳкам эсда сақлаб қолишларига, тегишли кўникма, малакалар ҳосил қилишларига ёрдам беради.

Ўқувчиларнинг ёзма — график ишлари қуйидагиларни ўз ичига олади: расм солиш, жўгрофия ва тарих фанлари бўйича мураккаб бўлмаган хариталар чизиш, чизма ва схемалар ишлаш, жадвал, диаграмма, графиклар, плакат, албом, стендлар ишлаш ва ҳоказо.

Машқлар давомида ўқувчилар йўл қўйган орфографик, арифметик ва график хатоларни аниқлаш, айниқса ўқувчиларнинг кўникма ва малакаларига сингиб кетиши мумкин бўлган хатоларнинг дарҳол олдини олиш лозим. Шунга кўра машқ учун берилган топшириқларни синчиклаб текшириш, йўл қўйилган хатоларнинг сабабини аниқлаш, ўқувчиларни хатолар устида қайта ишлатиш лозим.

Лаборатория машқ ишлари

Лаборатория машқлари ҳар томонлама тажрибалар, лаборатория ишлари, амалиётлар, ўқитишнинг техник воситалари ва мактаб ўқув қуроллари туридаги бошқа асбоб-ускуналар билан машғулотлар тарзида ўтказилади.

Лаборатория усули ўқитиш жараёнида ўқувчиларга атрофи ўраб олган объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисалар, уларнинг шакли, ҳажми, таркиби, тузилиши, ўзгариш ва ривожланиш қонуниятлари ҳақида янги-янги билимлар бериш, ўзлаштирилаётган илмий билимларни мустаҳкамлаш ҳамда тегишли кўникма ва малакалар билан қуроллантиришда муҳим аҳамиятга эга.

Лаборатория машғулоти одатда махсус жиҳозланган хонада ҳамда тегишли аппарат, асбоб-ускуналар: микроскоп, лупа, колба, ўлчов асбоблари ва бошқа қуроллар билан таъминланган оддий синф хоналарида, мактабнинг тажриба ер участкаларида олиб борилади.

Лаборатория усули асосан IX—XI синфларда физика, химия, биология ва информатика каби фанларни ўрганишда қўлланилади.

Лаборатория машғулотларини тўғри ташкил қилиш натижасида ўқувчиларнинг теварак-атрофдаги нарса ва ҳодисаларни мустақил кузатишга бўлган қизиқишлари кучаяди, мустақиллик, фаоллик ва ташаббускорликлари ортади. Амалий иш тажрибалари — кўникма, малакалари ҳосил қилинади. Меҳнат маданияти ривожланади.

Лаборатория усулининг бошқа ўқитиш усуллари билан фарқи шундаки, бу усул билан иш кўрилганда ҳар қайси ўқувчи (якка ҳолда ёки ўқувчилар гуруҳи) ниманидир мустақил, шахсан тажриба қилиб кўради. Дарс бошдан-оёқ ўқитувчи раҳбарлиги остида ўқувчиларнинг мустақил тажриба ўтказишларига қаратилган бўлади.

Лаборатория усули машғулотнинг характериға қараб турлича ташкил қилинади:

1. Ўқувчилар билан ёппасига олиб бориладиган машғулотлар.

2. Синф ўқувчиларининг ҳар қайсиси билан алоҳида-алоҳида олиб бориладиган тажриба машғулотлари.

Ёппасига олиб бориладиган тажрибалар, физика, химия, биология фанлари бўйича ўтказилади. Бундай тажрибалар одатда, янги мавзудан олдин ўтказилиб, янги мавзуга тажриба асосида кириш хизматини ўтайди, улар кейинги назарий умумлаштиришлар чиқариш, янги хулосалар қоидалар, ажримлар ҳосил қилиш ва ҳоказоларни тажриба маълумотлари билан таъминлайди. Бу тажрибалар ҳамма ўқувчилар билан бир вақтда, ўқитувчининг умумий раҳбарлиги остида ўтказилиши туфайли ҳам ёппасига ўтказиладиган машғулотлар деб аталади.

Амалий машғулотлар

Мактабларимизда қўлланиладиган амалий машғулотлар усули ўқувчиларга умумий политехника таълими бериш ва меҳнат малакаси билан қуроллантиришда асосий усул бўлиб хизмат қилади.

Шунинг учун ҳам умумтаълим мактабларининг V—IX синфларида мактаб ўқув устахонаси ва тажриба ер участкасида бир катор амалий ишлар олиб борилади. Ўқувчиларни мактаб ўқув устахонасида ёғоч ва металлларни қўлда ва механизмларда,

электрлаштирилган асбоблар ва дастгоҳларда ишлай олиш малакаси билан қуроллантириш назарда тутилади.

IX синфда машинасозлик, электротехника ва металллар техникаси фанлари ўқитилади, шуларга боғлиқ ҳолда амалий машғулотлар олиб борилади. Шунингдек, V—XI синфларда мактаб тажриба ер участкасида амалий тажриба ишлари олиб борилади.

Умумтаълим ва хунар мактаби ўқувчилари — бўлажак ихтирочиларни ҳар хил асбобларни конструкциялаш ва модернизация қилишга ўргатиш фойдалидир. Шу асосда улар саноат ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг анча мураккаб ижодий вазифаларини амалга оширишга яқинлашишга мойил бўла оладилар.

Ўқувчиларга ўқитувчилар томонидан таъсир кўрсатишнинг педагогик усуллари ва услубларининг бутун тизимини амалга оширмай туриб ўқувчиларда ижодий қобилиятни муваффақиятли ривожлантириш мумкин эмас.

Ўрта ва юқори синфларда ҳам ўқитувчи машғулот олдидан тушунтириш ўтказди. Бу тушунтиришлар бутун машғулот жараёнида давом эттирилади.

Масалан, ўқитувчи дарс олдидан машғулотнинг мақсади, вазифаси, ишлатадиган материалнинг характери, қўлланиладиган асбоб ва ускуналарнинг хусусияти, технологик жараён, иш давомида учраши мумкин бўлган баъзи бир кийинчиликлар, техника хавфсизлигига оид масалалар юзасидан тушунча беради.

Ўқувчиларнинг амалий тажриба машғулотларида меҳнат таълими марказий ўринлардан бирини эгаллайди.

Амалий тажриба машғулотлари мактаб жонли бурчаги ва тажриба ер участкасида олиб борилади. Мактаб тажриба ер участкасида олиб бориладиган ишлар ўқувчилар бригадалари орқали амалга оширилади. Ҳар қайси ўқувчилар бригадаси кўпинча ҳар хил топшириқларни бажарадилар. Баъзи бригададаги ҳар қайси ўқувчи алоҳида-алоҳида топшириқни бажарини мумкин.

Мактаб ер участкасида ўқувчилар экин майдонларини ҳайдаш, ўғитлаш, суғориш, умуман экинларни парвариш қилиш каби ишларни олиб борадилар.

Машғулотни яқунлашда бажарилган ишдаги ютуқ-камчиликлар таҳлил қилинади. Бунда назарий билимларни амалда қўллашга оид маслаҳатлар алоҳида ўрин эгалламоғи лозим. Бу йўл-йўриқлар ўқувчиларнинг келажакдаги мустақил ишлари учун ҳам асосий дастур бўлиб қолиши керак.

Ўқитишнинг репродуктив ва муаммоли-изланиш усуллари

Ўқитишнинг репродуктив ва муаммоли-изланиш усуллари энг аввало, ўқувчиларнинг янги тушунча, ҳодиса ва қонунларни билишдаги ижодий фаолликлари даражасини баҳолаш асосида қисмларга ажратилади.

Репродуктив усуллар биринчи навбатда, ўқувчиларнинг ўқув материални мустаҳкамроқ эслаб қолишларини таъминлаш, билишга доир фаолиятни бевосита бошқариш, камчиликларни тез аниқлаш учун амалий кўникма ва малакаларни таркиб топтириш мақсадида қўлланилади. Репродуктив усуллар айниқса, ўқув материалнинг мазмуни асосан ахборот характерида бўлган амалий ҳаракатларнинг усулларини таърифласа, ўқувчиларнинг билимларни мустақил қидириб ола билишлари учун жуда янги ҳисобланса, вазиятларни ҳал қилиш учун тайёр билимлар йўқ бўлса самарали қўлланади.

Тафаккурнинг репродуктивлик характери ўқитувчи ёки бошқа манба орқали хабар қилинадиган ўқув ахборотларини фаол идрок қилиниши ва эслаб қолинишини назарда тутаяди. Бу усулларни ўзига хос моддий асоси бўлиб ҳисобланадиган ўқитишнинг оғзаки, кўргазмали ва амалий усулларидан фойдаланмай қўллаш мумкин эмас.

Ҳикоя усули репродуктив тузилганда ўқитувчи омилларни, далилларни, тушунчаларнинг таърифини тайёр ҳолда беради, эътиборни айниқса мустаҳкам ўзлаштириб олиниши зарур бўлган асосий томонларга қаратади.

Маъруза ҳам худди шундай тарзда тузилади: ўқитувчи муайян илмий маълумотларни баён қилади, доскага тегишли ёзувларни битади, тингловчилар эса уларни қисқача ёзиб оладилар.

Репродуктив характердаги амалий ишлар шуниси билан фарқ, қиладики, бу ишларнинг давомида ўқувчилар намунага кўра илгари ёки яқиндагина ўзлаштирилган билимларни қўллайдлар. Репродуктив машқлар амалий кўникма ва малакаларни намуна бўйича бир неча бор такрорлаш орқали мустаҳкамлашга айниқса самарали таъсир кўрсатади.

Муаммоли вазият яратиш усуллари

Муаммоли таълим дейилганда ўқув материални ўқувчилар онгида илмий изланишга ўхшаш билиш иазифалари ва муаммолари пайдо бўладиган қилиб ўрганиш тушунилади. Ўқувчининг фикрлаш фаолиятида мантиқий тўғри, илмий хулосаларни излаш ва ўзлаштиришга рағбатлантирадиган муаммоли вазиятлар вужудга келади. Пайдо бўлаётган муаммони ҳал қилиш); учун, у ўрганиладиган қоидаларни тўғри тушуниб олишга ин-тилади.

Бошланғич таълимда муаммоли вазиятларнинг ҳар хил тури бўлиши мумкин. Пешқадам ўқитувчилар кўп вақтлардан бери бошланғич синфларда болаларнинг фаҳмини ривожлантирадиган топшириқлардан, масалалардан, болалар учун мос бўлган, уларда ҳар нарсани билишга қизиқиш ва ҳавас уйғотадиган шароитлардан фойдаланиб келмоқдалар. Бунда муаммоли вазият топишмоқнинг мазмуни ёки масаланинг шартда акс этади. Бу топишмоқ ва масала шартлари бола онгида муқаррар суратда муайян бир савол

туғиладиган ва шу саволга жавоб қайтариш истаги пайдо бўладиган қилиб тузилади.

Муаммоли вазият турларидан бири математика, она тили бўйича махсус масалалардирки, уларда болаларга маълум, тушунарли ўқув материали одатдагидан бошқача мулоҳаза мантиқида берилади.

Ҳар қандай таълим ўқувчи учун муаммолидир, чунки таълим ўқувчини унга ҳозиргача номаълум бўлган нарса билан таништиради: ўқувчи янги материални ўзлаштириши, ўқитувчи ва мактабнинг ҳамма талабларини бажариши керак, албатта.

Ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятида муаммоли вазиятлар яратиш уларда ҳар нарсани билишга ҳавас, фаҳм-фаросатлилик, мустақиллик, ўқишга қизиқиш ва ижод қилишга интилиш каби шахсий фазилатларни тарбиялашга ёрдам беради.

Ўқувчи онгида муаммоли вазиятларни вужудга келтириш, ўқувчининг фаол фикрлаш фаолияти, ўқув материални пухта ўзлаштириб олишлари ҳақида Шарқ педагоглари ҳам ўзларининг қимматли фикрларини айтиб ўтганлар.

Мутафаккир Абу Райҳон Беруний (973—1048) ўзининг педагогик ва дидактик қарашларида, ўқувчиларни ўқитиш ҳамда тарбиялаш жараёнида биринчидан, турли мавзуларда мулоҳазалар юритишни, шунингдек, ўқувчининг зерикмаслигини, хотирасига малол келтирмасликни (зўриқтирмасликни) таъкидлаб, «Бизнинг мақсадимиз ўқувчини толиктириб қўймасликдир, ҳадеб бир нарсани ўқийбериш зерикарли бўлади ва тоқатни тоқ қилади. Агар ўқувчи бир масаладан бошқа бир масалага ўтиб турса, у худди турли-туман боғроғларда сайр қилгандек бўлади, бир боғдан ўтар-ўтмас, бошқа боғ бошланади. Киши уларнинг ҳаммасини кўргиси ва томоша қилгиси келади. Ҳар бир янги воқеа — нарса кишига роҳат бағишлайди», деган эди.

Ўқувчиларда билишга ҳавас, излаш-қидиришга ундайдиган масалани ҳал қилиш жараёни билан боғлиқ интеллектуал ҳислар ва руҳий кечинмалар ҳосил қиладиган муаммоли вазият яратиш мумкин.

Назарий ва экспериментал (синаб кўриш — тажриба ўтказиш) вазифаларнинг бўлиши ўқитишни ўзидан-ўзи муаммоли қилиб қўймайди. Ипшинг моҳияти ўқитувчи бу вазифаларга муаммолик характерини қанчалик бера олиншидадир. Вазифа қуйидаги талабларни қондира оладиган бўлсагина шу масаланинг туб моҳияти билиш муаммосига айланиши мумкин:

1. Ўқувчилар учун билиш қийинчилигига эга, яъни ўрганилаётган муаммо устида фикр юритиш.
2. Ўқувчиларда билишга қизиқиш уйғотиш.
3. Таҳлил жараёнида ўқувчиларнинг аввалги тажрибаси ва билимига суяниш.

Таълим жараёнида муаммоли вазиятни вужудга келтириш, ундан фойдаланиш усулларини яратиш, таълим тизимининг ҳар бир

босқичида ўрганиладиган фанларга хосдир. Муаммоли вазият фаннинг мазмуни, ўзига хос характер хусусиятлари, уни ўрганиш усуллари ҳисобга олган ҳолда яратилади.

Сир эмаски, бир хил ёшдаги ўқувчиларнинг жисмоний ва ақлий хусусиятларига кура тушуниш, фикрлаш, иш бажариш қобилиятлари ҳам турлича бўлиши мумкин. Буни айниқса, муаммоли ҳолатни яратиш учун ўқувчиларни руҳий жиҳатдан пухта тайёрлашда ҳисобга олмоқ зарур.

Ўқитишнинг индуктив ва дедуктив усуллари

Дарсларга тайёрланиш жараёнида ўқитишнинг индуктив, дедуктив каби усуллари танлаш зарурияти ҳам туғилади. Кейинги йилларда дедуктив ўқитишга талаб ва эътибор кучайди. Тафаккурнинг индуктив усуллари шакллантирмай туриб фақат умуммехнат характеридаги тажрибалар орқалигина муваффақиятга эришиб бўлмайди. Индуктив ёки дедуктив усуллари қўллаш ўрганилаётган мавзу мазмунини очишнинг маълум ман-тиқини — хусусийдан умумийга ёки умумийдан хусусийга ўтишни танлашни англатади.

Индуктив усуллар техник қурилмаларни ўрганишда ва амалий топшириқларни бажаришда кенг қўлланилади. Математика ва физикага доир кўпгина масалалар, айниқса ўқитувчи ўқувчиларни айрим умумийроқ формулаларни мустақил эгаллашларига олиб келиш зарур деб ҳисоблаган ҳолларда, индуктив усул воситасида счилади.

Дедуктив услуб ўқув материални тезроқ ўтишга ёрдам беради, тафаккурни бирмунча фаолроқ ривожлантиради. Назарий материални ўрганишда, анчагина умумий ҳолатлардан айрим оқибатларни аниқлашни талаб қилувчи масалаларни ечишда дедуктив усулни қўллаш айниқса фойдалидир.

Таълим жараёнида ўқувчиларни рағбатлантириш ва танбех бериш усуллари

Уқув фаолиятини рағбатлантириш деб кишининг актив фаолиятга бўлган ташқи майлига айтилади. Шунинг учун ҳам рағбатлантириш — ўқитувчи фаолиятининг омили ҳисобланади. АММО рағбатлантириш кишининг фаолиятга бўлган ички майлига таъсир қилгандагина реал мақсад сари ундайдиган кучга айланади. Бунинг устига яна бундай ички ундаш фақат ташқи рағбатлантиришлар таъсиридагина эмас, балки ўқувчиларнинг ўз-ўзининг таъсирида ҳам, унинг олдинги тажрибаси, эҳтиёжлари ва ҳоказолар таъсирида ҳам юзага келади.

Ўқишга қизиқишни рағбатлантириш турларидан бирн—ўқишда маълум қийинчилик сезаётган ўқувчиларга муваффақиятли вазиятларни яратишдир. Чунки муваффақият қувончини бошдан кечирмай, ўқишдаги қийинчиликларни бартараф қилмай туриб яхши натижаларга эришиб бўлмайди.

Муваффақиятга эришиш вазиятини ўқувчининг оралик ҳаракатларини рағбатлантириш, яъни уни янги зўр беришларга 100 махсус ундаш йўли билан ҳам ташкил қил иш мумкин. Муваффақият вазиятларини яратишда у ёки бу топшириқларни бажариш жараёнида қулай маънавий-руҳий муҳитни таъминлаш, муҳим ўрин эгаллайди. Ўқиш вақтидаги қулай микроклим ишончсизлик, кўрқиб ҳиссиётини камайтиради. Бундай хавотирлик ҳолати ўрнини ўзига нисбатан ишонч туйғуси эгаллайди.

Рағбатлантириш ва танбех бериш усуллари ўзига хос хусусиятларга эгадир. Масалан, баҳр билан рағбатлантириш, махсус танланган топшириқлар бериш йўли билан ўқишдаги муваффақият вазиятини яратиш, тажриба ва лаборатория ишларини тайёрлашда қатнашиш, экранларни жиҳозлашлари орқали рағбатлантириш; билимларни жамоатчилик томондан кўриш яқунларига қараб рағбатлантириш ва ҳоказо.

Ўқишга доир танбехлар: дарс пайтидаги оғзаки танбех беришлар, баҳосини пасайтириб қўйиш, иш дафтарига ёзишлар, хатоларини кўрсатиш ва бошқа усуллар орқали кўлланилади.

Койиш ҳамда жазолашнинг бошқа турларини қўллаш ўқитиш усулида истисно ҳол, чунки бу усул энг охири иложсиз чора ҳисобланади.

Мактабда болага тан жазоси бериш, ўзлаштиролмагани учун уни ҳақорат қилиш, шахсига тегиш, ёмон иборалар билан сўқиш асло мумкин эмас.

Ўқитишда назорат ва ўз-ўзини назорат қилиш усуллари

Ўқитиш тизимида назоратнинг зарурлиги, энг аввало, бутун ўқув юртлиги тизимининг самарали ишлаётганлиги ҳақида ахборот олишга бўлган ижтимоий эҳтиёждан келиб чиқади. Назорат таълим жараёнининг ажралмас қисмларидан бири сана-лади. Чунки назорат қилиш туфайли ўқитишдаги ўзаро мулоқот, ўқитишнинг боришини жадал бошқариш ва камчиликларни ўз вақтида тузатиш, янги дарсга аниқ вазифалар қўйиш имконини берувчи алоқа амалга оширилади.

Ниҳоят, назорат мактабдаги ўқитиш жараёнига хос бўлган: таълимни, тарбиявий ривожлантиришдек бир қатор асосий вазифаларни бажаради.

Назоратнинг таълимий таъсири ўқитувчи барча ўқувчиларни ўз ўртоқларининг жавобини тинглашга жалб қилиши, тузатиш ва қўшимчалар қилишни таклиф этиши орқали таъминланади. Шу туфайли ҳам сўраш жараёнида барча ўқувчилар ўрганиб, ўзлаштириб олган билимларини тизимга солишади, такрорлашади ва мустаҳкамлашади.

Назоратни турларга бўлишнинг хусусияти шундаки, назоратнинг кейин келувчи ҳар бир турида ҳам олдинги турндаги белгилар намоён бўлади. Шунинг учун назоратнинг оғзаки, ёзма ва

лаборатория турлари ҳамда уларга мувофиқ келувчи усуллар қўлланилади.

Оғзаки назорат — якка ва гуруҳий сўраш йўли билан амалга оширилади. Алоҳида сўрашда ўқитувчи маълум вақт даврида ўқувчилар тушунча, қонун, назария ҳамда далилларни қай даражада эгаллаганликларини аниқлайди. Алоҳида сўрашда маълум масалаларни, операцияларни ҳал қилиш кўникмаси, техник воситалардан фойдалана билишлари текширилади.

Ўқиш жараёнида математика, она тили, физика ва бошқа фанлар бўйича диктант, баён ва иншолар ўтказиш йўли билан ўқувчилар билимини ёзма назорат қилиб бориш амалга оширилади.

Ёзма ишлар турли давомийликка эга. Айрим ҳолларда улар дарснинг фақат кичик қисминигина ташкил этади, илгари ўрганилган мавзунинг айрим бўлимлари бўйича қисқа муддатли ёзма назорат ишлари, бошқа ҳолларда бутун дарсни эгаллай-дигац давомли назоратли ишлар бўлади. Ўқув вақтини тежаш учун назорат ишларининг ҳар иккала турини бириктириш ва илгари ўрганилган муҳим масалаларни ўзлаштиришнинг қисқа муддатли текширпелигини қўллашни кенгайтириш лозим.

Ёзма назорат ишларини ўтказишда, бахрларнинг тўлиқ объективлигини таъминлаш билан бирга бўш ўзлаштирувчиларни илғорлар сафига тортиш, топшириқни удалашларига ишонч ҳосил қилиш мақсадида уларга масалаларнинг жавобларини, қўшимча расмлар ва ҳоказолар бериш керак.

Ўз-ўзини назорат қилиш ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини муҳим элементларидан биридир. Ўқувчиларда ўзини-ўзи назорат қила олиш маҳоратини шакллантирмоқ лозим.

Масалан, ўқувчиларга уй вазифаларини бажараётганда ўз-ўзини текширишнинг қуйидаги усулларини тавсия қилса бўлади: дарслик матнини ўқиб чиққандан сўнг унинг муҳим жойларини ифодаловчи қисқа режасини мустақил тузиш, режадан фойдаланиб, матннинг асосий маъносини гапириб бериш, китобда шу мавзу юзасидан берилган саволларга жавоб бериш учун тайёргарлик кўриш. Бундай иш усулини юқори синфларда ҳам қўллаш мумкин.

Назорат ва ўз-ўзини назорат қилиш услубларини ўзаро моҳирона бириктириш барча ўқув фанлари бўйича таълим самарадорлигини оширишга ёрдам беради.

Х БОБ

ТАЪЛИМНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ШАКЛЛАРИ

Мактабнинг тарихан тараққий этиш даврида таълимни ташкил қилиш шакллари турлича бўлган. Таълимни ташкил этиш шакллари маълум ижтимоий тузум ва шу тузумнинг манфаатларига мос ҳолда шаклланган.

XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг бошларида буюк чех педагоги Я. А. Коменский (1592—1670) тарихда биринчи бўлиб мактаб таълимида синф — дарс тизимини яратди.

Я. А. Коменскийнинг таълимни ташкил қилиш ҳақидаги қарашлари бир қатор жиддий қаршиликларга учраган бўлса ҳам ғарб мамлакатларига жуда тез тарқалди ва таълимни ташкил қилишнинг бирдан-бир шакли деб эътироф этилди.

Синф — дарс тизими шарқ, мамлакатларига, жумладан Марказий Осиёдаги эски мусулмон мактабларига тадбиқ бўлмади. Уларда октябр тўнтаришига қадар ўрта аср мактабларига хос таълим тизими давом этиб келди.

Бир ўқиш хонасида 6 ёшдан 15—16 ёшгача бўлган болалар гуруҳи билан бир вақтда машғулот олиб бориларди. Шунингдек, бир ўқиш хонасидаги (20—30) ўқувчининг билим даражаси ҳам турлича бўлар эди.

Ўзбек мактаби октябр тўнтаришидан кейин синф — дарс тизимига ўтди.

ВКП(б) Марказий Комитети 1932 йил 25 августда «Бошланғич ва ўрта мактабнинг ўқув дастурлари ва режими тўғрисида» қарор қабул қилди. Бу қарорда «Бошланғич, ўрта мактабда ўқув ишини уюштиришнинг асосий шакли—маълум гуруҳ ўқувчилари билан, катъий машғулот жадвалига мувофиқ дарс олиб бориш лозим; бунда бир гуруҳ ўқувчилар состави сира ўзгармаслиги керак; ўқув ишининг бу шакли ўқитувчининг раҳбарлиги остида, бутун гуруҳни бирлаштириб ишлаши, бригадаларга бўлиниб ишлаш ва ҳар бир ўқувчининг индивидуал ишлашини ўз ичига олиши; ўқитишнинг хилма-хил усуллари қўлланиши керак», деб кўрсатиб қўйилди.

Эндиликдаги мустақил жумҳуриятимиз халқ таълими олдига қўйган талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда мактаб таълимини ташкил қилишнинг янги-янги шакллари яратилмоқда.

Синф — ёши ва билими жиҳатдан бир хил бўлган маълум миқдорли ўқувчилар гуруҳидир.

Дарс деб бевосита ўқитувчининг раҳбарлигида муайян ўқувчилар гуруҳи билан олиб бориладиган таълим машғулотига айтилади.

Дарс — ўқув ишларининг асосий ташкилий шаклидир.

Дарс—ўқув ишларининг марказий қисмидир.

Мактабларимиз босиб ўтган тарихий давр ичида таълимни ташкил қилиш шакллари ўзгарди, ривожланди. Хрзир мактабларимизда қўлланилаётган синф — дарс тизими қуйидаги ташкилий шаклларда олиб борилади:

1. Ҳар қайси синф ёши ва билимига кўра бир хил даражадаги болаларнинг доимий гуруҳига эга бўлади.

2. Дарс машғулотига асосан 45 минутга мўлжалланган бўлиб, катъий жадвал орқали олиб борилади.

3. Дарс бевосита ўқитувчининг раҳбарлигида жамоа ва якка шаклда олиб борилади.

4. Дарс ўтиладиган материалнинг мазмунига қараб хилма-хил усул билан олиб борилади, таълим тизимининг бир қисми сифатида, албатта, тугалланган билим беради ва навбатдаги билимларни ўзлаштириш учун замин яратадиган қилиб уюштирилади.

Айни пайтда, мактабларимизда таълимни ташкил қилиш шакллари икки турда олиб борилмоқда.

1. Синф — дарс шаклида олиб бориладиган машғулотлар.

2. Амалий ва тажриба ишлари шаклида олиб бориладиган машғулотлар.

Синф — дарс шаклида олиб бориладиган машғулот ўқитувчининг кундалик ўқув материални тизимли баён қилиб беришни, хилма-хил усуллардан фойдаланишни, ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини изчиллик билан ҳисобга олиб беришни, ўқувчиларни мустақил ишлашга ўргатиши ўз ичига олади.

Амалий ва тажриба ишлари шаклида олиб бориладиган машғулотлар синф шароитидан ташқарпда, ўқув устахонаси, тажриба ер участкалари ва колхоз-совхоз экин майдонларида ишлаш, экскурсиялар ўтказиш йўли билан олиб борилади.

Ҳозирги замон дидактикаси кўп йиллар давомида тўпланган ўқитиш қоидалари, фан ютуқлари ва илғор тажрибалар асосида бойиб бормоқда дейишга асос бор. Аммо ўқув жараёнининг ҳамма қисмларини ўқитишни ташкил қилишнинг мазмуни, усуллари, воситалари ва шакллари билан муносабатлари яхши очиб берилмаган. Буларнинг ҳаммаси дидактик қоидалардан амалда фойдаланишни қийинлаштиради. Мактаб олдида турган янги вазифалар ва эҳтиёжлар ўқувчиларга бериладиган таълим ва тарбия сифатини ошириш, уни янада ривожлантириш ва юқори босқичга кўтаришни талаб қилади.

Ўқитувчи ўзининг аниқ шароитлари ва имкониятларига энг кўп мос келадиган ўқув жараёнини онгли равишда танлаб олгани фойдадан холи эмас. Бу иш дарснинг муҳим томонларини танлашдаги таваккалчиликка, билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш жараёнини бошқаришга қандайдир тасодифий ёндашишга йўл қўяди.

ДАРСГА БЎЛГАН ТАЛАБЛАР

Дарс, юқорида айтиб ўтилганидек, ўқитишни ташкил этишнинг ўзгармас шакли эмас. Ўқув амалиёти ва педагогик тафаккур доимо уни такомиллаштириш йўллари излайди. Бу соҳада турли хил кўрик-танловлар, жумҳурият миқёсида ўтказиладиган педагогик ўқишларда ўртага қўйиладиган илғор ўқитувчиларнинг фикр ва мулоҳазалари диққатга сазовордир.

Турли-туман фикр ва мулоҳазаларни ҳисобга олган ҳолда дарс қуйидаги умумий дидактик талабларга жавоб бериши лозим:

1. Ҳар бир дарс маълум бир мақсадни амалга оширишга қаратилган ва пухта режалаштирилган бўлмоғи лозим.

2. Ҳар бир дарс мустақкам ғоявий-сиёсий йўналишга эга бўлмоғи лозим.

3. Ҳар бир дарс турмуш билан, амалиёт билан боғланган бўлмоғи лозим.

4. Ҳар бир дарс хилма-хил усул, услуб ва воситалардан унумли фойдаланган ҳолда олиб борилмоғи лозим.

5. Дарсга ажратилган ҳар бир соат ва дақиқаларни тежаб, ундан унумли фойдаланмоқ лозим.

6. Ҳар бир дарс ўқитувчи ва ўқувчиларнинг фаоллиги бирлигини таъминламоғи лозим.

7. Дарсда ўқув материалларининг мазмунига оид кўрсатмали қуроллар, техника воситалари ва компьютерлардан фойдаланиш имкониятини яратмоқ лозим.

8. Дарс машғулоти бутун синф билан ёппасига олиб бориш билан ҳар қайси ўқувчининг индивидуал хусусиятлари, уларнинг мустақиллигини ошириш ҳисобга олинади.

9. Ҳар бир дарсда мавзунинг характеридан келиб чиқиб, халқимизнинг бой педагогик меросига муурожаат қилиш ва ундан фойдаланмоқ имкониятини изламоқ лозим.

СИНФ-ДАРС ШАКЛИДАГИ ДАРС ТУРЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ТУЗИЛИШИ

Бир соатлик дарсга мўлжалланган дастур материалларининг мазмунини баён қилиш учун дидактик мақсад ва талабларга мувофиқ равишда ташкил қилинган машғулот тури дарс турлари деб юритилади.

Таълим тизимида энг кўп қўлланиладиган дарс турлари қуйидагилардир:

1. Янги билимларни баён қилиш дарси.

2. Ўтилган материалларни мустақкамлаш дарси.

3. Ўқувчиларнинг билим, малака ва кўникмаларини текшириш ва баҳолаш дарси.

4. Такрорий-умумлаштирувчи ва кириш дарслари.

5. Аралаш дарс (юқоридаги дарс турларининг бир нечтасини бирга қўлланиш).

Ҳар бир дарс турининг маълум тузилиши ва хусусиятлари бор, бу нарса ўқитувчининг ўқув материални тўғри ва самарали тушунтиришига, мустақкам эса қолдиришга, такрорлашга ва унинг ўзлаштирилишини назорат қилиб боришига ёрдам беради.

Маълум бир дарс тури билан олиб бориладиган машғулотларда иккинчи, ҳатто учинчи бир дарс турининг элементлари бўлиши мумкин. Масалан, мактабларимизда энг кўп қўлланиладиган дарс турларидан бири — янги билимларни баён қилиш дарсидир. Бу дарс тури қуйидагича тузилади:

- а) янги билимларни баён қилиш;
- б) янги билимларни мустаҳкамлаш;
- в) янги билимлар устида машқ қилиш;
- г) янги билимларга боғлиқ, ҳолда уй вазифалари топшириш.

Демак, дарс бошдан-оёқ бир дарс тури билан олиб борилмайди, балки шу дарсда янги билимни баён қилиш билан бирга уни мустаҳкамлаш (иккинчи бир дарс тури элементи — савол-жавоб ўтказиш), янги билимлар устида машқ ўтказиш (учинчи бир дарс тури элементи — масала ва мисоллар ечиш, грамматик таҳлил, график ишлар олиб бориш), уйга вазифа (бошқа бир дарс элементи— тушунтириш, йўл-йўриқлар кўрсатиш ва ҳаказо) каби бошқа элементларнинг бўлиши ҳам мумкин. Шунга қарамай, дарсдан кўзланган мақсад ўқувчиларга янги билим беришга қаратилган бўлса, бутун дидактик усуллар шунга бўйсундирилади. Шунинг учун ҳам бундай дарс янги билим бериш дарси деб аталади.

Маълум дарс тури билан иш олиб борилаётганда бошқа бир дарс элементлари асосий дарс туридан ўрин олиши ва айти пайтда асосий дарс турининг тузилишини ташкил қилиши мумкин.

Демак, дарс тузилиши у ёки бу дарс турининг тузилишини, унинг қисмларини англатади.

Бирок, дарс турлари тузилишидаги ҳар қандай қисм—дидактик усул, дарс тузилиши бўлавермайди. У ўқитиш усули билан боғлангандагина дарс тузилишини ташкил қила олади. Яъни дарс тузилишининг ўзгариши биланоқ дарс олиб бориш усули ҳам ўзгаради. Демак, дарснинг шу қисмига келиб, дарснинг шакли ҳам, усули ҳам ўзгаради, янгиланади. Бу билан дарснинг янги босқичи бошланади.

Дарс тузилишини биридан иккинчисига ўтиши ва шу орқали дарснинг шакли ҳамда усулларининг ўзгариши дарс босқичи деб юритилади.

Масалан, аралаш дарс турининг тузилиши:

- 1) уй вазифаларини сўраш, текшириб кўриш;
- 2) янги материалларни баён қилиш;
- 3) янги материалларни мустаҳкамлаш;
- 4) уй вазифалари топширишни ўз ичига олади.

Бунда: а) уй вазифаларини кўриш суҳбат (савол-жавоб), мисол ва масалалар ишлатиш йўли билан олиб борилиши мумкин. Бу дарс тузилишининг 1- қисми, дарснинг биринчи босқичи;

б) янги материалларни баён қилиш жараёнида ўқитувчи тушунтириш, ҳикоя қилиш, мактаб маърузаси, суҳбат каби усуллардан фойдаланиши мумкин. Бу — дарс тузилишининг иккинчи қисми, дарснинг иккинчи босқичи;

в) янги материалларни мустаҳкамлаш жараёнида суҳбат, машқ қилдириш, китоб билан ишлаш усулларидан фойдаланиш

мумкин. Бу—дарс тузилишининг учинчи қисми, дарснинг учинчи боскичи;

г) уй вазифаларини топшириш жараёнида тушунтириш, суҳбат усулидан фойдаланиш мумкин. Бу — дарс тузилишини тўртинчи қисми, дарснинг тўртинчи боскичидир.

Юқорида кўриб ўтилган дарс турларининг ҳаммаси ўз тузилишига эга бўлганидек, маълум босқичларга ҳам ажралади.

Бошланғич ва V—IX синфларда кўпинча аралаш дарс, мустақкамлаш ва билим, кўникма, малакаларни текшириш каби дарс турлари қўлланилади. Юқори синфларда эса кўпинча янги билимларни баён қилиш, такрорий-умумлаштирувчи дарс турлари қўлланилади.

Такрорий-умумлаштирувчи дарс, одатда, дастурнинг маълум бир қисми ёки йирик мавзу ўтиб бўлганидан кейин ишлатилади. Бунда ўтилган материалларни такрорлаш — қайта эсга тушириш ва мустақкамлаш мақсадида ўтилган материалларни қамраб олган ва бир-бирига боғлиқ бўлган саволлар орқали умумлаштириш назарда тутилади.

Одатда, такрорий-умумлаштирувчи дарсни ўтишда, ўқувчиларнинг тайёрланишлари учун вақт берилиши, машғулотдан олдинги материал юзасидан саволлар бериб қўйилиши, фойдаланиш лозим бўлган адабиётларнинг рўйхати берилган бўлиши лозим.

Юқори синфларда баъзан ўқув материалларининг маълум қисми ёки йирик мавзунини бошлаш олдидан кириш дарслари ҳам олиб борилиши мумкин. Бундай дарслар, одатда, гуманитар фанлар бўйича ўтказилади. Бунда, албатта, ўқувчиларнинг мус-тақил иш олиб боришлари назарда тутилади. Адабиёт дарсла-рида кўпинча ўқувчилардан ўқув дастурида белгиланган йирик бадий асарни ўқиб чиқишлари, мавзуга оид сахна асарлари, кинофильмларни кўрган бўлишлари талаб қилинади.

СИНФ-ДАРС ШАКЛИДАГИ МАШГУЛОТЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Ҳар бир дарснинг муваффақияти кўп жиҳатдан машғулотни тўғри ташкил этишга боғлиқ. Мактабларимизда дарснинг бош-ланиш даврини—дарснинг ташкилий дақиқалари деб юритилади. Тўғри, дарснинг шундай бир кичик ташкилий қисми ҳам бўлмоғи лозим. Бироқ, бу дарс шаклининг бирор босқичи ёки тузилишига кирмаслиги керак. Ташкилий дақиқада синфнинг тайёргарлигини синчиклаб кузатиш муҳимдир.

Тажрибали ўқитувчилар фурсатни қўлдан бермай, ўқувчилар даражасини чалғитмай, дарснинг иш бошлаб юборадилар.

Айни пайтда ўқитувчи олдида икки вазифа — бутун синф ўқувчилари диққатини ўзига жалб қилиш ва бутун синф ўқувчиларини тезлик билан машғулотга фаол киришишларини таъминлаш вазифалари туради. i

Дарс машғулотдан кўзланган мақсадни равшан ва аниқ қилиб уқтириш билан бошланади. Дарс янги материални баён [билишга қаратилган бўлса, дарс мавзуси айтилади.

Дарсда режада мўлжалланган материални утиб бўлингач, у албатта яқунланиши, хулосалар чиқарилиши керак.

Дарсни ташкил этиш ва олиб боришдаги бош мақсад—таълим жараёнининг самарадорлигини таъминлашдир. Бунинг учун:

а) ўтилаётган мавзудан кўзланган мақсадни уқтириш билан бир вақтда, ўқувчилар материални фаол идрок қилишга сафарбар этилган бўлишлари керак. Яъни Ўқитувчи баён қилаётган материаллар ўқувчиларни мустақил фикр юритишга, онгли ўзлаштиришга интилишларини таъминламоғи лозим;

б) ажратилган вақт ичида Ўқитувчи материалларни тизимли ва пзчил баён қилиш билан бир вақтда, ўқувчиларни ҳам, албатта, мавзуга оид мустақил иш олиб боришларини таъминлаш жуда муҳимдир.

Ўқитувчи дарс материалларини баён қилиш жараёнида ўқувчиларга муаммоли вазият туғдирадиган саволлар берсин ва ўқувчилар ахтариш, фикрлаш ва изланншлар нули билан баён қилинаётган материалларни пухта ўзлаштириб оладиган бўл-синлар. Бунда умумсинф жамоаси ва ҳар қайси ўқувчининг ўзи-га хос хусусиятлари ҳисобга олинган бўлмоғи лозим;»

в) эндиликда дарсда узоқдан-узоқ вақт сарфлаб ўқувчиларнинг билимини аниқлаш ва баҳолаш, билимларни баён қилиш ва мустақамлашда ўқувчилар иштирокини чеклаб қўйиш каби ҳолларга барҳам берилмоқда. Билимларни баён қилиш жараёнида ўқувчилар фаоллиги (оғзаки ва ёзма машқлар, лаборатория-тажриба ишлари, мустақил ижодий ишлар) ишга солпнмоғи лозим. Бу, ўз навбатида, ўқувчиларнинг олдиндан ўзлаштирган билимларини ҳам ишга тушпришга хизмат қилади ва тўғри баҳолаш учун катта имконият туғдиради;

г) ўқувчиларнинг мустақил мантиқий фикр қилишлари, қунт, иродаларини тарбиялаш ҳамда нутқ маданиятини ривожлантириш, тегишли кўникма ва малакалар билан қуроллантиришда мустақил ишнинг аҳамияти ҳаминиша днққат марказида бўлиши. дарс жараёнини шу мақсадга мувофиқ қуриш назарда тутилмоғи лозим;

д) дарс жараёнида ўтилаётган ўқув материалларининг бошқа фанларнинг алоқадор мавзулари билан боғланишини кўрсатиш ҳам муҳим аҳамиятга моликдир.

СЕМИНАР ВА АМАЛИЙ-ТАЖРИБА ИШЛАР ШАКЛИДАГИ МАШҒУЛОТЛАР

Семинар машғулоти ўқувчиларнинг мавзудаги муҳим масалаларни чуқур ўрганиш юзасидан мустақил ишлашни, кейинчалик уларни жамоа бўлиб муҳокама қилишни ташкил этиш шаклидир.

Мавзу ўрганилгунга қадар Ўқитувчи ўқувчилар учун савол ва топшириқлар тузиб чиқади. Ўқитувчи ўқувчиларнинг материалнинг мазмуни, қилинадиган ишнинг характери билан қисқача таништиради, уларга ҳар қайси семинар учун топшириқ беради ва тайёрланиш учун адабиёт кўрсатади. Бир хил вазифалар ҳамма учун умумий бўлади, бошқа вазифалар айрим ўқувчиларга ёки 3—4 кишидан тузилган гуруҳга берилади. Бунда ҳамма ўқувчилар семинар учун дастурдаги мажбурий материаллар минимумини ишлаб чиқишлари керак.

Семинарларга 2—3 ҳафта тайёргарлик кўрилади. Ўқувчилар адабиётни ўрганадилар, материал йиғадилар, ҳар хил кузатишлар ўтказадилар, ўз ахборотлари юзасидан тезислар тузиладилар.

Семинарлар ўқиш вақтида ўтказилади. Бундай машғулотлар миқдори мавзунинг мазмунига ва уни ўрганиш учун ажратилган вақтга боғлиқ. Ўқувчилар машғулотларда ахборот берадилар; уларга турли хил намойиш этиладиган нарсаларни илова қиладилар. Масалани муҳокама қилишда ҳамма ўқувчилар иштирок этишади. Семинарда пухта тайёрланиш учун Ўқитувчи айни бир вазифани ҳаммага ёки бир неча ўқувчига бериши, маърузачини эса машғулот бошланишида тайинлаши мумкин.

Семинар машғулоти Ўқитувчи раҳбарлигида ўтказилади, у ўқувчилар ишини йўналтириб туради, мавзу саволларни муҳокама қилишни яқунлайди, зарур қўшимча, тузатишлар киритади, материални системага солади. Маъруза қилган, муҳокамада қатнашган ўқувчиларга баҳр қўйилади.

Бу усулнинг афзаллиги ўқувчилар эътиборини дарсга жалб этиш билан уларнинг қизиқишини орттириш, ўз устида мустақил ишлашга, фикрлашга ўргатиш, дарсни фаоллаштириш ва ўқувчилар қобилиятини ўстиришдир.

Амалий тажриба машғулоти синф — дарс тизими шаклида олиб борилмайдиган машғулот тури бўлиб, у махсус жиҳозланган хона ёки алоҳида ажратилган тажриба участкасида, шунингдек, бевосита таълим ишига алоқадор маълум объектни кузатиш, ўрганиш йўли билан олиб бориладиган машғулотдир.

Таълимнинг бундай машғулотларини ташкил қилиш икки хил йўл билан олиб борилади:

1. Амалий тажриба машғулоти.

2. Экскурсиялар.

1. Амалий тажриба машғулоти. V—IX синфларда ўтилмайдиган амалий тажриба машғулоти асосан мактаб устахонаси ва ўқув-тажриба ер участкаларида олиб борилади.

Амалий тажриба машғулотлари ҳам ўз характериға кўра икки турға эға:

1. Мактаб устахонасида олиб бориладиган машғулотлар.

2. Мактаб тажриба ер участкасида олиб бориладиган тажриба машғулотлари.

Амалий тажриба машғулотларининг синф-дарс шаклидаги машғулотдан фарқи шундаки, бу машғулот турида ҳар қайси ўқувчини ўзига хос ишлатиш, кўникма ва малакалар билан қуроллантириш назарда тутилади. Бу машғулотлар асосий иш тури билан бирға ўқувчиларни материал, асбоб-ускуна билан таъминлаш, йиғиштириб олиш, иш ўрнини тоза тутиш каби таш-килий масалаларни ҳам ўз ичига олади.

V—IX синфларда амалий машғулотларни олиб боришда қуйидагиларға риоя қилинади.

Ўқитувчи дастлаб машғулотнинг мазмунини тушунтиради, дастлабки иш намунасидадан ўзи ишлаб кўрсатади. Ўқувчиларға материаллар ва асбобларни таркатади. Яккама-якка ва ёппасига иш жараёнини бошлайди, йўлланмалар беради, бажарил-ган ишларни йиғиштиради. Машғулотни яқунлайди, иш ўрнини қайта тартибға келтиради.

Мактаб тажриба ер участкасидаги тажриба машғулотлари V—IX синфларда ўқув фанлари, айниқса ботаника, зоология фанлари билан боғлиқ ҳолда олиб борилади. Унинг асосий мазмуни ўсимлик ва ҳайвонот ҳаёти, уларнинг яшаш ва ривожла-нишларини чуқурроқ ўрганиш ва ўзлаштириш, турли мавзулар-да тажрибалар ўтказиш, шунингдек, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг оддий меҳнат қуролларидан фойдаланиб, амалий меҳнат қила олиш, кўникма ва малакалари ҳосил қилишни ўз ичига олади.

Амалий машғулотларнинг назарий асослари синфда ўтилиб, машғулотнинг ташкил қилинишиға оид йўл-йўриқ ва кўргазма-лар ер участкасида ёки машғулотнинг мазмуниға оид жойда берилади.

X—XI синф ўқувчиларининг ижтимоий-фойдалн меҳнатлари жамоа хўжаликларида, пахта майдонида, боғдорчилик ва чор-вачилик соҳасида олиб борилади, бригада асосида амалға оширилади. Аммо унинг мазмуни ва ташкилий шакллари анча мураккаб ва хилма-хилдир.

ХИБОБ

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ЭЛЕКТРОН ҲИСОБЛАШ МАШИНАЛАРИ

« . Компютерлар олий ва ўрта умумий таълим мактабларининг) ўқув жараёниға мустаҳкам кириб, уни татбиқ этиш суръатлари йил сайин ортмоқда. Кейинги йилларда дунё бозорига чиқарил-ган дастурларнинг сони бир неча мингни ташкил этса, ички фойдаланиш учун тайёрланганларининг эса саноғига етиб бўл-майди.

ЭҲМ нинг такомиллашуви бешта босқичга бўлинади: Биринчи босқич (1944—1945 й.) ҳисоблаш масалаларини

ҳал этишга мўлжалланган, универсал турдаги лампали ЭҲМ.

Уларнинг иш унуми бир секундда юз, минг операцияни амалга оширишдақ иборат бўлиб, оператив хотирасининг ҳажми минг байтни ташкил этган (1 К байт — 1024 катак).

Тез ҳисоблайдиган биринчи ЭҲМ 1945 йилда яратилган эди.

Ҳисоблаш техникасининг микрокалькуляторлардан супер — ЭҲМгача такомиллашуви уларнинг шундай турли-туманлашувига олиб келди.

ЭҲМ нинг ички ва ташқи «дунёсини» ҳамда уларнинг узаро боғланиш имкониятларини идрок қилиш ва тушунишнинг мураккаблигини одамнинг энергетика соҳасидаги ҳамда ахборот доирасидаги имкониятларининг ўсишини таққослаш билан намоёйиш килиш мумкин.

Маълумот алмашувининг ўсиши эса одамнинг ақлий фаолияти самарадорлигини оширади. Шунинг учун ҳам кўпинча ЭҲМ-ни интеллектни кучайтиргич деб ҳам атайдилар. ЭҲМ ёрдамида маълумотлар базаси, эксперт тизимлари яратилади, улар маълумотни йиғиш, тарқатиш ва тасвирлашни тезлаштиради. Ана шундай муаммонинг ҳал қилинишига америкалик мантиқшунос Э. Пост, инглиз математики Аланг Тюринг ҳамда рус олими А. А. Марков катта ҳисса қўшдилар.

9

Иккинчи босқич (1955—1964 й.) — яримўтказгич асбоблари- * дан қурилган ЭҲМ. Янги таркибий қисм ҳисоблаш машиналарининг ишончилигини ошириб, секундига салкам бир миллион операцияни бажариш ҳамда оператив хотирасининг ҳажми бир неча минг байт бўлишига эришиш имконини берди. Ихтисослаш-тирилган ЭҲМлар юзага келди. Алгоритмик тиллар ривожланди. Иккинчи авлод ЭҲМларини қўлланилиш соҳаси кенгая бориб, иқтисод ва ишлаб чиқаришни бошқариш соҳаларини қамраб олди. Иккинчи авлод ЭҲМлари асосида, таълим берувчи автоматлаштирилган тизимларнинг дастлабки нусхалари яратилди. Бунда таълим олувчининг пулт сифатида телетайп ва ёзув машиналаридан фойдаланилди.

Учинчи босқич (1964—1971 й.) — интеграл микросхемалар асосида ЭҲМлар яратилди. Ҳисоблаш тезлиги секундига бир неча миллион операцияни бажара олиш даражасига кўтарилди, оператив хотира ҳажми бир неча ўн минг байтга қадар ортди. Учинчи авлод машиналари юзага келиши билан ЭҲМ нинг ҳисоблаш жараёнларини самарали бошқариш учун мўлжалланган математик таъминот тизимлари кенг ривожланди. Илмий-техникавий эҳисоб-китобларни бажариш учун ЭҲМ нинг мос келувчи дас-турли ва аппаратли — кенгайтирилган қаторлари, шунингдек,) ишлаб чиқариш

жараёнларини бошқариш учун мўлжалланган * агрегат воситалари ишлаб чиқилди.

Тўртинчи босқич (1971 йилдан бошлаб) БИС катта интеграл схемаларни қўллаш ва муаммоли йўналтирилган микро ва мини ЭҲМ ларнинг жадал ривожланиши, вақтни бўлаклаш ҳамда жамоа ;арзида фойдаланиш тизимларининг ишлаб чиқилиши билан ажралиб туради.

1971 йилларга келиб ЭҲМ дан фойдаланишда катта тажриба орттирилди. ЭҲМ қўлланиладиган янги соҳалар пайдо бўлиши билан фойдаланувчилар кўпинча ЭҲМ нинг бирор хиз-матиға эҳтиёж сезардилар ва айна пайтда унинг қолган хизмат-ларидан тўлиқ фойдаланмасдилар. Ана шу ҳолат махсус ЭҲМ-по нинг яратилишиға олиб келди. Гарчи махсус ЭҲМ да барча асосий блоklar мавжуд бўлса ҳам, улардан бири қрилганлари-дан устунлик қилади. Жумладан, информация сақланадиган автоматлаштирилган тизимларда энг қувватли бўғин хотира-дир, бошқарувчи ЭҲМ да бошқариш блоки, тезкор ҳисоблаш машиналарида эса арифметик-логик қурилмадир. Киритиш-чи-қариш қурилмаси ҳақида шуни айтиш мумкин: ЭҲМ билан мулоқотда бўлишнинг янги усуллари ҳамда воситаларини яратишдаги анъанавий принтер ҳамда график ясовчилардан тортиб то манипулятор, робот ва сонли дастур бўйича бошқариладиган станокларгача бўлган йўлни босиб ўтган тараққиёт ЭҲМ-ларнинг ғоятда турли-туманлашувига олиб келди. Одамға ўхшаб расм чизадиган ҳамда икки оёқда юрадиган роботлар ҳисоб-лаш техникаси яратишға ихтисослаштириладиган корхоналар-нинг намойиш экспонатлари экани бежиз эмаг. Робот, станок ва бошқа тизимларға хос барча «интеллектуаллик» уларнинг ЭҲМ билан биргаликда, ялпи тарзда ишлашиға асосланган. Бу ҳолда ЭҲМ жуда мураккаб ҳамда қимматбаҳо ҳисобланади. Улар энг катта ҳажмдаги ҳисоблашларни талаб этадиган ғоят мураккаб илмий-техник муаммоларни ҳал этишға мўлжалланган. Супер ЭҲМ ғоят қувватли машиналарнинг нисбатан янги динамик ривожланаётган синфи вакилидир.

Ҳозирги вақтда ўзининг ҳисоблаш имкониятлари бўйича замонавий супер ЭҲМ дан 100 мартадан ортиқ қувватлироқ бўлган машиналар яратиш зарурлиги ҳақидаги масала кун тартибда турибди. Алмашлаб улаш схемаларини тайёрлаш техно-логиясининг узлуксиз яхшиланиб бориши субнаносекунд диа-позонида ишлаш имконини туғдирди. Биз тезкорликнинг нур тезлигиға тенглашадиган назарий чегарасиға яқинлашиб кол-дик. Секундига 800 млн. амални бажарадиган суперкомпьютер-нинг иш унуми ҳозирча рекорд ҳисобланади.

Бешинчи босқич (1975 йилдан бошлаб) интеграция даража-си оширилган БИС асосидаги кейинги авлод ЭҲМ ларини ҳам-да опто-электрон қоидаларни ишлаб чиқиш, интеллектуал абонент пунктли тақсимланган ҳисоблаш тизимларининг яратили-В ши ташқи

жиҳозларининг такомиллашуви, шахсий ЭҶМ лар-нинг яратилиши билан ажралиб туради.

ЭҶМ нинг техник хусусиятлари ўзгариши билан ЭҶМ ёрдамида таълим бериш қоидалари ҳам ўзгарди ва тўлдирилди.

60-йилларда талабаларда ижодий кўникмаларни шакллантиришнинг асосий муаммолари 10—20 йил ичида ҳал қилиниб, компьютерли таълим беришнинг илмий жиҳатдан асосланган технологияси яратилади деб ҳисобланилган эди. Бироқ ушбу муаммолар кутилганидан анча мураккаб бўлиб чиқди. Бундай ишларни амалга оширишда таълим бериш назариясининг барча жабҳалари қамраб олиниши лозим. Бундан ташқари таълим бериш вазибаларининг компьютерга юкланиши туфайли 'Кўшимча муаммо юзага келди.

2 ЭҶМ нинг такомиллаша боришидан келиб чиққан ҳолда уларни олий ва ўрта умумий таълим мактабларининг ўқув жараёнида қўллашнинг уч йўналиши белгиланди:

1. ЭҶМ дан лаборатория ишларининг якуини ҳисоблашда ва масалалар ечишда, математик моделлашда, мураккаб жараёнларни муқобиллаштиришда, мураккаб чизмаларни лойиҳалашни ва илмий тадқиқотларни автоматлаштиришда фойдаланиш. v^4 ,

2. Бир қатор маъмурият-бошқарув ишларини АСУ—ВУЗ доирасида автоматлаштириш. «Дарс жадвали», «Кадрлар», «ИТИ», «Абитуриент», «Узлаштириш» ва ҳоказо тизимчаларни ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланиш.-

3. ЭҶМ дан таълим олувчиларнинг ўқув фаолиятини автоматлаштирилган таълим бериш тизимлари (АТТ) билан мулоқот режимида индивидуаллаштирилган бошқаришда фойдаланиш. АТТ да асосий эътибор ЭҶМ ни таълим беришни жадаллаштириш ва индивидуаллаштириш ҳамда талабаларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантириш мақсадида қўллашга қаратилади.

Юқорида айтилганларни ҳисобга олган ҳолда, ўқувчиларда ижодий кўникмаларни шакллантириш муаммосининг уч гуруҳини алоҳида кўрсатишимиз мумкин. Булар, бизнинг фикримиз-ча, асосий гуруҳлар ҳисобланади.

Муаммоларнинг биринчи гуруҳи таълим беришнинг назарий асослари билан боғлиқ. Дастурларнинг самарадорлиги, ал-батта, уларнинг қандай назарий пойдеворга қурилишига, ўқув-чиларда ижодий кўникмаларни шакллантириш учун қандай ғоялар амалга оширилишига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Бундан, да асосий масала асос сифатида нимага таянилишига (илмий-дастурли, психолого-педагогик концепцияларгами ёки дастур тузувчиларнинг шахсий тажрибасигами) боғлиқ. Муайян педагогиканинг тажрибаси кўп жиҳатдан интуитив тушунчалар, турли эътиқодлар ва аксарият

ҳолларда хато бўлиб чиқадиган эвристик қоидалардан таркиб топади. Таълим берувчи дастур- с ларни тузувчиларнинг аксарияти етарлича психологик ва педагогик тайёргарликка эга бўлмай, таълим беришдаги шахсий тажрибаларигагина асосланишади. Шунинг учун, тузилган дас-турлар кўпинча асосий психолого-педагогик талабларга жавоб -бермайди. Ўқитувчиларнинг кескин танқидига учрайди. Оқибатда уларнинг умуман компютерли таълим беришга бўлган муносабатлари салбий томонга ўзгаради. Шу сабабли ўқув жараёнида ЭХМ дан фойдаланишнинг ушбу йўналиши етарли да-ражада ишлаб чиқилмаган. АТТ деганда ўқув-методик, ахбо- с ротли, математик ва педагогик таъминотнинг ҳисоблаш тех- (никаси воситалари негизидаги ўзаро боғлиқ тизимчалари тўп- (лами тушунилади.

Автоматлаштирилган таълим бериш тизимлари ЭХМ ёрдамида ўқув ахборотларини қабул қилиш учун қулай шаклда тақдим этиш функцияларини, ўқув фаолиятини таълим беришнинг турли усулларини қўллаган ҳолда индивидуал тартибда бошқа-

ришни, билимларни текширишни ЭХМ нинг ҳисоблаш, ахборот ва бошқа ресурсларидан бевосита фойдаланишнинг таъминланишини, ўқув жараёнига оид маълумотларни тўплаш ва статистик ишлов беришни амалга ошириш учун мўлжалланган.

АТТ нинг универсаллиги, мослашувчанлиги ҳамда мустақил ўқув фаолиятини бошқариш (назорат қилинадиган ўзини-ўзи ўқитиш)га ва ижодий қобилиятларини ривожлантиришга йўналтирилганлиги уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳисобланади.

Бир қатор тадқиқотларда автоматлаштирилган таълим бериш назариясининг айрим жиҳатлари кўриб чиқилган. Уқуз жараёнида АТТ ни қўллашга оид методик тавсиялар, АТТ нинг айрим тизимчаларига қўйиладиган психологик ва усулий талаблар ишланган. Улар самарадорлигининг асосий кўрсаткич-лари аниқланган, амалий дастурларнинг намунавий тўпламла-ри ишлаб чиқилган ҳамда тажриба жараёнида татбиқ этиш натижалари ёзиб кўрсатилган.

ЭХМ асосида таълим беришнинг техник воситаларини қўллашнинг назарий ва амалий масалалари бир қанча муаллиф-ларнинг илмий ишларида ёритиб берилган.

В. В. Давидов, Д. Б. Элконин, П. Я. Галперн, Н. Ф. Тали-зина, А. М. Матюшкин ва бошқа олимларнинг психологик назария ва концепциялари самарали компютерли таълим беришни йўлга қўйиш учун назарий пойдевор бўлиши керак. Бироқ, бунда шуни назарда тутиш лозимки, мазкур назариялар компютерли таълим беришга боғлиқ бўлмаган ҳолда ишлаб чиқил-ган бўлиб, улар такомиллаштиришга муҳтождир.

Умуман олганда, таълим бериш психологияси соҳасида ақ-лий хатти-ҳаракатларни босқичма-босқич шакллантириш назарияси ишлаб чиқилган. У ўқув фаолиятининг бошқариш қоида-ларини очиб

беради ва мазкур жараёни автоматлаштиришга имконият яратади. Педагогикада ЭҲМ дан фойдаланилган ҳол-да таълим бериш жараёнида ўқувчиларнинг имкониятларига мос келувчи турли даралолар кўзда тутилади. Педагогикада, «, шунингдек ўқув жараёнида ЭҲМ ни қўлланилиш усули ҳамҳис-ман яратилган. Таълим берувчи дастурлар тузилишининг умумий усули турли тизимлар учун мўлжалланган амалий дастурлар мажмуи ҳамда турли фанлар бўйича ўқув-усулий материаллар ишлаб чиқилган.

Муаммоларнинг иккинчи гуруҳини (уларни ҳал қилиш ўқувчига лараёнда компьютердан муваффақиятли фойдаланиш учун зарур) компьютерли таълим беришнинг асосланган технологияси ташкил этади.

«Таълим бериш технологияси» тушунчаси адабиётда турлича талқин қилинади. Буни эса мазкур атамани таълим бериш фаолиятида амалга ошириш учун фойдаланиладиган воситалар тизими ҳамда тизимнинг ишлаш усули деб тушунамиз. Бундай воситаларга фақат идеал воситалар (масалан, ўқув ахбороти) эмас, балки моддий воситалар (хусусан, компьютер) ҳам киради: бунда мазкур воситаларнинг ҳар бири технологиям роя қилинган ҳолда фойдаланишини, ҳамда улар белгиланган таълим бериш функцияларининг бажарилишини таъминлай олиши лозим.

Таълим бериш технологияси — бу зарур бўғин бўлиб, амалий фанлар ва таълим бериш жараёнида ижодий кўникмалар-ни ўзаро боғлаш учун хизмат қилади.

Бунда ўзига хос муаммоларни (компьютернинг ўқув жараёнидаги ўрни ва вазифаси, ўқитувчининг иш шаронлардаги аҳамиятидан тортиб ўқув жараёнини компьютер ёрдамида бошқаришнинг ўзига хос хусусиятлари, ўқувчиларнинг ЭҲМ билан мулоқотини йўлга қўйиш, таълим беришни индивидуаллаштириш ва ҳоказоларгача бўлган муаммоларни) ечишга тўғри келади. Бу эса дидактиканинг бир қатор умумий концепциялари ва назарий қоидаларини танқидий қайта кўриб чиқишни талаб қилади.

ЭҲМ дастур таъминотини ташкил қилиш қоидасини В. Л. Латишев қуйидагича турларга алқатади: қисқа тахминий тизимлар; генерацияланувчи АТТ; аралаш турдаги АТТ.

Қисқа тахминий тизимнинг ўзига хос хусусияти шундаки, бунда таълим бериш дастурининг бир кадрини иккинчиси билан алмаштириш олдинги кадрнинг текширув саволига берилган жавобга боғлиқ ҳолда амалга оширилади. Бундай турдаги АТТ ларида терма (танлама) жавоблар усули қўлланилади. Айрим АТТ ларда вариантлар тўпламининг барчаси таълим олувчига ёппасига тақдим қилинади. Бунда ўқувчи ўзи тўғри деб билган вариантнинг номерини киритади. Ушбу усулнинг камчиликлари бор. Ўқувчи нотўғри лавобларни кўради, бу эса уларнинг беихтиёр эслаб қолинишига

имкон яратади. Ўқувчида унга берилган топшириқни ечиш ўрнига, тўғри лсавобни «излаш» иштиёқи юзага келади.

Ўқув материални танлаш ва топшириқларни ишлаб чиқиш ҳар бир ўқувчининг шахсий хусусиятлари асосида амалга оширилади. Муайян ўқув фанининг қайси бўлимлари ўрганилишни таълим олувчининг ўзи кўрсатиши мумкин. Бу ҳолда ЭХМ кўрсатилган фан соҳасига доир топшириқни ишлаб чиқади.

Кейинги йилларда интеллектуал таълим бериш тизимлари тобора кўпроқ тарқалмоқда. Интеллектуал таълим бериш тизимлари назарнизда қуйидаги аломатлар билан характерла-нади:

1. Интеллектуал таълим бериш тизимлари таълим беришни бошқаришнинг фақат натижасига қарабгина эмас, балки масалани ҳал қилиш жараёнида ҳам амалга оширилади.

2. Таълим бериш оддий тилда содир этилади, хатти-ҳаракатларни режалаштириш, таълим бериш стратегияси муҳракма этилади.

3. Таълим олувчи модели таълим жараёнида аниқлашти-рилади.

4. Мазкур тизим таълим беришнинг асосий ва ёрдамчи таъ-сирларини тайёр ҳолда олмайди, балки уларни ишлаб чиқади.

Бундай тизимларнинг афзалликларини баҳолашда уларнинг имкониятлари, тажрибалари педагогнинг фаолияти билан со-лиштирилади.

Таълим бериш боскичларини, таълим бериш функцияларини компьютерга юклаган ҳолда амалга ошириш учун мазкур функцияларни муфассал таҳлил қилиш, энг аввало ўқув фаолиятини акс эттиришнинг асосий параметрларини ажратиб кўрсатиш лозим. Бу эса ўз навбатида, ўқув фаолиятининг мазмуни ва операцион жиҳатларини, ўқув фаолиятини акс эттириш жараёнига таълим олувчиларни жалб қилиш хусусиятларини тадқиқ қилишни, ўқув масалаларини муфассал таҳлил қилиш ва таснифлашни, шунингдек, таълимнинг ёрдамчи таъсирларини (таълим олувчилар асосий масалаларни ечишда зарур бўладиган таъсирларни) талаб этади. Компютерли таълим беришнинг тизимини тузиш учун, энг аввало, саволларнинг аниқ таснифини бериш керак. Саволларни қуйидагича йўналишлар бўйича таснифланиши бизнингча энг муҳим ҳисобланади: берилган са-вол ўқув масалаларининг қайси синфига мансуб (тушунишга оид масалаларгами, рефлексиягами ёки фанигами); мазкур савол ўқув фаолиятининг қайси жиҳатига (мазмуний, операцион, мотивацион) қаратилган; савол аниқми ёки ноаниқми; у фаолликнинг қайси турини (унумли ёки унумсиз) дастурлайди; саволларнинг умумлашганлик даражаси (бунда уларнинг берилган масалага, бундай масалаларнинг турига, берилган фан соҳасининг масалаларига, бутун ўқув масалаларига, умумий масалаларга тегишлилиги назарга олинади).

Ушбу таснифнинг ҳар бир йўналишларини давом эттириш мумкин. Чунончи, берилган савол дастурлаштириладиган фаоллик даражасининг бундан кейинги тавсифи даражалар (оғир-лик, мураккаблилик, муаммолилик, аниқлик ва ҳоказо) йўналиши бўйича боради.

Ушбу тизим жавобни таҳлил қилишнинг турли усулларида, шу жумладан, рақамли усулдан, муҳим сўз ва сўз бирикмалари, эталонлар, шаклий ифодалар (синтактик конструкциялар бўйича ўзгартиришлар ва ҳисоблаш йўлини мантиқий текши-риш) усулларида фойдаланади. Таълим берувчи тизимларни таҳлил қилиш мулоқот тузишдаги психологик қоидаларнинг қуйидаги бузилишлари энг кўп учрашини кўрсатади: меъёрдан ортиқ ёки кам ёрдам бериш; таълим олувчиларнинг фаолиятини ҳаддан ташқари тартибга солиш; ортиқча ёрдамчи мулоқот; бахрлашнинг аниқ эмаслиги; ёрдамнинг юзаки асосланганли-ги; жавобларнинг ҳаддан ташқари қатъийлиги ва ҳрказо.

«Таълим олувчи — ЭХМ» мулоқотини тузишнинг психологик масалалари етарлича ўрганилмаган бўлиб, анча мураккаб мулоқотнинг лингвистик жиҳатинигина (тилни танлаш, маълумотлар матнини тузиш, уларнинг шакли ва ҳажми, ва б.) эмас, балки таълим бериш жараёнини ташкил қилишнинг ўзини ҳам ўқувчининг фикр-мулоҳазаларини бўлиш қачон мақсадга мувофиқ бўлади, қандай босқичларда таълим олувчи томонидан бошқарувчи таъсирларга йўл қўйилади, шунингдек, мулоқотнинг мазмунини (тизим, маъно жиҳатдан қандай ёрдамчи таъсирларни кўрсатиши керак, мулоқотнинг педагогик йўналтирилганлиги қандай таъминланади) қамраб олади. Қайд этиб ўтилган муаммоларнинг ишлаб чиқилмаганлиги — экспериментал таълим бериш тизимларининг, ҳатто энг яхши намуналарининг ҳам самарадорлиги паст бўлишини асосий сабабларидан биридир. Жонли мулоқотни юзага келтирувчи тизимларда ҳам уларни синчиклаб таҳлил қилганда, анчагина камчиликлар топилади. Мазкур тизимлар, одатда, таълим олувчиларнинг оригинал ечимларини баҳолай олмайди ва уларнинг аксарияти мулоқотнинг педагогик йўналишини таъминлай олмайди. Аксарият ҳолларда, бундай тизимлар таълим берувчи эмас, балки эксперт тизимлар бўлиб, уларнинг ёрдами ўқув мақсадларига эришишга, мисол учун: масалаларни ҳал этиш стратегияларини ўзлаштиришга эмас, балки у ёки бу муайян масалаларни ҳал қилишга қаратилган.

Юқорида айтиб ўтилганидек, таълим бериш технологияси — таълим беришнинг умумий назарияси билан унинг амалий татбиқи орасидаги боғловчи бўғиндир.

ЭХМ дан фойдаланиш шароитларида мазкур технология таълим берувчи дастурлар орқали амалга оширилади. Шу боис бундай дастурларни лойиҳалашнинг психолого-педагогик масалалари

муаммоларнинг учинчи гуруҳини ташкил қилади. Ўқув жараёнида компьютердан самарали фойдаланиш учун мазкур муаммоларни ҳал қилиш лозим.

Замонавий ЭҲМлар, ўқитишнинг техникавий воситалари марказлаштирилмаган йўналишларда самарали фойдаланишга имкон берувчи бир қанча афзалликларга эга. ЭҲМ ни марказлаштирилмаган ҳолда қўллашда ҳисоблаш тузилмалари, кўпинча, ўқув лабораториясини ўқитишнинг техникавий воситалари ва ташкилий техника умумий мажмуасига киради.

Юқрида таъкидлаб ўтилган психолого-педагогик муаммоларнинг учала гуруҳи ҳам ўзаро чамбарчас боғланган. Таълим технологияси таълим берувчи дастурлар воситасида амалга оширилади. Шунини таъкидлаш жоизки, компьютерли таълим бериш технологияси назария учун «тажриба ўтказиш майдони»гина бўлиб қолмай, у назария олдига бир қанча илмий муаммолар қўяди ва уларни ечими даражасига муайян талаблар қўяди. Таълим беришни лойиҳалаш назарий муаммолар ечимини, ҳамда мазкур муаммоларни технологиялаштириш йўллари маъқуллашгагина имкон бериб қолмай, балки таълим бериш назарияси ва технологияси олдига муайян муаммоларни ҳам қўяди.

III қисм

ТАРБИЯ НАЗАРИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ

XII БОБ

ТАРБИЯ ЖАРАЁНИНИНГ МОҲИЯТИ

Тарбия назарияси — педагогика фанининг бир қисми бўлиб, тарбиявий жараённинг мазмуни, усули ва ташкил этилиши масалаларини ўрганади. Ҳаётга янгича сиёсий ва иқтисодий нуқтаи назардан ёндашиш ўсиб келаётган ёш авлод тарбияси билан боғлиқ жараённи ҳам қайтадан кўриб чиқишни тақозо этмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигига эришиви таълим ва тарбиянинг миллий шакллари ривожланишига кенг имкониятлар очиб берди. Тарбия назарияси Марказий Осиё файласуфларининг ва халқ педагогикасининг тарбия борасидаги бой тажрибаларига таянади. Тарбия назарияси ўз қоидаларини асослаш учун фалсафа, социология, этика, эстетика, физиология, психология фаллари маълумотларидан фойдаланади. Тарбия назарияси педагогиканинг бошқа бўлимлари: педагогиканинг умумий асослари, таълим назарияси, мактабшунослик билан узвий боғлангандир.

Тарбия жараёнининг моҳияти шу жараён учун характерли бўлган ва муайян қонуниятларда намоён бўладиган ички алоқа ва муносабатларни акс эттиради.

Ҳозирги замон педагогикасида тарбия тарбиячининг тарбияланувчи шахсига оддий таъсир кўрсатиши эмас, балки тарбиячилар ва тарбияланувчиларнинг аниқ бир мақсадга қаратилган, бир-бири

билан ҳамкорликда қиладиган муносабатлари ва ўзаро таъсир кўрсатиши эканлиги алоҳида таъкидланади. %к Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни оила, давлат олдидаги масъулиятини англаб етадиган ҳар томонлама етук шахени шакллантирувчи, интеллектуал ва илмий кучларни тараққий эттиришдек юксак маданиятларни белги-лаб берди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XIII сессияси-да таълим ва маданиятни ривожлантириш ҳамда ислоҳ қилшп, интеллектуал ва маънавий кучларни мустаҳкамлаш муҳим аҳамиятга моликлиги қайд этиб ўтилди. Бугунги кунда шунчаки билим эгаси бўлган инсонни эмас, балки ижодкор, ўз истъдоди билан ажралиб турувчи ишбилармон инсонни тарбиялаш замон такозосидир.

Тарбия жараёнида кишининг турли қобилиятлари ривожланади, гоъвий, ахлокий, иродавий, эстетик хислатлари шаклланади, табиатга, жамиятга илмий қарашлар тизими таркиб топади, жисмоний куч-қувватлари мустаҳкамланади.

Бола катталарнинг тажрибаларини суёт ҳолда эмас, балки фаол равишда ўзлаштиради: бу ўзлаштиришда унинг онгли, ҳаракати, тиришқоқлиги катта аҳамиятга эга бўлади. Тарбияланувчилар муайян даражада актив фаолият кўрсатмасалар тажриба ва билимни ўзлаштира олмайдилар. Боланинг ёши улғайгани сари бу фаоллик тобора кўпроқ мустақил хусусиятларга эга бўлиб боради; тарбияланувчилар ўзларида дунёқарашни таркиб топтиришга, ўз-ўзини такомиллаштириш, табиат, жамият ва турмушда учрайдиган ҳрдисаларни тушунишга ҳамда идрок этилган нарсаларга танқидий муносабатда бўлишга кўника борадилар.

Ҳамма даврларнинг илғор кишилари тарбияга юқори баҳо берганлар. Халқ донишмандлари ва мутафаккирларидан Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Завқий, Фурқат, Аваз Ўтар, Ҳамза, Абдулла Авлоний инсон камолотини илм-фан ва тарбияда деб билдилар.

ТАРБИЯ ҚОИДАЛАРИ

Тарбия қоидаси — педагог таълим ва тарбия жараёнини яхшироқ ташкил этиш мақсадида фойдаланадиган бошланғич ҳолат, раҳбарлик асосидир. Тарбия қоидалари ўқитувчи, тарбия-чиларга йўл-йўриқ кўрсатувчи қоидалар ҳисобланади, янги кишини шакллантириш вазифалари билан белгиланади. Тарбия қоидалари Шарқ ва Марказий Осиё файласуф — донишмандларининг фикрлари ва миллий педагогика эришган ютуқларга асосланади. Тарбия қоидалари мустақил характерга эга бўлиб, тарбиянинг ўзига хос хусусиятларини ва қонуниятларини акс эттиради. Тарбиявий жараёнда бу қоидаларга риоя қилиш унинг самарасини оширади, яхши натижаларга олиб келади.

Тарбиянинг мазмуни, ташкил этилиши, усуллари ва уларга қўйиладиган талаблар шу қоидаларда ўз ифодасини топади.

Тарбиянинг моҳияти, мазмуни, қоидалари мамлакатимизда янгича иқтисодий муносабат шароитларининг ўзгарганлиги сабабли кенгайиб бормоқда.

Тарбиявий жараёни яхшилаш, уни давр талабига жавоб берадиган ҳолга келтириш учун деярли барча қоидаларни, усулларни, ғояларни қайтадан кўриб чиқишимиз, бола шахсига эътиборни қаратишимиз, йиллар давомида тўпланган ижобий таж-рибадан унумли фойдаланишимиз зарур.

Тарбия қоидаларига қуйидагиларни киритиш мумкин: тарбиянинг маълум мақсадга қаратилганлиги, тарбиянинг инсонпарварлик ва демократик қоидаси, тарбияни ҳаёт билан, меҳнат билан боғлиқлиги қоидаси, тарбияда миллий-маданий ва умуминсоний кадриятларнинг устиворлиги қоидаси, тарбияда ўқувчиларнинг ёш ва шахсий хусусиятларини ҳисобга олиш қоидаси, изчиллик, тизимлилик, тарбиявий таъсирларнинг бирлиги ва узлуксизлиги қоидаси ва бошқалар.

Тарбиянинг мақсадга қаратилганлиги қоидаси

Тарбиядан кўзланган асосий мақсад, ҳар томонлама маънавий ривожланган ақлий ва ахлоқий баркамол шахсни шакллантиришдан иборат. Шунга кўра тарбиявий фаолиятнинг мазмуни, ташкилий шакллари ва усуллари шу мақсадга эришишни кўзда тутади.

Умумий таълим мактабининг асосий вазифаси — шахсинг ақлий, ахлоқий, ҳис-туйғули ва жисмоний ривожланиши, қобилиятларини ҳар томонлама камол топтириш, имкони борича қулай шароитлар яратишдан иборатдир. Шунингдек, ўқувчиларда миллий гуруҳ ва миллий ахлоқ-одобни шакллантиришни кўзда тутади.

Тарбиявий иш маълум мақсадни кўзловчи ва узлуксиз давом этадиган жараёндир. Кўпинча бир неча мақсад ва вазифа бирданига бажарилади, бу эса ўқувчилар жамоасининг ақлий ва ахлоқий ўсишини таъминлайди.

Мақсадга интилиш ва мақсад бир хил нарса эмас. Яхши бир мақсад изҳор қилинган бўлса-да, аммо бу мақсадни амалга ошириш учун ҳеч қандай иш қилинмаган бўлиши мумкин. Шунинг учун мақсадни амалга ошириш учун ҳаракат қилиш лозим.

Шахсинг шаклланиш манфаатлари ҳар бир педагогик тадбирни тарбиянинг умумий мақсадлари билан боғлашни, уни режали тарзда ва қатъий суръатда амалга оширишга ҳаракат қилишни талаб этади.

Маълумки, Ўзбекистон ўтиш жараёнини бошдан кечирмоқда. Инқилобий ўзгаришлар кетаётган ҳозирги шароитда ёшларни жамиятимиз ғояларининг кучига ишонтириш, янги жамиятни барпо

етишда ўз ҳиссаларини кўшишга ижтимоийфойдали меҳнатда бевосита иштирок этишга рағбатлантириш жуда муҳимдир.

Тарбиянинг маълум мақсадга киритилганлик қондаси болалар жамоасининг ривожланиш истиқболларини кўра билишга ёрдам беради. Ҳар бир тарбиявий тадбир олдиндан пухта ўйланган, муайян мақсадни амалга оширишга бўйсундирилган бўлса, унинг ғоявий-сиёсий даражасини кўтаради, танланган усул ва воситалар мақсадга мувофиқ келади, уларнинг тарбиявий таъсири юқори бўлади.

Тарбияда инсонпарварлик ва демократия қондаси

Умумий таълим мактаби янги педагогик тафаккур эгаси, муносиб шахс, ўз ишининг устаси бўлган ўқитувчига муҳтож. Ўқитувчининг билим савияси, маънавияти жамиятни ҳаракатга келтирувчи, тараққиётга элтувчи етакчи омиллардан биридир. Ўқитувчи юриш-туриши, хатти-ҳаракати, кийиниши, муомаласи билан ўқувчи қалбига кириши, уни эзгулик сари йўналтириши керак.

Мактабда руҳий хизматдан фойдаланиб болалар кайфиятини, қизиқишини, интилишини ва қобилиятларини аниқлаш таълим-тарбия жараёнига ижодий ёндашишга имкон беради.

Ёшларни инсоний фазилатлар руҳида тарбиялашда муқаддас китоб Қуръони Қарим, Ҳадиси шарифдан фойдаланиш жуда муҳим. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ», Кайковуснинг «Қобуснома», Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикматлари», Саъдий Шерозийнинг «Гулистон ва Бўстон»,

Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон», Алишер Навоийнинг шоҳ асарлари, ҳикматлари муҳим тарбиявий аҳамият касб этади.

Шундай экан, мактабда ўқувчиларга гуманитар-ижтимоий фанлардан таълим беришда тарбияга кўпроқ эътиборни қарат-моқ лозим. Айниқса ҳозирги шароитда Ўзбекистон тарихи, ада-биётини ўқитиш жараёнида бевосита тарбияга оид бўлган миллий-маънавиятга, миллий руҳ, урф-одат ва, шунингдек, умумбашарий кадриятларга алоҳида урғу бериш зарур.

Ўқитувчи ўқувчи қалбига йўл топиш учун билими ва иши билангина эмас, айти пайтда одоб-ахлоқи, маданияти, ростгўйлик ва ширинсуҳанлиги билан намуна бўлиши лозим. Шундагина ўқитувчи ва ўқувчи ўртасида ҳақиқий дўстона муносабат қарор топади.

Тарбияда инсон шахсини олий ижтимоий кадрият деб тан олиш, ҳар бир бола, ўсмир ва ёш йигитнинг бетакрор ва ўзига хослигини ҳурматлаш, унинг ижтимоий ҳуқуқи ва эркинлигини ҳисобга олиш лозим.

Яхши ўқитувчи ўқувчиларнинг сўзини диққат билан тинглайди, уларга далда беради, тинчлантиради, тўғри баҳо қўяди, ҳаммани тенг кўради, болаларни севади.

Тарбияни демократиялаш — бу тарбияни маъмурий эҳтиёж ва қизиқишлардан юқори қўйиш, тарбиячи ва тарбияланувчи ўртасидаги ўзаро ишонч, ҳамкорлик асосида педагогик муносабатлар моҳиятини ўзгартириш демакдир. Бу тарбия ишига жамоатчиликни жалб қилиш, унинг ривожланишига жамоат омилини киритиш демакдир.

Шахслараро муносабатларда инсонпарварлик, педагоглар ва ўқитувчилар ўртасида ҳурмат туйғуларини шакллантириш, болалар фикрига эътибор қилиш, уларга меҳрибонларча муносабатда бўлиш лозим. Мактаб осойишталик, инсонга меҳр-муҳаббат бешиги бўлиши керак.

Ўқитувчи ўқувчига, аввалгидек, тарбия объекти эмас, худди ўзи каби субъект деб қараши даркор. Яъни ўқувчига фақат менинг буйруғимни бажарувчи эмас, балки менинг ўзим билан тенг ҳуқуқли, бирга ишловчи, ҳамкорлик қилувчи деб қараши лозим.

Бола бутун қалбини дарсга бағишласа, уни оғир аҳволга солиб қўйган бўламиз, у фақат ўқувчигина эмас, аввало, ранг-баранг қизиқишлар, эҳтиёжлар, интилишларга эга бўлган инсондир.

Тарбиявий фаолиятни демократиялаш ва инсонпарварлаштириш унинг моҳияти ва мазмунини қайта тафаккур этишни кўзда тутуди, шахснинг ривожланиш ва ўзлигини англаш ҳуқуқини таъминлайди.

Тарбияда миллий ва умуминсоний қадриятларнинг устунлиги қондаси

Ўқувчиларни Ватанимиз қадриятлари, бой маданияти билан таништириш, маданий ва диний билимларни эгаллашга бўлган талабларини шакллантириш, малакаларини ошириб, тобора бойитиш, эстетик тушунчаларини шакллантириш жуда муҳимдир.

Ўзбек халқининг маданий меросини ўрганишда ва ривожлантиришда миллий ўзига хослиги, маънавий хусусиятлари ҳисобга олиниб, халқ педагогикаси анъаналарига суянган ҳолда иш кўрилиши мақсадга мувофиқ. Кишилиқ жамиятига муҳаббат, табиат муҳофазаси, маданий ёдгорликларни саклаш ишларига жалб қилиш лозим.

Маънавий қадриятлар ва ғоялар ҳар хил миллат ўқувчиларини бирлаштиради, ўқув ва меҳнат фаолиятларини уюштиришга ёрдам беради.

Халқ педагогикасини бола тарбиясидаги бой тажрибалари ҳаётга тўла тадбиқ этилмаганлиги, буюк алломаларнинг педагогик қррашлари, шарқона урф-одатлар, бой анъаналари ҳаётга жорий этилмаганлиги тарбия борасида талай қусурларнинг юзага келишига сабаб бўлган.

Халқимизнинг кўп асрлик қадриятларини, улкан ва бой маданий меросини чуқур билмасдан, миллий ўзликни англаш, миллий ғурур туйғусини қарор топтириш мумкин эмас.

Ўзбек халқи кўп асрлик тарихий тараққиётида катта маданиятни яратди. У яратган бойликлар ёшлар тарбиясида муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Исмоил-ал Бухорий, ал-Хоразмий, Беруний, Форобий, Абу Али ибн Сино, Юсуф Хос Хожиб, Ахмад Югнакий, Саъдий Шерозий, Аҳмад Яссавий, Низомий Ганжавий, Фаридиддин Аттор, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва бошқа буюк мутафаккирларнинг асарлари орқали ўқувчилар гўзал ахлоқ, бахт, инсоф, поклик, ифбат, сабр-матонат, меҳр-шафқат, сихат-саломатлик, ота-онани ҳурмат қилиш қоидалари ҳақида кенг тасаввурга эга бўладилар. Инсонийлик ўз таркибига инсоннинг энг яхши ахлокий хусусиятларини, яъни одамлар ўртасида ўзаро яхши муносабатда бўлиш, дўстлик, ота-онага садоқатлик, меҳнатсеварлик, диёнатлилик каби фазилатларни қамраб олади. Ота-боболаримиз болаларда ёшликдан ана шу гўзал фазилатларни қарор топтиришга аҳамият берганлар.

Тарбияда изчиллик, тизимлилик — тарбиявий таъсирларнинг уйғунлиги ва узлуксизлиги қондаси

Тарбияга яхлит тизимли ёндашиш тарбиянинг педагогик ҳаракатнинг пировард натижасига йўналтирилганлик даражасини белгилаб беради. Бунда педагогик мақсад ва вазифалар, унинг мазмуни тарбиявий жараённинг барча қатнашчилари томонидан тан олиниши шарт.

Шунга аҳамият бериш лозимки, амалда тарбиявий жараён умумнинг иши ва узлуксиз бўлсин, барча ёшдаги болаларни қамраб олсин, тарбиянинг барча томонлари ҳамоҳанг бўлсин, турли ижтимоий, жамоат ва давлат институтлари ва муассасаларини шахс камолотини шакллантириш борасидаги ҳаракатлари мужассамлашсин.

Тарбия ишида изчиллик жуда муҳимдир. Тарбиячи аввалига болалардан бирор нарсани талаб қилиб, сўнгра ўзининг бу талабини унутиб қўйса ёки ўзи бу талабга хилоф иш тутса, бу ҳол тарбияга жуда ёмон таъсир қилади. Ўқитувчи субутли, ўз лафзига собит бўлмоғи керак. Масалан: «Эртага кундаликла-рингизни текшираман», «Оёқ кийимларингизни мойланганлигн-ни кўраман» деб ваъда бердингизми, ижросини унутманг. Педагог бирор тарбиявий тадбир уюштиришни болаларга ваъда қилиб, сал орада ваъдасини эсдан чиқариб қўйса, ўқувчилар бундай ўқитувчига ишонмай қўядилар. Ҳар бир педагогнинг иши билан сўзи бир бўлиши лозим.

Болаларга бирданига жуда кўп талаб ва қоидаларни тақдим қилиш мумкин эмас. Болаларга тарбия ва таълим беришда узлуксизлик ва тизимлиликка риоя қилиш керак.

Ҳамма тарбиячилар ўқувчига бўлган муносабатларида бир-бирларига зид ҳаракатда бўлмасликлари, бир хил ягона талаб

қўйишлари лозим. Тарбиявий ишда бундай изчиликка риоя этиш жуда ҳам муҳимдир.

Ўқувчиларга тарбиявий таъсир кўрсатишда изчилликка риоя қилиш, муомалани аввалгича давом эттириш ва бир хил талаб қўйиш муваффақият қозонишнинг энг муҳим шартларидан биринчиси. Афсуски, амалда баъзан оила мактабнинг талабларини қўллаб-қувватламайдигани эмас, балки ўқувчига тескари таъсир кўрсатади. Ўқитувчилар орасида ҳам талабаларнинг бир хиллиги ҳамини таъминланавермайди. Тарбия узок муддатли, мураккаб'жараён бўлиб, унда ота-она, ўқитувчи, жамоатчилик ва бошқалар қатнашадилар. Шу сабабли уларнинг ишида изчиллик ва давомийлик бўлишига риоя этиш, ўқувчиларнинг тарбияланганлик даражасини, тарбия усуллари ва шакллари уз вақтида аниқлаб олиш жуда муҳимдир. Бу қоида тарбия ншида тарбияни амалга оширадиган барча бўғинларнинг (оила ва мактаб, ўқувчилар ва ёшлар ташкилотлари, мактабдан ташқари тарбия муассасалари ва ишлаб чиқариш жамоаларининг, кенг жамоатчиликнинг) ҳамжиҳат ва бамаслаҳат иш кўришини кўзда туттади. Чунки тарбиявий таъсирдаги тизимлилик фақат ёшларни эмас, балки аҳолининг барча қатламини қамраб олиши керак. Аҳоли қатламларини тарбия тизимига жалб қилишдаги ранг-баранг шакл ва усуллари ижтимоий-иқтисодий ҳам педагогик жиҳатдан, нафақат туб аҳоли, балки Республикада исти-қомат қилаётган бошқа миллатлар ва элатларнинг этнопедагогикаси позицияси жиҳатдан ҳам таъминланиши керак.

ХП БОБ

ТАРБИЯНИНГ УМУМИЙ УСУЛЛАРИ

ТАРБИЯ УСУЛЛАРИ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Бола ўқишни, тарбия олишни истайди, улгайиб жамият ҳаётида фаол иштирок этишни хоҳлайди. Педагог уни қай усулда, қандай муносабатлар шароитида, қандай педагогик жараёнда тарбиялаши лозимлигини билиши керак. Шу билан бирга бола ўзини ўзгартиришда фаол иштирокчи эканлигини ҳам унутмас-лиги лозим. Ўқувчилар яқин қишлоқларнинг (ота-онаси, ўқитувчилари, тарбиячиларининг) муносабатларини яхши билса, бу унга ишда ёрдам берса, шундагина бола педагогик таъсир ўт-казишга очик ва мойид бўлади. Ўқитувчи — дўст, мураббий, йўл бошловчи бўлгандагина ўқувчилар ўзларининг ички оламлари-ни очиб кўрсатадилар.

Юқорида айтганимиздек, тарбия—тарбиячи ва тарбияланувчи фаолиятларини ўз ичига олган икки ёклама жараён. Тарбиячилар — билим ва тарбияга эга бўлган қишлоқлар, тарбияланувчилар — билим ва тажриба ўрганувчи ёшлардир. Аммо тарбияланувчилар муайян даражада актив фаолият кўрсатмасалар, тажриба ва билим ўргана олмайдилар.

Демак, тарбия усули — тарбиячи ва тарбияланувчиларнинг ҳамкорликдаги фаолият ва узаро таъсир кўрсатиш усулларидир.

Илмий адабиётларда тарбия усуллари тарбия методлари деб ҳам ишлатилади.

. «Метод» сўзи грекчадан олинган бўлиб, йўл, усул маъносини билдиради.

Таълим усуллари сингари тарбия усуллари ҳам алоҳида қисмларга бўлинади. Масалан: ўқитувчи синфда биринчи марта синф хонасини тозалаш учун шанбалик уюштирмақда. Болаларга иш бўлиб беришдан аввал у латтани қандай қилиб ҳўллаш, парталарни ва полни артиш ҳақида гапириб, кўрсатиб беради. Ўқитувчининг сўзи бу ерда услуб ҳисобланади. Усул ва услуб бир-бири билан ўзаро боғланган ҳолда педагогик жараён моҳи-ятига кўра бир-бирига ўтиб туриши мумкин.

Ўқитувчиларнинг жамоа ва индивидуал фаолиятларини мақсадга мувофиқ ташкил қилиш учун тарбия шаклларидан фойдаланилади. Масалан: синф мажлиси, йигилишлар, эрталабки . линейка, клуб ишлари ва бошқалар.

Тарбия воситалари бирон-бир тарбиявий масалани мақсадга мувофиқ йўл билан ҳал қилишни ташкил этиш учун ишлатилади (кўрсатмали кўлланмалар, китоблар, радио, телевидение). Бундан ташқари ўқувчилар жалб қилинган фаолият турлари — кинофильмлар, санъат асарлари, ўқувчининг жонли сўзи, бола-• лар ўйини, спорт, бадий ҳаваскорлик тўғараклари ва бошқа фаолият турлари тарбия воситалари бўлиши мумкин.

Тарбия воситалари тарбиявий мақсадларни амалга ошириш учун ўқитувчи-тарбиячининг тарбия тизимига киритилиши лозим. Масалан, мактаб кутубхонаси тарбия воситаси бўлиши учун ўқитувчи ва кутубхоначи ёзувчилар билан учрашув, ўқилган китобларни муҳокамасини уюштиришлари лозим. Тарбия натижаси тарбиявий жараённинг усуллари, услуби, воситалари ва шаклларидан моҳирона фойдаланишга боғлиқ.

Тарбиячилар таъсир этишнинг бола шахсиятига мос усулини, энг мақбул усулни танлаб олишлари, унинг шахсини ўзгартириш учун керакли шароит яратишлари даркор.

Тарбия усуллари ҳар бир болага, ҳар қайси болалар жамоа-сига алоҳида муносабатда бўлишни назарда тутди.

Шундай қилиб, тарбия жараёнида ўқитувчи яққа ўқувчи ёки синф жамоаси манфаати йўлида бирон-бир тарбиявий масалани ҳал қилиш учун ўқувчиларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларини, тарбияланганлик даражаларини, педагогик вазият характерини ҳисобга олган ҳолда таъсир этиш шакллари мажмуасига тарбия методи дейилади.

Тарбия ғоятда мураккаб жараён бўлиб, ҳар даврнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётини ўзида акс эттиради. Унинг усуллари, восита ва омиллари аерлар давомида шаклланиб такомиллашади, ўзни оқлаган урф-одатлар анъанага айланади. Бинобарин, тарбияда ҳар бир

халқнинг ўз удуми, усули тарихан шаклланган ва тажрибада синалган дунёқараши тарбия воситалари бўлади, шунинг учун тарбия миллий ва тарихий заминдан узилмаслиги керак.

ТАРБИЯ УСУЛЛАРИГА ТАВСИФ

Халқ педагогикаси ўзбекона ахлоқ, одоб ва тарбиянинг барча кирраларини ўзида мужассамлаштирган. Халқ педагогика-сида турли хил тарбия усуллари ва воситаларидан фойдаланилади, бу усул, воситалар ниҳоятда ранг-баранг бўлиб, кўп то-монлари билан илмий педагогикадан устунлик килади. Чунки бу усуллар илмий педагогиканинг шаклланишида ҳам уз таъси-рини ўтказган.

Халқ педагогикасида қўлланилган жуда хилма-хил тарбия усулларини қуйидаги тарзда умумлаштириш мумкин.

1. Тушунтириш (ўргатиш, одатлантириш, машқ қилдириш).

2. Намуна (маслаҳат бериш, узр сўраш, яхшиликлар ҳақида сўзлаш, ўрнатки бўлиш).

3. Насиҳат бериш, ўғит (ундаш, кўндириш, илтимос қилиш, ёлвориб, тилак-истак билдириш, маъқуллаш, раҳмат айтиш, дуо қилиш, оқ йўл тилаш ва ҳоказолар).

4. Қоралаш ва жазо (таъқиқлаш, таъна, гина, танбеҳ бериш, мажбур қилиш, койиш, айблаш, уялтириш, кўрқитиш, нафрат-ланиш, олт-қасам ичириш, уриш, калтаклаш ва ҳоказолар). Агар синчиклаб қаралса, юқорида келтирилган тўрт хил усул умум бир яхлитликни ифодалайди. Олдин болага умумий манзара ту-шунтирилади. Болалар нарса ва ҳодисаларга тушунмаганларида тарбиячи намуна воситасини ўтайди, яъни ёшларнинг мустақил кузатувчанлигига эътибор берилади. Унда ҳам тушунмаганлар катталарнинг насихати, ўғити орқали нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятига етадиган бўлишади. Борди-ю бунда ҳам болалар ту-шунишмаса ёки тушунишни ишташмаса, унда қоралаш ва жазо усулларида фойдаланишга тўғри келган. Лекин бу сўнгги чора эканлигини халқ яхши тушунган. Ҳозирги замон илмий педагогикаси қоралаш ва жазони сўнгги чора, аниқроғи кам самара берадиган чора эканлигини исботлаган.

Халқ педагогикасининг нодио намуналари, тарбия усуллари ва тарбиявий таъсирлар муайян воситалар орқали амалга оширилган. Меҳмон кутиш, меҳмонга бориш, турли меҳнат жараён-лари, ҳашарлар, турли гурунглари (чойхона, туй маросимлари) сайиллар, турли нишонлашлар (туғилган кунни нишонлаш, киз-лар базми, йигитлар базми), мусобақалар, турли маросим ва бошқалар ўзига хос тарбия воситаси вазифасини бажарган.

Ўқувчи ёшларни тарбиялашда миллий анъаналар, умумин-соний кадрниятлар асос қилиб олиниши керак. Булар ўз навбатида, янги тарбиянинг ўзгача мувофиқ услуб ва шакллари тақрзо этади.

Инсон қалбига бугун экилган яхшилик уруғи орадан ўн йиллар ўтгач униб чиқади, буни илмий асослаб олдиндан кўра билиш керак.

Тарбия усулларини ўрганиш, тахлил қилиш, бу усуллардан педагогик жараёнда фойдаланиш. кўникма ва малакаларни эгаллашни осонлаштириш учун уларни шартли равишда бир неча гуруҳга бўлиб оламиз: ижтимоий онгни шакллантирувчи усуллар; фаолият жараёнида ижтимоий хулц ва тажрибаларни шакллантириш усуллари; ўз-ўзини тарбиялаш усуллари ҳамда рағбатлантириш усуллари ва жазолаш усуллари.

Ижтимоий онгни шакллантирувчи усуллар. Бу гуруҳга ўқувчиларда илмий дунёқараш, эътиқодни, маънавий ва сиёсий ғояларни шакллантириш мақсадида уларни онги, хислари ва нро-дасига таъсир кўрсатиш усуллари киради.

Бу гуруҳ усулларининг мохияти шундаки, улар орқали жамият ўқувчилар онгига қандай талаблар қўяётгани етказилади. Ёшларнинг дунёқарашларини шакллантириш, ҳаёт мазмунини тушуниб олишларига кўмаклашиш учун ижтимоий онгни шакл-* дантирувчи усуллар ишлатилади.

Уқувчиларда сиёсий онглилик ва ижтимоий фаоллик, яъни давлатни ички ва халқаро сиёсати қоидаларини тушуниш ва идрок қилишни тарбиялаш лозим. Тушунтириш — бу ижтимоий онгни шакллантиришда энг кўп ишлатиладиган усулдир. Тушунтиришнинг вазифаси ўқувчиларни юксак маданиятли, миллий ғурурли қилиб тарбиялашда ёрдам беришдан иборат.

Тушунтиришда ўқувчиларга мамлакатимиз фуқаросининг ўз давлатига нисбатан ҳуқуқлар ва бурчлар билан боғланганлиги борасида маълумотлар берилади. Бунда давлат байроғи, герби, мадҳияси, конституциясига садоқат руҳида тарбия беришнинг аҳамияти катта. Шу сабабли ўқувчиларга байроқ, герб, мадҳия, конституция мохияти тушунтирилади.

Суҳбат ва ҳикоя. Ўқувчи шахсини ғоявий ва ахлоқий шакллантиришда ўқитувчининг жонли сўзи энг таъсирли усул ҳисобланади. Суҳбат учун мавзу танлашда унинг мазкур синф учун долзарблиги, болаларда ахлоқий ишонч уйғотишнинг суҳбат мазмунига бўлган муносабатларини ва суҳбатдан кутилаётган натижани ҳисобга олиш лозим.

Суҳбат турли мавзуларда уюштирилиши мумкин: этик мавзулар (кишиларнинг жамиятдаги ахлоқ мезонлари, ўзини тутиш қоидалари), эстетик мавзуларда (табиат гўзаллиги, шахслар-аро муносабатлар, инсон гўзаллиги), сиёсий мавзуларда (давлатнинг ички ва ташқи сиёсати, дунё воқеалари), таълим ва би-лишга оид мавзуларда (қоинот, ҳайвонот дунёси).

Суҳбат давомида ўқувчиларнинг дилидагини айтиш жасоратини уйғотиш, ўқувчиларни фикрлашга мажбур қилувчи саволлар бериш жуда муҳимдир. Бу борада баҳс-мунозараларнинг аҳамияти катта.

Ҳикоя. Ўқувчилар одатда ҳаётдан ва бадпий адабиётдан олинган аниқ мисоллар билан тўлиқ ҳикояларни қизиқиб тинг-

лайдилар. Уларга ахлоқ мезонлари, тарих қоидалари, Ватани-мизнинг табиий бойликлари, ажойиб, меҳнаткаш кишилари, тарих, адабиёт, санъат ҳақида ҳикоя қилиб бериш мумкин. Бадиий адабиёт, радио, телевидение, газета ва журналлардаги ма-қолалар ҳам қимматли материал бўлади. Суҳбат ҳам, ҳикоя ҳам ўқувчиларнинг ёшига мос мавзуларда, улар тушунадиган сўзлар орқали ўзбек тилида ўтказилиши керак. Энг яхшиси, суҳбат ва ҳикоя мавзусини ўқувчиларнинг ўзлари танласин, | бунда суҳбатнинг завқи — шундан таъминланади, ўқувчилар гмавзуга бефарқ қарамайдилар.

Намуна. Ўқувчилар ўз атрофларидаги кишиларда ҳамма яхши ахлоқий сифатларни кўришлари ва намуна олишлари нихр-кятда муҳимдир.

Ўқитувчининг шахсан ўзи намуна бўлиши, айниқса ёшларга катта таъсир кўрсатади. Улар ўқитувчининг дарсда ва ҳаётда ўзини қандай тутишини, атрофдаги кишилар билан қандай муо-мала қилишини, ўз вазифаларини қандай бажаришини кузатиб юрадилар.

Ўқувчилар ўзларига яқин кишиларнинг хулқ-атворига тақ-лид қиладилар. Хулқ-атворлар болаларда яхши сифатларнинг, баъзан эса ёмон сифатларнинг ҳам таркиб топишга таъсир кўрсатади. Шунинг учун ўқитувчи ва ота-оналар ҳар қандай хо-латда ҳам ўзларини тута билишлари керак. Улар қаерда бўлиш-масин, атрофларида болалар борлигини ҳис этишлари лозим. Катталарнинг сўзи билан юриш-туриш ва хатти-ҳаракатларида тафовут бўлмаслиги керак.

Илғор кишиларнинг ҳаёти ва фаолиятдан олинган ёрқин маълумотлар, адабий асарлардаги, кинофильмлардаги ва спектакллардаги қа.ҳрамонлар хатти-ҳаракатдаги яхши намуналар болаларнинг онгига кучли таъсир қилади.

Мактабларда ишлаб чиқариш илғорлари билан учрашувлар ўтказилади. Ўқувчилар ўз оталари ва оналарининг ишлаб чиқаришдаги муваффақиятлари билан фахрланадилар, уларга тақлид қилишга интиладилар.

Намунадан халқ педагогикасида ҳам кенг фойдаланилган. Ота-боболаримиз ўз фарзандларини ҳамиша яхшилардан, доно-лардан, улуғ кишилардан ибрат олишга даъват қилиб келган-лар. Масалан: «Қуш уясида кўрганини қилади». Жуда оддий жўнгина хулоса. Шу оддий ибора остида қанча фикрлар жам-ланиб ётганлигини ҳамиша ҳам фаҳмига боравермаймиз. Бу билан халқ, уйингда тартибли бўл, акс ҳолда боланг кўчада тартибсиз бўлади. Бола олдида бировларнинг ғийбатни килмг боланг ғийбатчи бўлади, демоқчи.

Бунга ўхшаш фикрларни кўплаб келтириш мумкин.

Фаолият жараёнида ижтимоий хулқ тажрибаларини шакллантириш усуллари

Бола ривожланишининг, ўзлигини белгилашининг асоси омили — бу фаолиятдир. Фаолият нуқтаи назаридан ёндашиш

қоидаси мактаб ҳаётининг ҳамма жабҳаларида таълим-тарбия жараёнларига сингиб кетади.

Фаолият ўқувчиларни билимларни мустақил эгаллашга ундайди, уларни қайси ихтисосга мойилликларини аниқлашга, ижодий фаолият тажрибасини, ҳиссий қадрият муносабатлари-ни ўзлаштиришларига ёрдам беради.

Ўқувчиларни биринчи синфдан бошлаб имконият даражасидаги фойдали меҳнат билан шуғулланишларига эришиш лозим. Бундай меҳнат кўпчилик, жамоа бўлиб бажарилганида яхши , натижа беради.

Машқ ва ўргатиш усуллари

I Машқ болалар фаолиятини оқилона, мақсадга мувофиқ равишда ва ҳар томонлама ташкил қилиш, уларни ахлоқ мезонлари ва хулқ-атвор қондаларини бажаришга одатлантиришдир. Одатлар болаларда таркиб топади ва кейин мустаҳкамланиб боради.

Ўқитувчилар, ота-оналар болаларда ижобий одатлар шаклланишини кузатиб боришлари керак. Ўқувчилар одатларни ;р яқинларидан мерос қилиб олмайди, балки улар билан мунтазам мулоқотлари туфайли тақлид қилиш, тарбия орқали ҳосил қилади. Охир-оқибатда одат эҳтиёжга айланади.

Машқ муайян хатти-ҳаракатларни кўп мартаба такрорлашни ўз ичига олади. Машқ ва одатлантириш ўқувчи **учун** онгли, ижодий жараёндир. Машқ натижасида кўникма, одат, янги билимлар ҳосил қилинади, ўқувчининг ақлий қобилияти ривожла-**р**нади, ахлоқий тажрибаси кенгайди. Одатсиз тарбия—пойде-**t** ворсиз бинога ўхшайди, одат **эса** мунтазам машқ орқали мус-**f**таҳкамланади.

Ургатиш — ижтимоий хулқ-атворнинг одатий шаклига айлантириш мақсадида тарбияланувчиларнинг бажаришлари учун ре-**^**кали ва изчил тарзда ташкил қилинадиган турли ҳаракатлар, амалий ишлардир.

Ургатиш бир неча изчил ҳаракатлар йиғиндисидир. Ўқитувчи **бу** ҳаракатларни кўрсатиб бериши, тушунтириши, кузатиши лозим.

Тарбия амалиётида машқ қилишнинг турли хиллари мавжуд: фаолиятда машқ қилиш; кун тартиби машқлари, махсус машқлар.

Фаолиятда машқ қилиш меҳнат, ижтимоий фаолият, жа-моадаги фаолият ва ўзаро муносабат одатларини тарбиялашга қаратилгандир. Кун тартиби машқлари мактабда, оилада ўрна-тиладиган кун тартибига амал қилиш, шу билан боғлиқ ўз истак ва ҳаракатларни бошқариш, иш ва бўш вақтдан тўғри фойдаланиш одатига ўргатади. Махсус машқлар маданий хулқ, малака ва кўникмаларни ҳосил қилади ва мустаҳкамлайди.

Топшириқ. Ўқувчиларнинг меҳнат топшириқларининг жамоа бўлиб бажаришлари уларда ижтимоий хулқ тажрибаларини шакллантиришда алоҳида аҳамиятга эгадир. Ўқувчилар ўз кучларини умум ишига сарфлашга, жамоа учун масъулиятни ҳис этишга

ўрганадилар. Меҳнат қилиш болани характерини шакллантиради, мустаҳкамлайди.

Педагогик талаб. Педагогик талаб. тарбиянинг энг муҳим усулларидан биридир. Талаб—бу ўқувчининг турли вазифаларни гбажариши; ижтимоий хулқ-атвор мезонларини ифодалаши; уёки бу фаолиятда қатнашиб бажарилиши зарур бўлган аниқ бир вазифа сифатида намоён бўлиши; турли кўрсатма сифатида намосн , бўлиши, у ёки бу ҳаракатда рағбатлантирувчи ёки уни тўхтатувчи бўлиши; оқилона ҳаракатларга ундовчи бўлиши мумкин.

Ўз-ўзини тарбиялаш усуллари

Ўқувчида ўз-ўзини тарбиялашга, яъни ўз устида онгли, батартиб ишлашга эҳтиёж пайдо бўлгандагина тарбия жараёнини самарали деб ҳисобласа бўлади. Ўқувчиларни, айниқса, ўрта ва катта ёшдагиларни ўз билим ва малакаларини мустақил оши-ришларига йўллаш керак.

Ўз-ўзини тарбиялаш ўқувчиларнинг ўзини-ўзи идора қилиш органлари фаолиятида қатнашишлари, уларнинг ижтимоий фаоллик мавқеини шакллантиришнинг таъсирчан воситасидир. Ўқувчилар ўқишда, тарбияда, дам олишда ўз-ўзини тарбиялаш усулларидан фойдаланадилар, ўз-ўзини тарбиялаш ташаббус-корлик ва мустақилликка ундайди.

Мактабда ўқувчиларнинг мустақил фаолияти, иши педагогик жамоа бу ишга маънавий тайёр бўлсагина, ўқитувчилар ва ўқувчилар ўртасида ўзаро чуқур ҳурмат, хайрихоҳлик, ишонч бўлган шароитдагина ташкил топиши мумкин. Барча ўзини ўзи идора қилиш ташкилотлари ўз фаолияти юзасидан вақти-вақтида ҳисобот бериб туриши, сўз билан иш бирлиги сақланиши, ҳар ким ҳуқуқлари ва вазифаларини бажаришда ижтимоий рағбатлантирилиши эътиборда бўлиши керак.

Ўз-ўзини тарбиялаш сифатлари бола бунга тайёр бўлганда, у ўзини шахс деб англай бошлагач, амалий ишларда мустақиллик кўрсата бошлаган вақтда пайдо бўлади. Ўз-ўзини тарбиялашда (ахлоқий, жисмоний, ҳиссий-иродавий ва интеллектуал) маслаҳат ва кўрсатмалар берилиши лозим. Бунда ўқувчилар-ни ўзларига, хатти-ҳаракатларига танқидий руҳда муносабат-да бўлишга ўргатиш жуда муҳимдир. Ўқувчилар муайян вақтга белгиланган вазифаларни бажариш учун мажбурият оладилар ва уларни кун тартибига ёзиб қўядилар.

Шундан кейин вақти-вақти билан ўзлари ва ота-оналари олдида олган мажбуриятларини бажарилиши ҳақида ҳисобот берадилар. Бу эса уларнинг ўз хатти-ҳаракатлари учун жавоб бе-ришга, масъулиятларини ҳис этишларига ёрдам беради.

Ўз-ўзини таҳлил қилиш. Уз шахсини, фазилатларини таҳлил қилишга, хатти-ҳаракатлари ҳақида ўйлашга ўргатади.

Ўз-ўзини назорат қилиш учун ўқувчи ўзининг юриш-туриши, интизоми, ижобий одатларининг ортиб бориши ва, аксинча, сал-)

бий одатларининг камайиб бориши ҳақида мунтазам равишда кундалигига ёзиб боради.

Ўз-ўзини баҳолаш. Ўқувчининг қобилиятини ўз кучи билан юзага чиқишига ёрдамлашиш зарур. Ўз-ўзини баҳолаш қийин, лекин ўқувчини бунга етарли тайёрлаш мумкин. Шу боис ўқув-чи иродали бўлиши, ўз бурчини тушуниши, таҳсил ва тарбия олиш учун сабаблар, мотивлар асос бўлиши, яъни таҳсил ва тарбияланишни хоҳлаши, ўзини ўртоқларининг, яқин кишила-рининг кўзи билан кўриш ва ўз-ўзини такомиллаштиришга ин-тилиши лозим.

Ўз-ўзини баҳолаш ўқувчи учун ўзининг имкониятларини ҳисоб-китоб қилиш, баҳолаш, ўзига четдан туриб ҳолисона баҳо «бернш, ўзидан қониқиш ҳосил қилишда ёрдам беради.

Рағбатлантириш ва жазолаш усуллари

Ўқувчи болаларнинг ҳар бири ўсиб, улғайиб, камол топиб бораётганидан хурсанд бўлаётганини сезиши керак. Фақат шундагина бола ўзининг олға силжиб бораётганини кўра билади, ўз кучига ишонадн. Уни ҳурмат қилишади, унга ишонишади, унга кулоқ солишади, у жамоага керак, у ўқитувчисини қизиқтиради. Бунга эришиш учун рағбатлантириш усулидан фойдаланиш возим. Чунки рағбатлантириш болага ишонишга, унда бўлган ижобий қобилият ва фазилатларнинг кучини эътироф[^]этишга асосланган. Рағбатлантириш ўқувчининг кўнглини кўтаради, унга қувонч келтиради, ўқувчини янада яхшироқ бўлишга интилишга ёрдам беради. Мактаблар тажрибасида рағбатлантиришнинг қуйидаги турлари қўлланади:

1. Ўқувчининг кучи етаднган, масъулиятли топшириқ бериш орқали болага ишонч билднриш; бунда ўқувчи ўз кадр-кпммати билан фахрланадп;

2. Мақташ (ота-оналар, болалар жамоаси олдида);

3. Эсдалик совғаси бериш (китоб, ручка, ўқув асбоби ва бошқалар);

4. Мақтов ёрлиғи бериш;

5. Стипендия билан тақдирлаш;

6. Ҳурмат тахтасига фотосуратини қўйиш;

7. Қўллаб-қувватлаш;

8. Масъулият ва жамоанинг миннатдорчилиги;

9. Сафда биринчи ўринда туриш;

10. Мусобақаларда байроқ кўтариш;

11. Газетада, радиода эълон ва ҳ. к.

Ҳар қандай рағбатлантириш педагогик талабларни ҳисобга Ийган ҳолда қўлланиши лозим. Яъни, рағбатлантириш ҳақиқий Шизматга мувофиқ бўлиши, кетма-кет бўлмаслиги, ҳаддан оши-риб мақташ, бошқа ўқувчиларга таққослаб уларни камситишга йўл қўймаслик, рағбатлантиришга бўлган талабчанликни бў- *i* шаштирмаслик ва ҳоказо.

Жазолаш — бу тарбияланувчининг хатти-ҳаракати ва фаолиятига салбий баҳо беришдир.

Жазо ҳам ўқувчининг ва бутун синф манфаати учун қўлланадиган охириги тарбия усули. Жазо чораларини қўллашда жисмўний жазо, уриш, калтаклаш мумкин эмас, болани кўрқитиш, ғазаблантириш ҳам яхши натижа бермайди, ўқувчи кўрқканидан ёлғон гапиришга ўрганади, иккиюзламачи бўлиб қолади.

Мактабларда қўллаш мумкин бўлган жазо чораларига қуйидагилар кирадн:

Танбеҳ бериш — энг енгил жазо чорасидир. Ўқитувчи болага юзма-юз туриб танбеҳ беради, буни кундалигига ёзиб қуйиш мумкин.

Огоҳлантириш — номаъқул хатти-ҳаракатларнинг олдини олиш учун қўлланилади.

Ҳайфсан бериш — агар танбеҳ ва огоҳлантириш кутилган! натижани бермаса, шундан кейин белгиланган интизомни бузавереа, }
бузғунининг айби қай даражада ва унинг интизомини қандай шал роитда бузганини аниқ рапортга олиб унга ҳайфсан эълон қилиши мумкин.

Уялтириш. Одамнинг энг нозик сезгиларидан фойдаланиш уят. «р-номус, шарм-ҳаёидир. Одатда, одамда шундай уят-нафс, одабийдик қанча кучли бўлса, аввало унинг ҳурмат қилса, унда ор-номус, уят шунчалик кучли бўлади. Болаларни тарбиялашда шу ҳиссини эҳтиёткорлик билан ўстириш лозим, лекин шундан кейин уялти-равериш ва қизартиравериш берилмайди. Бундан оқилона ва ўз ўрнида фойдаланиш керак, шундагина ижобий натижага эришиш мумкин.

Жазо яхши ўйлаб қўлланиши лозим, қизиклиги ва ақлида тинимсиз жазолаш ҳам мумкин эмас. Жазо чоралар якка характерли, яъни битта бўтсин, шундан кейин бузиларнинг айбига мос, мувофиқ бўлсин, тез-тез қўлланилмасин, жазоланувчи онгида жазони сезиб қўқоний экан-лиги аниқ бўтсин ва улар ўз жазоларини сезеинлар. Жамоада * муҳокама қилиш шундан кейин коллектив томондан қўллаб-қувватланган жазо берилса, унинг таъсир кучи яна ошади. Барча жазоларда ҳам жазо тарбияланувчининг жисмоний ва руҳий азоб-уқубат-ларга солмаслиги, уни қўрқамаслиги, шаънини букмаслиги керак.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки,

лизм каби синфий жамиятларда даврнинг ўқимишли, зиёли, билимдон кишилари дунё илм-фанига, умуминсоний маданиятига алмоқли ҳиссаларини қўшганлар. Гиппократ, Гераклит, Демокрит, Платон, Архимед, Гегель, Маркс, Энгельс, Кант, Шарк му-

сулмон дунёси алломалари ал-Киндий, ар-Розий, Газзолий, Фо-робий, Берунпй, Хоразмий, Ибн Сино, Ибн Рушд (Аверрос), Бахоуддин Накшбанд, Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий шулар жумласидандир.

Кайковуснинг «Қобуснома», IV аерда яшаб ўтган ҳинд фай-, ласуфи Бейдабонинг «Калила ва Димна» асарлари, «РамажйГ»,'

«Махабхорат» достоин, Юсуф хос Ҳожибнинг «Қутадғу бплиг», Носир Хисравнинг «Саодатнома», Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон», Жомийнинг «Баҳористон», Навойнинг «Маҳбубул , кулуб», Аҳмад Донишнинг «Уфилларга насиҳат», бундан ташқари Қуръони Карим, Ҳадиси шариф, «Чор дарвеш», «Минг бир кеча» китобларн ҳам қимматбаҳо маънавий-маданий мерос бўлиб, шарқу ғарб халқлари минг йиллар мобайнида булардан баҳраманд булганлар.

XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб Туркистон рус мустамлакачилари томонидан босиб олинди. Бу даврда миллий маънавий меросга, маданиятга паст назар билан каровчи шовинистик сиёсат ҳукмрон эди. Шундай бўлсада, бу даврда Сайд Аҳмад , Сиддикий, Фурқат, Муқимий, А. Допиш. Аваз Утар угли, Ҳамза, Абдулла Авлоний, Ибрат, Фитрат, Бехбудий, Мунавварқори, Чўлпон, Қори Ниёзий ва бошқалар бола тарбиясига, педагогикасига оид кўплаб асарлар ёздилар, ёшларни илм-маърифатли қилишга интилдилар.

Айниқса Абдулла Авлонийнинг 1913 ва 1917 йилда қайта иккинчи марта нашр қилинган «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асари XX аср бошларидаги педагогик фикрлар тараққиётини ўрганишда катта аҳамиятга моликдир.

Асарнинг «Яхши хулқлар» бобининг биринчи қисми «Фата-нат» аталиб Авлоний Фатанатни «ақл эгаси бўлув демакдир» деб таърифлайди, айна замонда Фирдавсий, Носир Хисрав, Рудакий, Саъдий, Навоий каби Авлоний ҳам ақлга катта аҳамият беради. У: Ҳукамолардан бири «ақлнинг қўли нафснинг жиловини ушласа, сани ёмон йўлларга киришдан сақлар» деган деб уқдаради. Буни рационалист Р. Декар ҳам тасдй^яаб «Ҳиссиёт бизни алдайди, фақат ақл оркалигина мавжудликни фаҳмлаймиз» деган эди.

Авлонийнинг фикрича, соғлом фикр, яхши ахлоқ, илм-маърифатга эга б\ : -:чун баданки Тарбиялаш зарур. Баданни соғлом ва қувватли бўлмоги инсонга энг керакли нарсадир. Чунки ўқимок, ўқитмок ва ўргатмок учун инсонга қу^ли,- касалсиз вужуд лозимдир. «Ақл — дейди у — пири комили, каршиди ягонасидур. Руҳ ишловчи, ақл бошловчидир. Инсоп ақл ва идрокп соҳасида ўзига келадурган зарар на зулмлардан сақланур, ер юзидаги хайвонларни асир қилиб, бўйнидан бойлаб ипларининг учини қўлларига берган инсонларнинг ақлидур»¹.

Қанча-қанча қувғинлар, катағонлар, босқину ёнғинла^ава қарамай, аждодларимиздан бизга адабий, илмий-фалсафий, педагогик

ва бошқа соҳадаги минг-минглаб поёб китоб ва кўлет-маларда битилган маънавий меросимиз етиб келган. Ана шу дурдона манбаларда бизнинг неча минг йиллик тарихимиз, маданиятимиз, кўйингки ўзлимиз мужассам.

Ўзбекистон ўз мустақиллигини кўлга киритган ҳозирги шароитда кадриятларимизни тиклашга, тарихимизни ўрганишга, ўзлимизни англаб етишга аҳд қилган авлод учун худди мана , шу дурдона асарлар кўл келиши муқаррардир.

Дунёқараш. Дунёқараш фақат инсонгагина хос хусусият бўлиб, ҳайвонот дунёси, бошқа нарса, буюмлар" ва мавжудотлар учун бу ҳол ётдир, уларда ҳам дунёқараш бўлади, деб ўйлаш бемаънилик бўлур ади.

Авалло таъкидлаш лозимки, & йлмий дунёқараш турли касб эгаларида турлича—тўлароқ, мукамалроқ, чуқурроқ ёки юзакироқ, чалароқ, саёз ва хомроқ бўлиши мумкин. Бунда кишилар томонидан олдинги аждодлардан мерос бўлган маънавий бой-ликларни, билимларни ва ҳозирги мавжуд билимларни ўзлаштириш даражалари муҳим аҳамиятга эгадир.

Ҳозирги шароитда кишиларнинг онги, дунёқароашида янгиёа фикрлаш йўсини мустаҳкамланмаса мустақилликнинг ғояси, мазмуни ва моҳияти уларга тушунтирилмаса катта ўзгариш со-дир бўлмаслиги мумкин.

Шунинг учун ҳам ҳозирги муҳим долзарб масала халқнинг онгидаги эскича дунёқарашни ўзгартириш, иқтисод, сиёсат, маданият жабдаларида янгича фикрлашни ўргатиш, мустақиллик*-' ни мустаҳкамлаш шароитида ўз ҳақ-ҳуқуқларини англаш ва ноҳуш ҳолатларни ҳаётга кнриб қолмаслигига, унга қарши курашишга ундашдан иборат. Бу эса илмий дунёқарашнинг таркибий қисмларидандир.

Ақл ҳар бир инсонга хос туғма хусусият бўлиб, мия соғ бўлса, ақл ҳам яхши ишлайди, аксинча мия касалланган бўлса ақл паст, заиф бўлади. У дунёни билишда, олдинги авлодлар томонидан яратилган илмларни ва мавжуд билимларни ўзиникига айлантириб ўзлаштира олишда қийналади. Чунки илм ва билим бир хил нарса эмас. Илм мавжуд, бор, яратилган нарса, билим эса киши томонидан бплиб олинадиган, ўзнинг қилиб олина-) диган нарсадир. Ақл, дид ва илм назарияга — фаросат, тамиз, билим амалиётга, тажрибага тааллуқлидир.

Шуни англамоқ зарурки, тафаккур ва тил ҳақидаги муаммо билиш билан чамбарчас боғлиқ бўлиб тасаввур, тушунча, ақл, идрок, тафаккур жами бир бўлиб онг деган фалсафий тушўй-чани беради.

Сезги - кишини ўраб олган моддий дунё предмет ва ҳодисаларининг онгимизда акс этишидир.

Ҳиссий билиш сезгидан ташқари, ҳиссий қабуллаш, тасаввур каби шаклларга эга бўлиб, улар ҳам воқеа ва ҳодисаларни чу-қуррок билишга хизмат қилади.

Шундай қилиб, билиш, илмий дунёқараш жонли кузатишдан абстракт тафаккурга ва ундан амалиётга ўтиш орқали амалга ошади.

Илмий дунёқараш ижтимоий-тарихий ҳодиса сифатида доим ворислик асосида ривожланади. Утмиш дунёқарашлари янги давр дунёқарашининг илдизини ташкил этиб уни ҳаётбахш озиқа билан таъминлаб туради.

Ҳар бир тарихий даврнинг дунёқарашини ўзига хос бўлиб, мавжуд тарихий даврда у ёки бу таълимотни нима учун ҳукмрон бўлганлигини билиш учун олдинги давр дунёқарашининг тари-хини ўрганмоқ зарур. Демак, жамиятда янги тафаккур юритмоқ учун албатта ўтмишни билиш даркор, чунки янги тафаккур осмондан тушмайди, балки аждодлар маънавий мероси асосида вужудга келади.

Бу борада диний дунёқарашга мурожаат этмоқ лозим. Диний дунёқарашнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у табиий ва ижтимоий ҳодисалар моҳиятини уларнинг ўзидан эмас, балки табиатдан ташқарида Оллоҳнинг қудратига боғлаб, ҳамма нарсада ва ҳар ерда илоҳий кучларнинг таъсири, мўъжизавий кучи бор деб тушунтиради.

Дин ва диний дунёқарашга яқин ўтмишимизда бир томонла-ма ёндошилиб, учинг ахлоқий муносабатларни такомиллаштиришдаги роли тўғри тушунилмай келинди. Динга қарши курашиш пайтларида дин билан боғлиқ бўлган расм-русмларимиз, урф-одатларимиз, миллий қадриятларимиз ҳам инкор қилинди.

Энди бу соҳадаги хатоликлар тузатилмоқда. Ислом маданияти жаҳон маданиятининг ажралмас қисми эканлиги англа-моқда.

Фалсафий дунёқарашнинг ўзига хос хусусияти у дунёни қан-дай бўлса, шундайлигича, ҳеч бир ёт нарсани аралаштирмай муболағасиз тушунтиради, фалсафий дунёқараш кишиларга та-биат, жамият, инсон тафаккури ривожланишининг энг умумий қонуниятлари ҳақида бир бутун, яхлит маълумот бериб, мифологиядан фарқли равишда инсонни қуршаб олган моддий олам-ни ҳеч ким томонидан яратилмаганлигини, абадийлигини, инсоният жамияти тараққиёти сабаблари ва моҳиятини, ўзига хос хусусиятларини қонуниятларини илмий асосда тушунтириб беради.

Фалсафий дунёқараш бутун мавжудот — органик ва анорга-ник дуя, «неон и я" ва ўсимликлар дунёси ўзгармас, қотиб қол-ган эмис, балки оим ўсиш, ўзгарнишда, ривожланишда, боғла-нишда ва ҳар к-гда деб уқдиради.

Фалсафий д, нёқараш кишиларда олам ҳақида бир бутун, тўғри, яхлит дунёқарашни шакллантиришдан ташқари барча фанлар учун дунёни билишдаги методологии қурол ҳамдир. Шунинг учун ҳам бошқа фанларни фалсафадан ва фалсафани бош-қа фанлардан ажратиш мумкин эмасдир.

ДУНЕҚАРАШ ПЕДАГОГИК ЖАРАЁН СИФАТИДА

Билимни эгаллаш мураккаб жараён бўлиб, у инсондан энг аввало физиологик жиҳатдан баркамолликни, яъни 5 асосий сезги органларини бус-бутун бўлишини ҳамда билим олиш учун тинимсиз машқ қилишни талаб этади.

Дунёнинг кўрки инсондир. Инсон ўз гўзаллиги ва мураккаблиги билан ер юзидаги барча маҳлуқотлардан афзалдир. Инсоир тафаккури воситасида илм эгаллайди. Илм туфайли дунёни билади ва уни бошқаради. Ҳайвонлар табиатга мослашиб яшай-верадилар. Инсон эса табиатни ўзига мослаштиради, ўзгартиради.

Табиатни ўзгартиришда восита бўладиган илмий дунёқараш-< ни шакллантиришда ген (зот)нинг ҳам жуда аҳамияти катта. Олдинги европалаштирилган таълим ва тарбия услубимизда қилинган хатолардан энг каттаси, бизнингча, зотга эътибор бер-маслик бўлиб, биз таълим олувчининг қобилиятига, унинг зоти-га эътибор бериб ўтнрмай, агар етарли билимни берсак кутил! ган шахс шакллана беради, деб ўйлашимиз эди.

Илмий дунёқарашни шакллантиришда бадий адабиётни, халқ оғзаки ижодини, эртаклари, ҳикоя ва қиссаларнинг аҳамияти бекиёс. Масалан, «Ҳадислар»да, «Калила ва Димнаад? «Қобуснома», «Минг бир кеча» каби дурдона асарларда ҳиссий ва мантиқий билишга тегишли маталлар, эртаклар, ҳикоялар, байтлар кўп бўлиб, бу маънавий жавоҳирлар ёшларни илмий дунёқарашини шакллантиришда муҳим ўрин тутуди.

Ҳиссий ва мантиқий билишга қадимгиларнинг уч йигит ҳақидаги ҳикояси мисол бўла олади.

Қадим замонларда зийрак, фаҳм-фаросатли ва зукко Ибраҳим, Исмоил ва Умар исмли уч ака-ука сафарга чиқадилар. Йўлда бир қанча белгилар қолдириб кетган туянинг изига кўзлари тушади. Улар бу белгиларни диққат билан кузатиб йўлда давом этадилар. Бироздан кейин ўрта ёшли бир одам ховлиқиб келиб туясини сўрайди. Иброҳим унга дейдики: «Туянинг бир кўзи кўр, унинг устига бир идишда ёғ, иккинчисида асал ортилган эди, шундайми?»,— ҳалиги киши бунни тасдиқлайди. Кейин Исмоил айтди:—«Туянинг бир тиши тушганмиди?» «Топдингиз»— деб жавоб беради ўша киши ва туянинг қаердалиги билан қизиқади. Йигитлар унинг туясини учратмаганликларини айтишгач халиги киши ғазабланиб: «Сизлар уни бир ерга яширгансизлар ёки сотиб юборгансизлар, агар туямни топиб бермасангиз устингиздан ҳакимга арз қиламан, у сиз ўғриларни жазоингизни беради»— деб дўқ уради.

Йигитлар туяни кўрмаганликларини обдан тушунтирсалар ҳам у киши кўнмайди, улар йўлга тушадилар. Ҳалиги киши шаҳар ҳокимига арз қилгач ҳоким бу уч йигитни тутиб келиш учун отлик аскарларни юборади. Аскарлар йигитларни қўллари боғлиқлик ҳолида ҳоким олдига олиб келадилар.

Ҳоким дейдики: «Йигитлар, туя эгасига унинг ҳамма белгиларини айтиб бергансизлар-у, кейин туяни кўрганимиз йўқ, деб тонгансиз, киши кўрмаган нарсасини, белгиларини қаердан билади. Бунга ким ишонади. Туяни яширган бўлсангиз топиб беринг, сотиб юборган бўлсангиз баҳосини тўлаб рози қилинг, бўлмаса жазо бераман».

Йигитлар туяни кўрмаганликларини такрорлагач ҳоким ғазабланиб уларни зиндонга ташлатади.

Орадан бир неча кун ўтгач ҳалиги киши туясини бошқа бир кишлоқдан топиб олади. Уч йигитга тухмат қилганига афсусланиб дарҳол ҳоким ҳузурига келиб туяни топганлигини, тухмат қилганлигини, йигитлар пок, софдил эканликларини, шунинг учун уларни озод қилишни сўрайди, бироқ ҳузурингизда туядаги белгиларни улар қандай қилиб билганликларини айтиб бериб, сизни ҳам, мени ҳам ҳайронликдан чиқаришларини илтимос қиламан, дейди.

Ҳоким йигитларни зиндондан чиқариб уларга илтифот кўрсатади ва туянинг белгиларини қандай билганликларини айтиб беришларини сўрайди.

Иброҳим ўрнидан туриб айтади:

— «Йўлда кетар эканмиз бир туянинг изларини кўрдик, туя бир томондаги ўтларни еб, иккинчи томондагини қолдирган эди. Шундан туянинг бир кўзи кўрлигини англадим. Яна йўлнинг бир томонида пашшалар ғувулларди, иккинчи томонидаги юмронқозик ерни яларди, шундан туянинг, устига бирига ёғ, иккинчисига асал солинган икки идиш ортилганини билдим». Исмоил айтади:

«Туя тишлари ҳар сафар ўтни тортганида биттаси қириб кетган, бу унинг бир тиши йўқлигини билдиради».

Ҳоким йигитларнинг фаҳм-фаросатига, зийраклик, сезгирликларига таҳсин, офарин айтиб уларга кўп инъом-эҳсон қилади ва қўярда-қўймай йигитларни ўз ҳузурига олиб қолади.

Йигитлар ҳар кеча узоқ вақтгача сўзлашиб ўтирар эдилар. Ҳоким ҳам келиб улар билан суҳбатлашарди.

Бир кун қечаси ҳоким уларнинг уйига келади. Йигитлар кабоб еб, шароб ичиб гаплашиб ўтиргандилар. Ҳоким эшик орқасида туриб йигитларнинг гапига қулоқ солади. Бир оздан кейин улар шароб, кабоб ва ҳоким устида сўзга киришадилар.

Иброҳим:—«Бу ичаётган шаробимиз гўристонда ўсиб турган ток узумидан тайёрланганга ўхшайди, чунки шаробдан гўристон хиди анқиб турибди»,— дейди. Кейин Исмоил:—«Бу еб турган кабобимиз ит сутини ичган кўзи гўштидан тайёрланганга ўхшайди»,— дейди. Умар ҳам сўзга қўшилиб:—«Ҳоким, ҳоким ўғли эмас, балки ошпаз ўғли, деб ўйлайман»— дейди.

Ҳоким йигитларнинг гапини эшитиб, ҳуши бошидан учади, чунки фаҳму фаросатли бу йигитларнинг сўзлари тўғри чиқишига

ишонарди. Шунинг учун уйига кирмай саройга қайтиб кетади. Эртасига шароб келтирувчи хизматчисини хилватга чақириб шаробни кимдан олганлигини сўрайди.

— «Ўзимизни боғбонимиздан олган эдим», дейди. Ҳоким боғбонни чақириб:—«Кеча шаробкашимга берган шаробингни қайси токнинг узумидан тайёрлаган эдинг? Тўғриси айт»,— дейди.—«Бир куни боққа ўғри тушди, мен билиб қолдим, ўғри қоча бошлади, етиб бориб белкурак билан уриб ўлдирдим ва бир токнинг тагига кўмиб қўйдим. Кеча бериб юборган шаробни ўша тагига ўлик кўмилган ток узумидан тайёрлаган эдим»,— дейди.

Ҳоким ҳақиқатни билгач ошпазни чақириб йигитларга тортган кабоб қайси гўштан тайёрланганини сўраганда, у ўзимизнинг чўпонимиз берган қўй гўшtidан деб жавоб беради. Ҳоким чўпондан сўраганида у ҳам ҳақиқатни айтиб, «Қўй туғилганда унинг онаси ўлиб қолди. Бир итим бор эди, қўзи шу итни эмиб катта бўлди. Кеча ошпазга ўша қўзини бериб юборган эдим»,— дейди. Ҳокимга бу сир ҳам маълум бўлади.

Сўнгра, у онасининг ёнига бориб: «Ростини айтинг, мен кимни ўғлиман»,— деб сўрайди,— Онаси: «Марҳум отанг шаҳар ҳокими эди, сен уни ўғлисан»— деб ҳар қанча такрорласа ҳам, ҳоким ишонмайди.—«Онажон тўғриси айтиб беринг, ошпазни ўғли эканман, фаҳму-фаросатли ўша уч йигитни суҳбатлашиб ўтирганини эшитдим» дейди ҳоким.

Ниҳоят онаси, «сен асли бизнинг ўғлимиз эмассан, ошпазимизнинг ўғлисан. Бизни ҳеч бир фарзандимиз бўлмади. Бир кун ошпазимизни хотини сени дунёга келтирди. Ва бир ой ҳам ўтмай вафот қилди, биз сени ўз тарбиямизга олдик. Онангдан сўнг озгина вақт ўтиб отанг ҳам вафот этди. Шундан сўнг халқ сени шаҳар ҳокимининг, яъни менинг эримнинг ўғли деб тушунди. Сўнг отангни вориси сифатида шаҳар ҳокими бўлдинг»,— деб ўтган воқеаларни эслаб кўз ёши тўкиб баён қилади. Ҳоким онасига тасалли берди. Ҳоким уч йигитнинг сўзлари тўғри чиққанлигига қойил қолади. Ўша куни кечкурун йигитларнинг ёнига келиб ўтиргач:—«Ўтган куни уйингиз эшиги ёнида туриб шаробни қабристонда ўсган ток узумидан тайёрланганлигини, қўзини ит сути эмганини, мен ошпазнинг ўғли эканлигим тўғрисидаги кишини ҳайратда қолдирадиган баъзи сўзларингизни эшитдим. Қайси далилларга ишониб шу фикрларга келганлигингизни айтиб беринг»,— дейди.

Иброҳим айтади:—«Шароб кишига хурсандчилик беради, мен кеча юборган шаробингизни ичиб кўнглимда ғамлик пайдо бўлди, ундан қабристон хиди келди. Шундан ток қабристонда ўсганлигини билдим».

Исмоил айтади: «Юборган кабобингизни еганимдан кейин, табиатим ит табиат бўлди. Ўрнимдан туриб биров билан уришиш фикрига тушдим. Шундан қўзи ит сути эмганлигини билдим».

Умар айтади: «Ўзингизга маълум ҳар касб эгаси ўз касбини мақтайди. Сиз ошпаз ва овқатларнинг тури ҳақида гапирганингиз учун ҳоким ошпазнинг ўғли бўлиши керак, деган хулосага келдим» — деди.

Ҳоким йигитларнинг ақл-фаросатларига қойил қолиб, бир неча ой меҳмон қилгач, уларни ўз оналари ҳузурига қайтарди.

Ушбу хикоядан равшанки, билиш жараёнида индуктив ва дедуктив усуллар ҳиссий ва мантиқий билишда нақадар муҳим экан.

Дунёқараш инсонда маълум масъулият ҳисси бўлишини ҳам талаб қилади. Масалан, қўзини еб қўйгани учун бўрини қора курсига ўтқизиб суд қилиб ўтирилмайди, тўғридан-тўғри бўрини отиб ташланаверади, чунки унинг онги йўқлиги туфайли масъулияти ҳам йўқ, у қилиши мумкин бўлган ишни қилган. Нью-ринберг жараёнида жаҳон жамоатчилиги гитлерчи фашистларни ' суд қилганларида тамомила ҳақли эди. Чунки улар масъулиятни ўйламай инсоният бошига катта кулфат солдилар.

Илмий дунёқарашни амалга оширишда киши нарса ва'буюмларнинг, воқеа ва ҳодисаларнинг кўриниб турган ифодасига, шаклига қараб эмас, балки уларнинг ички моҳиятига, мазмуни-га қараб баҳр бериши керак.

Шундай қилиб, илмий дунёқарашни шакллантириш бир-икки уч киши еки бир неча гуруҳ томонидан бўлмай, балки кўпчилик' ижтимоий фикр томонидан бажариладиган ижтимоий-тарихий характердаги ҳрдисадир. Демак, илмий дунёқарашни шакллантириш кишидан кўп меҳнат, малака талаб қиладиган мураккаб сермашаққат фаолият соҳасидир.

ХУБОБ

АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ

АХЛОҚ ВА АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Ахлоқ, хулқ ва атвор сўзлари арабча бўлиб, улар ўзбек тилида ҳам ўз маъносига ишлатилади. Айрим адабиётларда ахлоқ кишиларнинг ҳар бир жамиятга хос хулқ нормалари мажмуи, дейилса, бошқаларида эса, ахлоқ ижтимоий онг шакллари билан бири, социал тартиб-қоида бўлиб, бу тартиб-қоида ижтимоий ҳаётнинг истисносиз ҳамма соҳаларида кишиларнинг хатти-ҳаракатини тартибга солиш функциясини бажаради дейилади.

Шунингдек, рус тилида ишлатиладиган «мораль» сўзи латинча «мочья» сўзидан олинган бўлиб, у ҳам ахлоқ маъносини билдиради. «Мораль» сўзининг рус тилида «нравственность» деган синоними бор.

Ахлоқ бизнинг ҳаётимизга ва онгимизга фаол таъсир этади, кишилиқ жамияти номидан яхшилиқ билан ёмонлик, адолат билан адолатсизлик, меҳр билан зулм ўртасидаги ва инсоний муносабатлардаги мақбул ва номақбул, ман этилмайдиغان ва ман этиладиган ишларни, хатти-ҳаракатларни белгилаб беради.

Ахлоқ нормалари хулқ-атворнинг регулятори сифатида одат нормаларига якин туради. Ҳуқуқ нормаларига зид хатти-ҳаракат ахлоқсизлик ҳаракати деб қаралади. Шуниси ҳам борки, ҳуқуқ мажбурий бўлса, ахлоқ ихтиёрийдир. Ахлоқий тарбия одамларни номусли, виждонли, адолатли, ватанпарвар, меҳнатсевар бўлишга ўргатиш билан бирга, профилактика ишларини ҳам олиб боради.

Шарқ мутафаккирлари ахлоқни иккига ажратиб тасниф этадилар. Чунончи атоқли педагог ва шоир Абдулла Авлоний одамларни ахлоқий жиҳатдан икки тоифага бўлади ва ҳар қайси тоифага хос бўлган сифатларни изоҳлайди. Унинг кўрсатишича, кишилар «яхши хулқли ва ёмон хулқли» бўладилар: «Ахлоқ илми — инсонларнинг хулқларини иккига бўлишдир. Агар нафс тарбия топиб, яхши ишларни қилурга одат қилса, яхшиликка тавсиф бўлиб «яхши хулқ», агар тартибсиз ўсиб, ёмон ишлар қиладурғон бўлиб кетса, ёмонликка тавсиф бўлиб «ёмон хулқ» деб аталур¹.

Демак, ахлоқий тарбияда яхши хулқни такомиллаштириш учун курашилади.

АХЛОҚИЙ ТАРБИЯНИНГ МАЗМУНИ

Халқ таълими тизимида ўқитиш ўқувчиларни ахлоқий мукамаллаштириш билан боғлаб олиб борилади. Уларда онг билан хулқ бирлиги тарбияланади. Шахснинг жамият ва Ватанга, меҳнатга, кишиларга, ўз хулқига муносабатларини қуйидагича текширмоқ мумкин:

а) "Жамиятга, Ватанга муҳаббат ва садоқатни тарбиялаш.

Бу хилдаги муносабатлар шахснинг ватанпарварлиги, фуқаро етуқлиги, байналмилаллик каби фазилатларида акс этади, унинг мақсадларида, Ватан бойликларини кўпайтириш, мустаҳкамлаш ва ҳимоя қилишга қаратилган амалий ишларида намоён бўлади.

Ватанпарварлик ва байналмилаллик ахлоқий тарбияда алоҳида ўрин тутаяди. Ҳадиси шарифда Ватанни севмоқ иймондан-дир, деб бежиз айтилмаган.

Тарбиячи ва ўқитувчи болаларда Ватанга муҳаббат, фахрланиш, халқ ва мамлакат ютуқларидан қувониш, унинг душман-] ларига нафрат)г туйғуларини тарбиялайди. Болаларни Ватан равнақи йўлида ҳалол ва фидокорона меҳнат қилишга тайёр-лайди.

Байналмилаллик ахлоқий қоида сифатида ватанпарварликни бойитади, ўз миллий қобиғига ўралиб қолишга йўл бермайди.

¹ Абдулла Авлоний. «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ», Тошкент, «Ўзбекистон», 1992, 12-бет.

Барча халқлар билан дўст бўлиб, тинчлик ва тараққиёт учун курашга чорлайди.

---

¹ Абдулла Авлоний. «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ». Тошкент, «Уқитувчи» 1992, 13-бет.

Ўқувчиларни ватанпарварлик ва байналмилаллик руҳида тарбиялаш уларда инсонпарварлик ҳиссини улғайтиради, турли миллат ва элатлар билан дўст-иноқ яшашга ўргатади.

б) Меҳнатга ахлоқий муносабатни тарбиялаш — шахснинг бутун маънавий йўналишини белгилайди, чунки ишламай, курашмай яшаш мумкин эмас. Меҳнат— яшаш манбаи.

Бу ахлоқий муносабат шахснинг меҳнат жараёнида намоён бўладиган² юксак онгида, меҳнатнинг ҳаётдаги ролини англаши-да, хусусий ва жамоа меҳнатига тайёрлик, меҳнатни ҳурмат қилиши ва меҳнатсеварликда ифодаланади.

Ўқувчилар меҳнат жабҳаларида иштирок этишлари орқали ўзаро ёрдам, муваффақиятдан қувониш, ўзи ва ўртоғи меҳна-тини адолатли баҳолаш фазилатларини шакллантиради.

в) Атрофидаги кишиларга ахлоқий муносабат — шахснинг жамоатчилик, кўпчилик манфаатини ўз шахсий манфаатидан устун қўйишдир.

Жамоатчилик ўқувчида инсонпарварлик, меҳнатга муносабат, онгли интизомни шакллантиришда ёрдам беради.

г) Шахснинг ўзига, ўз хулқига ахлоқий муносабатни тарбиялаши — бу ўқувчини ўз-ўзини онгли интизом руҳида тарбиялашга ўргатишдан иборатдир. Интизом ахлоқий норма бўлиб, шахснинг фуқаролик қиёфасини белгилайди.

Мактаб ўқувчиларини қуйидаги интизом нормаларига кўниктириш керак:

1. Қабул қилинган интизом қоидаларига ўқишда, меҳнатда, бўш вақтларида риоя қилишга эҳтиёж сезиш;

2. Ўз-ўзини назорат қилиш ва ўз хулқини идора қилиш;

3. Жамоада тартиб бузаётган, интизомсизлик қилаётган болаларга қарши фаол курашиш.

Интизом асосида онг ётади, уни ирода бошқаради. Онгли интизомни таъминлайдиган қатъийлик, ташаббускорлик, муста-қиллик, ўзини тута билиш, уюшқоқлик иродавий сифатлардир. Онгли интизом виждон ва ростгўйлик билан боғлиқ.

Ахлоқий муносабатлар даставвал оилада шаклланади. Сўнг оиладаги муносабатлар ясли ва болалар боғчаларида, мактаб ва олий ўқув юртларида, жамоа жойларида такомиллашади. «... тарбияни,— дейди Абдулла Авлоний,— туғилган кундан бош-ламак, вужудимизни қувватландурмак, фикримизни нурландур-мак, ахлоқимизни гўзалландурмак, зехнимизни равшанландур-мак лозим экан. Тарбияни кимлар қилур? Қайда қилинур? Бу саволга «биринчи уй тарбияси» деб жавоб бермак лозим»². Демак, адиб ҳам оила тарбиясига аҳамият берапти.

² Абдулла Авлоний. «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ». Тошкент, «Уқитувчи» 1992, 13-бет.

МАКТАБДА АХЛОҚИИ ТАРБИЯНИ АМАЛГА ОШИРИШ ИУЛЛАРИ

Мактабда болаларни ахлокий тарбиялаш дарс жараёни, синфдан ва мактабдан ташқари турли-туман ишларда олиб борилади. Ўқувчиларга билим (тасаввурлар—хиссий, образли билимлар, ахборот — оғзаки маълумот, тушунча — умумлашган билим), малака ва одатлар берилади.

Болалар одоб ва одобсизлик ҳақида тушунча олади. Улар ахлокий тушунчаларни бадий ва илмий адабиётлар, ҳаёт, кинофильм ва спектакллар орқали англайдилар.

Ўқувчиларнинг ўз хулқини ахлокий жиҳатдан баҳолашлари-ни биринчи синфдан бошлаб ўргата бориш керак. Улар меҳнат-ни севиш, мулкни эҳтиёт қилиш, ҳурмат, ростгўйлик, софдиллик, виждон, камтарлик маъноларини тушуниб олин. Мактабда болалар ёши, савияси ва синфига қараб «Мардлик ва қўрқоқлик», «Жамоа нима?», «Инсон гўзаллиги нимада?», «Ахлоқ ва қонун», «Ахлоқ ва шахс эркинлиги», «Она ютинг омон бўлса...», «Барака — кўпчиликда», «Жаннат оналар оёғи остида», «Инсон одо-би билан», «Тижорат ва ҳалоллик» мавзуларида суҳбатлар ўт-казиш маъқул.

Ўқувчига кундалик юритишни тавсия этиш керак. Унда «Бутун қандай иш қилдим», «Бугун қандай ёмон иш қилдим»-, «Узимдаги қайси сифатни тузатишим керак ва қандай қилиб» деган 3 бўлим бўлиши лозим. Ҳафтанинг охирида «Утган ҳаф-тадан қаноатланаманми?», «Узимни жазолашим керакми ёки мукофотлашми?» деган саволга жавоб ёзишни тавсия этиш даркор. У тарбиявий соатда ёки индивидуал суҳбатда таҳлил эти-лади.

Ўқувчиларни ахлокий руҳда тарбиялаш характер хусусиятларини таркиб топтиради. Уларга мақсадга интилувчанлик, ўқиш ва ишда матонатлик, қатъият, ташаббускорлик, уюшқоқ-лик, кийинчиликлардан қўрқмаслик киради.

Мактабда ахлокий тарбия беришда хилма-хил усуллар қўлланилади. Қуйида шу усуллардан намуналар келтирамиз:

1. Ахлокий тарбия ўқитиш жараёни билан қўшиб олиб борилади. Буюк немис педагоги А. В. Дистервег айтганидек, яхши ўқита билган ўқитувчи яхши тарбиялайди ҳам.

2. Ахлокий тарбия жараёнининг муваффақияти ўқувчилар ва ўқитувчилар жамоасининг савиясига боғлиқ. Бунинг учун жамоа аҳил ва иноқ, болалар интизомли бўлиши керак.

3. Тарбиявий ишларнинг режали бўлиши ва ҳамжиҳатлик билан амалга оширилиши ахлокий тарбиянинг муваффақиятини таъминлайди. А. С. Макаренконинг «ўнта юқори малакали, ўз ҳолича ишлайдиган ўқитувчидан малакаси паст, бир ёқадан бош чиқарадиган бешта ўқитувчи афзал» деганини унутмаслик керак.

4. Мактабда ижобий эмоционал шароит яратиш ахлокий тарбия жараёнига фойдали таъсир этади. Масалан, Республика мустақиллиги куни, Наврўз байрами.

5. Барча ўқувчиларнинг мактабдаги умумий ва ягона тар-тиб-қоидага риоя қилишларига эришиш;

6. Ахлоқий тарбияда онгни, тушунчаларни шакллантиришда тушунтириш, уқтириш, суҳбат, мунозара, лекция, рағбатлантириш, жазолаш усулларидан фойдаланиш;

7. Ахлоқий одатни шакллантиришда машқ, болаларнинг турли фаолиятини уюштириш;

8. Тарбиявий соатлар, «Одобнома» дарслари савиясини ошириш;

9. Меҳнат илғорлари, илм-фан ходимлари, меҳнат ва уруш фахрийлари, кўп болали оналар, имонли қариялар, ҳожилар билан ўқувчилар учрашувларини уюштириб бориш;

10. Мактабда турли-туман тадбирлар, адабий кечалар, бай- (рам, олимпиада, фестиваль, мусобақалар ўтказиш, кинотеатр, телевидение кўрсатувларидан, жумладан, «Оталар сўзи — ақл-нинг кўзи», «Маърифатнома» эшиттиришларидан, янги ташкил этилган «Маънавият ва маърифат» маркази тавсияларидан фойдаланиш;

11. Дарс жараёни, синфдан ва мактабдан ташқари машғул-лотларда Шарқ кадриялари ва миллий анъаналар акс этган Қуръони Карим, Ҳадис, «Ҳотамнома», «Одобнома», «Ҳикмат-нома», «Бозорнома», Кайковуснинг «Қобуснома», Юсуф Хос Ҳо-жибнинг «Қутадғу билиг», Носир Хисравнинг «Саодатнома», Ибн Синонинг «Донишнома», Саъдийнинг «Гулистон», «Бўстон», Навоийнинг «Маҳбубул қулуб», Бобурнинг «Бобурнома», Абдул-ла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ», шунингдек, Ҳамза, Фитрат, М. Исмоилий, Х. Тўхтабоев асарларини ўқиб ўрганиш лозим.

Бу усуллар ахлоқий тарбия негизини ташкил этади.

Тарбияланган ўқувчининг ижтимоий фаоллиги, муомала ва алоқалари, маънавий йўналиши, хулқида барқарор ахлоқий сјii-^ фатларнинг мавжудлиги — ўлчов бўлади. Шахсни тўла ўрга-ниш — тарбияланганликни аниқлаб беради. ,

Мактабда таълим билан тарбияни ажратиб бўлмайди. Вата-нимизнинг истиқлол ва тараққиёти келгуси ёш авлоднинг ҳар томонлама етук, билимли, онгли, тадбиркор, юксак ахлоқли бўлишига боғлиқдир.

Ватанпарварлик, миллат ғурури, фидойилик, ўз халқи тарихи, унинг маданияти билан фахрланиш, инсонга ҳурмат-эҳтиром — шуларнинг ҳаммаси инсон маънавиятига бориб тақала-ди. Маънавият эса бугунги кунда эришган мустақиллигимизнинг пойдевори, таянчи ҳисобланади.

Буюк аждодларимиз Амир Темур, Муҳаммад Тарағай Улуғбек, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Заҳриддин Бобур, Бобораҳим Машраб ва бошқа ўнлаб,

юзлаб ўтган алломаларимиз ҳам ана шу туйғу билан яшаганлар. Ватан, халқ манфаатлари, унинг мустақил-лигини саклаш, уни янада равнақ топтириш йўлида ўзларини фидо қилганлар, ҳар қандай қийинчиликларни бошдан кечириш-га, енгиб ўтишга бор имконият ва истевдодларини сафарбар қила олганлар. Уз эл-юртини саклаган, уни жаҳонга машҳур қилган буюк саркарда Амир Темир давлати лашкару-фуқаро-ларнинг садоқати ва фидойилиги билан қудратлидир, деб бе-жиз айтиб кетмаган. Ана шундай фидойи одамлар қанча кўп бўлса, давлат шунчалик қудратли ва бой бўлади.

Иккинчи жаҳон урушида мағлуб бўлган, бугун эса кўп соҳаларда дунёда етакчи ўринни эгаллаб турган Япония бунга мисол бўла олади. Япониянинг қисқа вақт ичида жаҳондаги энг ривожланган мамлакатлардан бирига айланишининг сабаби ҳам ёшларда ватанпарварлик, келажакка ишонч туйғуларини тарбиялай олиш бўлди.

Республикамиз президента И. Каримов ижодкорлар билан учрашув чоғида миллий истиқлол мафкурасини яратмай туриб буюк давлат қуриш хом хаёл бўлур эди, деганида ҳам худди шу ҳақиқатни назарда тутган бўлса ажаб эмас.

Миллий маънавият асосида одамларнинг ўз халқига, давлат тузумига бўлган муносабатлари мажмуини ватанпарварлик деган бир сўз билан ифодалашимиз мумкин.

Ўқувчиларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш таълим-тарбия жараёнининг мураккаб муаммоларидан бири ҳисобланади. Чунки у миллий тарбия муаммолари, айниқса миллий та-факкурнинг шаклланиши хусусиятлари, миллий ва маданий кадриятларга муносабат тушунчалари билан боғлиқ.

Миллийлик ва замонавийликнинг уйғунлигини таъминламай туриб, юқорида кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди. Миллий тарбия миллатчилик тарбияси эмас. аксинча миллий маданият — ўзбек халқининг, ҳаётнинг барча жабҳаларида эришган ўзига хос ютуқларини тиклаш, ривожлантиришни давом этти-ришнинг маърифий воситаси бўлади. Фақат миллий тарбиягина Ўзбек болаларида миллий кадриятларини, ор-номусни ва соф виждонни, меҳнатсеварликни, илмга чанқоқликни, меҳр-оқибатни, ташаббускорликни, мустақил фикр юритиш қобилиятларини бойитиб, кейинги авлодларга етказишга хизмат қилади.

Узоқ йиллар миллий тарбиямиз, минг йиллик урф-одатлар, кадриятларимиз камситилиб, динимиз, тилимиз оёқ ости кили-ниши оқибатида одамлар орасида меҳр-оқибат, диёнат, шарм-ҳаё, андиша, ор-номус, ҳалоллик, катталарга ҳурмат, кичиклар-га эътибор сусайиб кетди. Ёшлар ўртасида жиноятчилик — ўғирлик, кашандалик, қотиллик, бузуқликлар бирмунча кўпайди. Буларнинг барчаси совет империяси даврида фақат «марказ» нинг буйруғини бажариб, ўз кадриятларимизни поймол қилини-шининг натижасидир. Уз тилимиз

қолиб бошқа тилда гапирдик> марказнинг юборган ўқув дастурлари ва дарсликлари билан ишладик. Шунинг натижасида ёшлар маънавиятига дарз кетди.

Демак, ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш иши аввало уларда миллий қадриятларимизни ҳурмат қилншдан, ўзлигимизни, кимлигимизни англашни ўрганишимиздан бошланиши лозим экан.

Дарсда ва дарсдан ташқаридаги тарбиявий ишлар жараёнида Алпомиш, Тўмарис, Широқ каби халқ қаҳрамонлари, Амир Темур, Бобур, Улуғбек сингари давлат арбоблари ва саркардала-римиз, Ибн Сино, Беруний сингари олиму фузалоларимиз (қарашларига тез-тез муурожаат қилишимиз ёшларни Ватанга му-ҳаббат руҳида тарбиялаш ишининг асосини ташкил қилади. Шу билан биргаликда тарбия борасидаги жаҳон стандартига ҳам эътиборни қаратмоқ лозим.

Жаҳон мамлакатлари тарбия концепцияларининг айрим намуналари тахлили Мустақил Ўзбекистон миллий тарбия назарияси ва амалиётини ишлаб чиқишда айрим педагогик хатолар-ни такрорлашдан сақланиш лозимлигини кўрсатади.

XVI БОБ ҲУҚУҚИЙ ТАРБИЯ

Марказий Осиё халқлари, шу жумладан ўзбек халқи кўп минг йиллик бой ҳуқуқ ва ҳуқуқий маданият тарихига эга. Пайгамбар алайҳиссалом вафотларидан кейин ислом оламида янги қонун ва қоидаларни пайдо бўлиши жараёни тўхтади. Ана шу даврдан бошлаб барча ҳуқуқий муаммолар Қуръони Каримда ва Пайғамбар алайҳиссалом суннатларида (Суннати наба-вийя — Муҳаммад алайҳиссаломнинг айтган гаплари ва қилган ишлари) кўрсатиб берилган қонун ва қоидалар асосида ҳал этилиб ҳуқуқий тарбия бериладиган бўлди. Діслом ҳуқуқшунос-лиги асосан Қуръони Карим ва суннати набавийя асосида шакл-ланди ва суннатнинг негизини ташкил этувчи ҳадисларни (Ҳа-дис-пайғамбар алайҳиссаломнинг айтган гаплари) л^амлаб ке-лажак авлодни ҳуқуқий тарбиялаш эҳтиёжи вужудга келди.

Дастлабки уринишлар натижасида Зайд ибн ал-Ҳасаннинг «Мажмаъ ул-фиқҳ», Малик ибн Анаснинг «ал Муватга» ва Аҳ- | мад ибн Ҳанбанинг «ал-Муснад» номли ҳадислар тўпламлари вужудга келди. Лекин ушбу ҳадисларнинг муаллифлари мавжуд ҳадисларни саралаб тўплашни ўзларига вазифа қилиб^қўймас-дан, муайян ҳуқуқий тарбияга жавоб беришга асос бўладиган зарур ҳадисларни тўплаш билан чекланганлар. Кейинчалик бу фаолият ҳадис илми билан шуғулланувчи олимлар томонидан давом эттирилди. Улардан бутун ислом оламида эътироф эти-ладиган «Олти ишончли тўплам» («Кутуб ассихах ас-ситта») деб юритиладиган тўпламлар алоҳида ўрин тутди. Булар имом ал-Бухорий ва имом Муслимларнинг «Жомеъ ас-сах;г\>> (ишончли тўплам) ан Насойй, Абу Довуд, ат-

Термизий ва Ибн моҳ-жаларнинг «Ас-Сунан» номли ҳадислар тўпламларидир.

Бу юк ислом олими, фақиқ Бурҳонуддин ал-Марғиноний (Марғинон — ўрта асрларда араблар Марғилон шаҳрини шундай аташган). Қуръони Карим ва ҳадис илмини мукаммал эгаллаб, фикҳ-ислом ҳуқуқшунослиги борасида бениҳоя чуқур илмга эга бўлган ва ҳуқуқий тарбия соҳасида беқиёс дурдоналар яратган.

Ул зот таълимни Марғилонда олиб, кейинчалик Мовароуннаҳрнинг ўша вақтдаги маърифий маркази бўлган Самарқанд-га кўчиб бориб, бутун ислом оламида машҳур «Ал-ҳидоя» аса-рини 573 йили (1170 йил милодий) ёзган.

Бу асар оврупа халқлари тилларига таржима қилиниб, катта кизиқиш билан ўрганилганлигидан унинг кўпгина мамлакатларда ҳуқуқ илми ривожига сезиларли таъсир кўрсатганлигига шубҳа йўқ. Жумладан «Ал-Ҳидоя»нинг инглиз тилидан Вишне-горский таржима қилиб, Н. М. Гродаков таҳрири остида 1893 йили Тошкентда рус тилида нашр этилиши фикримизнинг далилидир. «Ал-Ҳидоя» бир неча асрлар давомида кўп мусулмон мамлакатларида, жумладан, Марказий Осиёда ҳуқуқий тарбияга доир энг йирик асосий манбалардан бўлиб келди. 1917 йилги тўнтаришдан кейин ҳам, то 1930 йилларгача шариат қонун-қоидалари бекор қилиниб, шўро ҳуқуқ тизими жорий қилинганга қадар у амалда бўлди.

Чор Россияси томонидан Марказий Осиёни забт этишдан то октябр тўнтаришигача мустамлакачилик зулмини ўтказишда яхши иш берган ҳужжатлар 1865 йилги «Туркистон вилоятини бошқариш ҳақидаги муваққат Низом», 1867 йилги «Еттисув ва Сирдарё вилоятларидаги бошқарув ҳақидаги Низом», 1886 йилги «Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низом», Чор Россияси билан Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ўртасидаги тузилган шартномалар, Туркистон генерал-губернатори томонидан тасдиқланиб, хонлик ва амирлик ҳудудидаги рус фуқаролари-нинг ҳуқуқларини, мулкларини, шахсини ҳимоя қилиш ҳақида-ги ҳуқуқий тарбияга оид ҳужжатларни ўрганиш ўқувчиларда катта қизиқиш уйғотади.

Ўзбекистон—мустақил, демократик, ҳуқуқий давлат, Ўзбекистон инсонпарварлик қоидаларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий аҳволи, сиёсий эътиқодларидан қатъи назар фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб борадиган давлатдир. Қонунийлик ва ҳуқуқ-тартибот тантана қилмаса шахснинг ҳуқуқлари ва эркинликларини амалга ошириб бўлмайди. Шу жиҳатдан XII чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн олтинчи сессиясида қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг маъмурий жавобгарлик тўғрисида-ги кодекси» ҳуқуқий тарбияда асосий дастур бўлиб хизмат қилади. Бунда вояга етмаганларнинг жавобгарлиги тўғрисидаги моддаларни ўрганиш

осонлаштирилади. Педагогларнинг мазкур бўлимдан фойдаланиш имкониятларини вужудга келтиради.

Жазо турлари ҳам қайта-қайта муҳокама қилиниши натижасида ўқувчиларнинг онгига мукамал сингиб боради.

Ўзбекистон Республикасининг мустақил бўлиши муносабати билан мактаблардаги таълим-тарбия ишлари тинимсиз ривож-ланиб, такомиллашиб келаётир. Мамлакатимизда жуда катта ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар рўй берганлиги, янги жамият барпо этилганлиги натижасида қонунчилик ва ҳуқуқ-тартиботни янада мустаҳкамлаш, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини химоя қилинишини кучайтириш тобора катта аҳамият касб этмоқда.

Республикадаги соғлом вазият, халқнинг моддий фаровонлиги ва маданий савиясининг ўсиб бораётганлиги меҳнаткашлар-нинг онглилик ва интизомлилик даражаси юксалганлиги туфайли ҳуқуқбузарлик ҳоллари тобора камайиб бормоқда. Кишилар онгига жамият манфаатлари йўлида ҳалол меҳнат қилиш, софдил, ҳақгўй бўлиш, адолатсизликка, текинхўрликка, таъмагирликка қарши муросасиз бўлиш, қонун меъёрларига ҳурмат на-зари билан қараш каби ҳислатлар кўпроқ сингиб бормоқда.

Ўқувчилар онгига юксак фуқаролик, маънавий баркамоллик сифатларини сингдиришда тарбиянинг барча омил ва воситаларидан, педагогик ишнинг барча усулларида оқилона, мақсадга мувофиқ фойдаланиш, ҳеч шубҳасиз, ўзининг самарали натижаларини беради.

Ҳар бир педагог таълим билан тарбия бирлигига, яъни таълим бериб тарбиялаш ва тарбиялаб таълим беришга жиддий эътибор бериши лозим.

Хусусан, ўқувчи ва ёшларга ҳуқуқий тарбия беришда, уларда юксак фуқаролик ҳис-туйғуларини, сифат ва ҳислатларини таркиб топтиришда таълим ва тарбия бирлиги муҳим аҳамият касб этади. Мактабда ўқитиладиган ҳар бир фаннинг ўзига хос тарбиявий аҳамияти ва имкониятлари бор. Ана шу имконият-лардан ўз ўрнида тўғри фойдаланиш ўқитувчининг билим, тажриба ва маҳрратига, ижодий ишлаши, изланишига боғлиқдир. Таълимий ва тарбиявий омил ва воситалар кўп. Шулардан бири давлат рамзларидан дарсларда ва синфдан ташқари машғулотларда ўринли фойдаланишдир. Ҳозирги кунда мактаб ўқув дастурларида мавжуд бўлган «Жамиятшунослик», «Тарих», «Давлат ва ҳуқуқ асослари», «География» дарсларида ва синфдан ташқари тарбиявий ишларда давлат рамзларидан кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Давлат рамзидан педагогик мақсадларда фойдаланиш, таълим ва тарбия жараёнида уларнинг аҳамиятини ўқувчиларга тушунтириш, уларнинг хулқ-атворида чуқур таъсир этади. Ҳозирги вақтда давлат рамзидан фойдаланган ҳолда ўқув-тарбия ишларини ташкил этиш муҳим масалалардан бири бўлиб ту-рибди. Ҳаётга қадам қўювчи ҳар бир ўсмир ўз республикасининг Қомусини билиши, унга амал қилиши

керак. Ўқувчиларда Ўзбекистон Республикаси мадҳияси, Герби ва байроғига нисбатан чуқур ҳурмат-эҳтиром туйғуларини тарбиялаш ишларимиз-нинг узвий қисмини ташкил этади. Ҳуқуқий тарбияни муваффа-қиятли ҳал этиш учун ҳар бир мактаб, билим юрти ўз ўқувчи ва талабаларига давлат рамзларининг туб моҳиятини очиб кўр-сатишлари ва улар ҳақидаги Низомларни пухта ўрганишларини ташкил этишлари зарур. Давлат ҳокимиятининг рамзлари ўзи-нинг моҳияти жиҳатидан ҳуқуқ билан боғлиқ бўлиб муҳим сарбиявий мазмунга эга. Ўзбекистон Давлати Герби, байроғи, мадҳияси мамлакатимиздаги барча миллат ва элатлар бирлиги ва қардошлигининг рамзлари ҳисобланади. Бундан кўриниб турибдики, давлат рамзлари жуда бой сиёсий-маънавий давлат тушунчаларига моликдир.

Уларнинг мазмунлари билан ўқувчиларни таништириш педагогик жамоаларнинг муҳим бурчидир. Ўқувчи ёшлар ўрта-сида олиб бориладиган таълим-тарбия ишларида фақат Давлат рамзларидангина фойдаланиб қолмай, балки ўқувчилар ташкилотларининг рамзларини ҳам ўрганишга эътибор бериш керак. Бундай машғулотлар кўпинча синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишларда амалга оширилади.

Давлат рамзларини ўрганиш педагогик жиҳатдан тўғри ташкил этилса, у ўқувчиларнинг ҳуқуқий ва ахлоқий ҳис-туйғуларига, ватанпарварлик қарашларига яхши таъсир кўрсатади. Бу борада ўқувчилар билан олиб бориладиган жамоа тарбиявий ишларининг имкониятлари беқиёсдир. Давлат Герби, байроғи, мадҳияси ҳамда ўқувчилар ташкилотлари рамзларининг ахлоқий, сиёсий, ҳуқуқий мазмуни ҳақида уюштирилган хилма-хил мунозара ва суҳбатлар шубҳасиз самарали натижалар беради.

Давлат рамзлари фақат таъсирчан тарбиявий восита бўлмай, балки таълимий жиҳатдан ҳам муҳим омиллардандир.

Ўқувчилар Давлат Герби ва байроғининг тасвири, Давлат мадҳиясининг матни билан танишадилар. Уларда давлат ҳоки-мияти рамзларига ҳурмат ҳис-туйғуси қарор топади. Умуман, давлат рамзларини ўрганишда ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари албатта ҳисобга олиниши, мавжуд дарслик, усулий кўрсатма ва қўлланмаларига, қоида ва низомларга тўла амал қилиниши керак. Давлат Герби, байроғи ва мадҳияси, Ўзбекистон Респуб-ликаси Қомуси ҳамда ўқувчилар ташкилотларининг рамзлари билан олиб борилади. Педагогик ишлар самарадорлиги ҳуқу-қий тарбияга бевосита боғлиқ эканлигини унутмаслик керак.

Ҳукумат қарорларида мактаблар, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари ёш авлодни ҳар томонлама етуқ ва маънавий баркамол қилиб тарбиялашга даъват этилганлар. Ўзбекистон фуқароси ўз Ватанини севиши, халқига чексиз садоқатли бўлиши, Ўзбекистон Республикасининг қонун ва қоидаларини, рамзларини яхши билиши

ва уларга чуқур ҳурмат билан муносабатда бўлиши шарт. Ўқувчи ва талабаларда ана шу ҳис-туйғуларни тарбиялаш ўқитувчининг муқаддас вазифасидир.

Ахлоқ, одоб қоидаларининг бузилиши «тарбияси қийин» деб аталувчи ўсмирларга етарлича педагогик таъсир кўрсатмаслигимиз натижасида келиб чиқади. Ўсмирнинг бундай ноахлоқий ҳаракати оила, мактабда ҳуқуқий тарбия соҳасида йўл қўйилган камчиликлар билан изоҳланади. Кўча-кўйдаги муҳит ҳам ўсмирнинг шаклланишида катта аҳамиятга эга. Кўпинча одоб меъёридан четга чиққан ўсмирларнинг хулқ-атворини изоҳлашда унинг ўтиш даври бирмунча тез жисмоний ривожланиши ва нерв тизимининг кучли камолоти каби омилларга кам эътибор берилади.

Организмдаги физиологик ўзгаришлар билан боғлиқ равишда ўсмирларнинг характерида фаоллик, ташаббускорлик кучаяди. У ўзидаги куч-қудратни жисмоний имкониятлари даражасида ишлатишда баъзан меъёрни унутиб қўяди. Ҳаддан ташқари бебошлик, тарбиявий таъсирнинг етарли эмаслиги интизом ва жамоат тартиби бузилишига сабаб бўлади, безорилик, шум-лик ва шунга ўхшаш кўнгилсиз ҳодисаларни келтириб чиқаради. *л*

Ўсмирлар, одатда, турли-туман ижобий ва салбий таъсир-ларга тез берилувчан бўлишади, сезгирлик ва таъсирчанлик улар характерининг шаклланишига ёрдам беради. Бу ёшда пайдо бўлган таассурот узок вақт унинг ҳаёт йўлини белгилаб туриши мумкин. Ўсмирлар кўпинча ўз шахсий идеалини излайдилар. Бу идеал кўпинча ўзлари билган, таниган одам ёки адабий қаҳрамон қиёфасида намоён бўлади.

Ўсмирларда ўзига ортикча баҳо бериш кучли бўлади. Улар ўзларини тутиш, муомала, хатти-ҳаракатларида катталардек бўлишга интилишади, ўз мустақилликларини чеклаб қўйишга қаратилган ҳар қандай уринишларга нисбатан жуда сезгир бўладилар. Одатда 14—15 ёшларда ирода шакллана бошлайди. Бундай ёшда ўсмирлар ўзларини маълум даражада шаклланган шахс сифатида англаб, кучли иродали шахсларни намуна қилиб олиб, ўзларида уларнинг фазилатларини ривожлантиришга ҳаракат қиладилар.

Шахснинг мавжуд бўлиши, ривожланиши ва ўзини курсата билишининг асосий белгиси муомала ҳисобланади. Тарбиявий ишлар оқсаб қолган мактабларда кўча-кўйдаги гуруҳларнинг таъсири ўсмирда сезиларли из қолдира бошлайди.

Кўчадаги муомалани бошқариш анча мушкулдир. У кўпинча сохта ўртоқчилик ва юзаки «қаҳрамонлик» шакллари олиши мумкин. Ўсмирларда ўйинқароқлик майли кучли бўлади. Ҳаётнинг ўзи улар учун ўйиндек туюлади. Улар учун ўйин қоидалари хулқ-атвор андазаси бўлиб хатти-ҳаракатларида ўз аксини топади. Ўсмирлар ўз хатти-ҳаракатларини тўғри бахрлаи олиш меъёрини унутиб қўядилар. Бунинг оқибатида безорилик, бебошлик

хайвонларга азоб бериш сингари қилиқлар оддии ҳолат бўлиб қолади ва уларда берахмлик, бировнинг бошига тушган кулфатга бефарқ қараш, лоқайдлик хусусиятлари пайдо бўлади. Шахснинг вояга етиши ғоят мураккаб давр ҳисооланади. Бу жараён қийинчилик билан кечади. Куникиб қолган айрим одатлардан воз кечишга тўғри келади.

Оиладаги ва мактабдаги назоратнинг бўшлиғи натижасида ҳуқуқий тарбия ҳам бирмунча сусаяди. Шу даврда ўсмирнинг янгича ҳаёт шароитларига кўникишига кўз-қулоқ бўлиб турил-маса, ҳуқуқий тарбиядан четга чиқиш хавфи келиб чиқади. Ҳуқуқий тарбиянинг етарли даражада шаклланмаганлиги, болада масъулият туйғусининг етарлича ривожланмаганлигида, оилага ва жамиятга нисбатан ўз бурчини билмаслик ёки тан олмаслик каби уринишларида кўринади.

Баъзи оилаларда ўсмирни арзанда қилиб ўстириш, қўлини совуқ сувга урдирмаслик каби одатлар вазиятга танқидий баҳо бера олмасликка олиб келади.

Одатда ўн олти ёшга тўлган шахслар жиноятга қўл уришса жинойий жавобгарликка тортиладилар. Бу ёшда ўсмирлар содир этилган жиноятнинг хавфлилиқ даражасини англаб етган бўладилар ва содир этилган жиноят учун жавобгарликка тортилиши мумкин эканлигини биладилар. Бироқ, таъқиқланган ва жамият учун хавфли жиноятларни содир этилганлик учун жинойий жа-вобгарлик ўн тўрт ёшдан бошлаб белгиланган. Қасддан ёки эҳтиётсизликдан одам ўлдириш, баданга қасддан тан жароҳат етказиб, киши соғлиғига зарар етказиш, номусига тегиш, бос-қинчилик, талончилик, ўғирлик, ашаддий безорилик, давлат мулкани ёки фуқароларнинг шахсий мулкларини қасддан но-буд қилиш ёки зарар етказиш натижасида оғир оқибатлар келиб чиқиши, ашаддий безорилик, ўқ отар қуроқлар, ўқ-дорилар ёки портловчи моддаларни қўллаш, поездни х.алокатга олиб келиши каби жиноятлар учун ўн тўрт ёшга тўлганлар ҳам жинойий жавобгарликка тортиладилар.

Ахлоқи бузилган ўқувчилар билан дастлабки ишлар, азвало халқ таълими бўлимлари, жамоалари томонидан олиб борилади. Бунда ўзлари оталиққа олган нотинч оилаларга имконият-лари даражасида ёрдам бериш кўзда тутилади. Умумий маж-бурий таълимга жалб қилиш, куни узайтирилган группаларга жойлаштириш, оталиққа олишга тайинлаш, ота-оналарнинг ҳу-ҳуқ ва бурчлари тўғрисида суҳбатлар ўтказиш, нотинч оилалар-ни йиғилишларда мухрқама қилиш, ота-оналар бурчининг қандай бажарилаётганлиги ҳақидаги маълумотларни ўртоқлик судларига жўнатиш каби чоралар жиноятни олдини олиш тадбирларига қиради.

Вояга етмаганлар ўртасида ҳуқуқ тарбиясини олиб боришда оммавий ахборотни барча воситаларидан (матбуот, радио, телевидение) фойдаланмоқ зарурдир.

Ҳозирги даврда болалар ва ўсмирлар ўртасида олиб бориладиган тарбиявий ишларнинг янги шакллари қўлланила бошланди.

Ёшлар ўртасида ҳуқуқий тарбия ишларини ташкил этиш ва содир этиладиган ҳуқуқбузарликни олдини олиш борасидаги педагогик фаолиятни янада кучайтириш учун бнзнингча куйи-дагиларни амалга ошириш керак:

1. Умумий таълим мактабларида ҳуқуқий билимларни тарғиб қиладиган хоналар ташкил этишга алоҳида аҳамият бериш;

2. Барча мактабларнинг суд, прокуратура, адвокатура, биринчи навбатда эса вояга етмаганлар инспекцияси ва вояга етмаганлар ишлари билан шуғулланувчи комиссиялар билан ало-қаларини мустаҳкамлаш;

3. Доимий равишда яхши тажрибаларни ўрганиш, умумлаштириш ва уларни ҳаётга кенг татбиқ қилиш.

Тўпланган илмий билимлардан, педагогик тажрибалардан оқилона фойдаланиш, ўсмирларга давлатимиз қонунлари ва қоидаларига мунтазам риоя қилиш кўникмаларини сингдириш ҳуқуқий тарбиянинг самарали амалга ошириш гаровидир.

XVII БОБ

ЭКОЛОГИК ТАРБИЯ

«Экология» — юнонча сўз бўлиб, тирик мавжудотларнинг яшаш шароити ва теварак-атрофдаги муҳит билан ўзаро муносабатлари ҳамда шу асосда юзага келадиган қонуниятларни ўрганадиган фандир.

«Экология» атамаси 1866 йилда немис зоолог олими Э.Геккел томонидан фанга киритилган.

Маълум вақтларгача бу атама фақат мутахассисларгагина маълум эди. Эндиликда атроф-муҳитга, табиат бойликларига эътиборсиз бўлиш бутун сайёрага жиддий зарар етказиши мумкин-лиги аниқ бўлиб қолди. Инсон билан табиат ўртасидаги муносабатлар муаммоларини ечиш зарурати туғилди. Шу баробарида экологик вазиятни соғломлаштириш асосий ишлардан бири бўлиб қолди. Ўқувчиларда экологик маданиятни таркиб топтириш, уларга табиат, атроф-муҳит билан қандай муносабатда бўлишни ўргатиш педагогика назарияси ва мактаблар амалиётининг энг долзарб мавзусига айланди.

Ўзбекистон Конституциясининг 18-моддасида ер ва ер ости бойликларини, сув манбаларини, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини қўриқлаш, бу бойликлардан илмий асосда, оқилона фойдаланиш, ҳаво ва сувни тоза саклаш, табиий бойликларни узлуксиз кўпайтириб боришни таъминлаш, инсоннинг атроф-муҳитни яхшилаш учун чора ва тадбирлар кўриши зарурлиги таъкидланган.

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабрда қабул қилган «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуни, «Соғлом авлод учун» орденининг таъсис этилиши, шу номда Давлат дастури, «Экологик таълим-тарбия концепцияси»нинг ишлаб чиқилиши, «Экосан» жамғармасининг тузилиши мамлакатда экологик

муаммоларни бартараф этишга киришилганидан дарак, умумтаълим мактабларида ҳам экологик йўналишдаги синфларнинг ташкил этилиши, бу асосда лицей мактабла-рининг шаклланиши ёш авлодга мактаб партасиданоқ табиатга муҳаббат руҳида тарбия беришга астойдил киришилганини кўрсатади. Мактабни битириб, мустақил ҳаётга қадам қўйган ҳар бир ёш, қандай ихтисос эгаси бўлишидан қатъи назар, экология ва табиатни муҳофаза қилишга оид назарий ва амалий билимларга эга бўлиши керак.

"Табиатни муҳофаза қилиш ҳозирги замоннинг асосий масалаларидан бири бўлиб қолганлиги ўқувчи онгига биринчи навбатда сингдирилади. Ҳақиқатдан ҳам табиий бойликлардан ҳаддан ташқари даражада кўп фойдаланиш, янги ерларни режасиз ўзлаштириш оқибатида экологик мувозанат кескин ўзгарди, атроф-муҳит ифлосланди. Айниқса, пахта яккаҳоқимлиги, қишлоқ хўжалик ишларининг нотўғри режалаштирилиши, кимёвий ўғитларни меъёрдан ортиқ ишлатилиши табиат кушандаларининг кўпайишига сабаб бўлди. Бу ҳолат ҳайвонот оламига ҳам, ўсимликлар дунёсига ҳам ўзининг салбий таъсирини кўрсатмоқда. Кейинги 30 йил ичида табиий бойликлардан шунчалик кўп фойдаланилганки, бу бутун инсоният тарихи давомида фойдаланилган табиий бойликларга тенгдир. Демак, жамиятнинг иқтисодий ривожланиш даражаси қанчалик юқори бўлса, унинг табиатга таъсир этиш даражаси ҳам шунчалик кўп бўлар экан. Аҳоли сонининг тез ўсиб бориши натижасида экологик муаммолар ҳам кўпайиб бормоқда. Айниқса, аҳолини ер, сув, энергетика, озиқ-овқат билан таъминлаш ҳақидаги муаммолар бутун дунё (глобал) муаммоларига айланиб бормоқда. Ер бағридан ҳар йили 120 млрд тоннадан ортиқ турли хилдаги хом яшэ, қурилиш материаллари, ёқилғининг қазиб олиниши ва сарф қилиниши табиий бойликлар миқдорининг камайиб боришига сабаб бўлмоқда. Табиатга зарар келтирадиган кўпгина заводларнинг оқар сувга яқин жойлашганлиги сабабли сув ҳавзаларини тоза сақлаш муаммо бўлиб бораётир. Марказий Осиё ҳудудида яшаётган фуқароларнинг саломатлиги ёмонлашиб, касалликлар кўпаймоқда. Ер қуррасида инсоннинг фаровон яшаши энди экологик муаммоларни ечишга боғлиқ бўлиб қолди.

Экологик муаммоларнинг илмий, иқтисодий, техник, гигиеник, юридик, эстетик, педагогик каби йўналишлари мавжуд. Бу йўналишлар ичида педагогик йўналиш муҳим аҳамият касб этади. Чунки экологик муаммолар инсон фаолияти натижасида келиб чиқади.

Педагогик йўналишда экологик таълим ва тарбия бериш кўзда тутилади. Экологик таълим деганда ўқувчиларга берилиши лозим бўлган табиат билан инсон орасидаги муносабатларни ифодаловчи билимлар тизими тушунилади.

Экологик тарбия эса инсоннинг атроф-муҳитга нисбатан муносабатини тарбиялашдир.

Экологик таълим-тарбия умумий таълим-тарбиянинг янги шакли ва таркибий қисми бўлиб, мактабда барча фанларни ўқитишда амалга оширилиши кўзда тутилади. Экологик таълим-тарбиядан бош мақсад ҳам ёш авлодда атроф-муҳит ва унинг муаммоларига онгли муносабатни шакллантиришдан иборатдир.

«Экологик тарбиялаш жараёнида ёшлар табиат бойликларини тежаб-тергашга, табиатни муҳофаза қилишга ўргатила борилади. Атоқли педагог В. А. Сухомлинский «Болаларга жоним фидо» асарида «Мен болалар «Алифбе»ни очиб, биринчи сўзини ҳижжалаб ўқишларига қадар аввал дунёдаги энг ажойиб китоб — табиат китобини мутолаа этишларини истардим» деб таъкидлаганидек, бу борадаги барча ишларни боланинг кичиклигиданоқ бошлаш мақсадга мувофиқдир.

Экологик тарбияда ўқувчиларни ўз мактабини, яшайдиган муҳити — шаҳар ва қишлоқ кўчаларини кўкаламзорлаштириш, мевали ва манзарали дарахт кўчатлари экиш, хиёбонларни, сув ҳавзаларини озода сақлаш, уй ҳайвонларига қараш каби ишларда кучи етганча қатнашишга жалб этиш катта аҳамиятга эга. Экологик саводхонлик ва маданият, аввало, оиладан бошланади. Экологик дунёқарашни шакллантиришнинг негизи оиладаги тарбияга бевосита боғлиқдир. Агар бу масала оилада тўғри йўлга қўйилмаган бўлса, уни мактабларда, кейинги таълим босқичларида ҳамда меҳнат жараёнларида қарор топтириш қийин бўлади.

Аждодларимиз бола тарбияси масаласига алоҳида эътибор билан қараганлар ва бу борада ибратли анъаналарни вужудга келтирганлар. Болалар гўдаклик чоғлариданоқ ахлоқий ва меҳнат тарбиясини оилада бошлаганлар. Уларда меҳнатга муҳаббат, атроф-муҳитга ҳурмат, ободончилик ва кўкаламзорлаштириш ҳисси сабот билан сингдирилган. Масалан, атрофни ифлослантирмаслик учун ахлатларни алоҳида чуқурчаларга ташлаш, ҳожатхоналарни ариқ, сой, булоқ сувларидан узоқроқ жойдан ковлаш, ёнғин чикмаслиги чорасини кўриш, турли эҳтиёжлар учун яшнаб турган дарахтдан эмас, балки қуриб қолганларидан фойдаланиш, ниҳолларни синдириб, пайҳон қилмаслик, қушларни уясини бузмаслик каби хатти-ҳаракатлар шакллантирилган. Оила даврасида фарзандларга «Сувга туфлама, уни ифлос қилма, чунки барча жониворлар уни ичиб баҳра олади», «Гуллаб турган мевали дарахтнинг шохини синдирма, у мева беради, уни ўзинг истеъмол қиласан», «Пишиб атилмаган узумни узма, агар узсанг катта гуноҳ иш бўлади, чунки унда аҳли мўминнинг насибаси бор» деб панду насиҳатлар қилганлар. Экологик таълим ва тарбиялаш тизими болалар боғчаларида, умумий таълим мактабларида, кейинги таълим босқичларида ҳамда меҳнат жамоаларида давом эттирилади. Бу ўринда ҳаётий мисоллар орқали

ҳозирги пайтда оилаларда экологик саводхонликнинг пастлиги уқтирилади. Масалан, ҳозир кўплаб одамлар молларини экинзорларда, боғларда ҳатто мевали ва манзарали дарахтларга боғлаб боқадиган бўлиб қолишмоқда. Ахир ўтмишда халқимиз қарамоғидаги ҳайвонларига махсус подачи сақлаган-ку. Ёки моли бор кишилар навбат билан пода боққанку. Бунинг устига ҳозиргидек ҳайвонларни дуч келган ерда эмас, алоҳида ажратиб қўйилган яйловларда ўтлатган. Ёки оилавий дам олишга чиқилганда ўт-ўланлар пайҳон қилинмаган, қир-адирларда шиша синиқлари, овқат қолдиқлари ташлаб кетилмаган. Дарахтларга, ўсимликлар оламига, ҳайвонларга зарар келтирилмаган.

Ўлкамизнинг табиий ўсимликлар дунёси, уларнинг фойдаси, бу бойликларни муҳофаза қилиш кераклиги ҳақидаги масалалар билан ёшларни мактаб партасидан кенг таништириб бориш ўз самарасини беради. Бунда экологиядан илмий тушунчалар мактабларда ўқитиладиган барча фанларда, айниқса, табиатшунослик, физика, экология, математика, география, тарих каби фанларни ўқитишда умумлаштирилади. Шу билан бирга факультатив машғулотларда, дарсдан ташқари тўғарак йиғилишларида, экскурсия даврида ҳамда ўзларининг кундалик фаолиятлари давомида экологик муаммоларни ўргана борадилар.

Экологик тарбия беришни тайёрлашнинг мазмуни қуйидагиларни ўз ичига олади:

- Атроф муҳит ва унинг шахс маънавий дунёсига таъсири;
- Табиат ва унинг аҳамиятини аниқлаш;
- Табиатга муҳаббатни ривожлантиришда мактаб ва онлайн ҳамкорлиги;
- Ўз районини, шаҳарини, қишлоқ ва мактаби ҳовлисини кўкаламзорлаштиришда, ҳатто, синф хонасидаги ўсимликларни ҳам парваришлагга қизиқишларини ошириш;
- Атроф-муҳит муҳофазаси, бунда болаларнинг вазифалари;
- Табиатни муҳофаза қилишда ота-оналарнинг намуналари;
- Оиладаги, мактабдаги табиатни, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсини эъзозлагга ўргатиш, жонивор ва қушларни парвариш қилиш;
- Табиатга онгли муносабат жараёнида ўқувчиларнинг дунёқарашини кенгайтириш;
- Ёшларнинг экологик тарбиялашда миллий анъана ва удумларни қайта тиклаш, уларга эътиборни *кучайтриш* Болаларда экология хусусидаги тасаввурларни кенгайтиришда тарих фанининг имконияти катта. Бундан беш юз йил, минг йил аввал ўлкамиз табиати қандай бўлган, ўсимликлар ва ҳайвонот олами-чи, каби саволларга тарих фанидан жавоб топиш мумкин.

Мактабда ўқувчиларга табиатни муҳофаза қилишга доир билим, тарбияни география дарсларида ҳар бир мавзуга боғлаб бериб бориш мумкин.

Экология ва табиатни муҳофаза қилиш дарсларида жой номларидан фойдаланиш она тили бўйича машғулотларни янада қизиқарли қилади.

Она тили дарсларидаги кўплаб машқлар ўқувчиларда табиатга меҳр уйғотишда кўл келади. Машқлардаги сув ва ҳаво, ўсимлик ва ҳайвонот оламига тааллуқли фикрлар ифодаланган матнларни таҳлил қилиш орқали ҳам табиатга меҳр уйғотиш мумкин.

Адабиёт фани ҳам экология билан чамбарчас боғланган. Бунда ҳар бир асарни ўқиб таҳлил қилиш вақтида ва ўқувчига тушунтираётганда фақат безаш нуқтаи назаридан эмас, балки ахлокий экология, яъни табиатни муҳофаза қилиш нуқтаи назаридан таҳлил қилинади. Мана шу усул билан адабиёт дарсларида ҳам ўқувчилар онгига экологик тарбияни сингдира борилади. Шунингдек, 5—11-синфларда «Табиатни асраш — «Ватанни асраш», «Табиатни эъзозлайлик» каби мавзуларда турли баҳс ва шеърхонлик кечалари уюштириш орқали ҳам экологик тарбияни амалга ошириш мумкин. Адабиёт фанида ўқитилаётган халқ оғзаки ижоди мисолида эса ўқувчилар аждодларимизнинг экологик хатолари нимадан иборатлигини ҳамда бу соҳада уларнинг қандай ибратли ишлари борлигини ўрганадилар. Ўқувчиларга айтиладиган эртакларда ҳайвонлар ва ўсимликларнинг хусусиятлари, уларнинг табиатдаги ўрни очиқ берилди. Ўқилган бадий асарлар мисолида ўтказилган суҳбатларда табиатга яхши муносабатда бўлиш ва тошбағирлик билан қараш далиллари муҳокама қилинади.

Математика фанида бериладиган экологик таълим-тарбия жараёнида ўқувчилар табиатдаги салбий ёки ижобий ўзгаришлар инсон соғлиғига қандай таъсир қилиши ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлишади. Масалан, республикада 1200 га яқин саноат корхонаси борлиги, улар ҳавога бир ярим минг тоннага яқин заҳарли моддаларни чиқараётганлиги, бундай ҳолат 10 йил, 20 йилдан кейин шу маромда кетаверса нималарга олиб келиши мумкинлиги каби мисоллар воситасида экологик фалокат оқибатлари ёшларга тушунтирилади.

Экологик йўналишдаги тўғаракларда болалар табиатга зарар етказмасликка, табиат гўзалликларидан завқланишга, атроф муҳитни севишга ўргатила борилади. Тўғарак машғулотларида ўтиладиган «Табиатни эъзозлайлик», «Табиат ва инсон», «Экология ва инсон», «Орол мадад сўрайди», «Қушлар бизнинг дўстимиз» каби мавзулар ўқувчиларда табиатга қизиқишни янада оширади. Бағритош, шафқатсиз, табиатга менсимаслик кайфияти билан қарайдиган айрим болаларни ҳушёрликка чорлайди. Тўғарак машғулотларида яна ҳашаротларни тутиб, уларга озор берадиган, чумолилар инини,

кушлар уясини бузадиган, ўсимликларни босиб, юлиб оладиган ўқувчиларнинг хатти-ҳа-ракатларини муҳокама қилиш зарурлиги уқтирилади. Ўқувчилар тўғарак ишларида фақат мавзуларни ўрганиб ёки турли кечалар ўтказибгина қолмай, бевосита амалий ишлар ҳам қиладилар. Яъни гул ўстирадилар, кушларни, қуёнларни боқиб парвариш қиладилар. Демак, ўқувчиларни табиатни идрок қилишда табиат ҳодисаларини кузатишга ўргатишда экологик тўғаракларни таъсири катта.

Ўқитувчининг болаларга экологик таълим ва тарбия беришида халқимизнинг ўзига хос миллий тарбиясидан ўринли фойдаланиши яхши самара беради. Миллий тарбиямизда тўрт нарса — ер, сув, тупроқ, ҳаво муқаддас ҳисобланган. Халқимиз жуда қадим замонлардан сувга эътиқод қўйиб, ёзнинг энг жазирама кунларида «Сув сайли» ўтказган. Ота-боболаримиз «Сув — табиат инъоми, ҳаёт манбаи» деб бежиз айтишмаган. Ҳар томчи сувни гавҳардек қадрлаб, боғ-роғлар яратишган.

Маълумки, ер юзининг тўртдан уч қисми сув билан қопланган. Аммо фақатг 500 минг м³ га яқин чучук сув бор, холос. Демак, ичимлик сувидан ҳам тежаб-тергаб фойдаланиш керак.

Донишмандлик дурдонаси ҳисобланган ҳадислар таълим-тарбияни сингдиришга катта ёрдам беради. Табиатни муҳофаза қилиш ҳақидаги ҳадисларда ҳам диққатга сазовор фикрлар айтилган. Масалан, «Соясидан халқ фойдаланиб турган дарахтни кесиб юборган одамни тангри дўзахга маҳкум этур», деб инсонларни кўрқитиш орқали табиатга зарар келтирмаслик тарғиб қилинса, «Дехқончилик билан шуғулланинглари, дехқончилик муборак касбдир, унга кўриқчиларни кўпайтиринглари» дейиш билан ҳалол меҳнат самарасини кўриш зарурлигини уқтирилади. «Қайси бир мусулмон экин экса ёки бирор дарахт ўтқизса, сўнг унинг мевасидан қуш ёки ҳайвон еса, унинг экинидан ейилган нарсанинг ҳар биридан унга садақа савоби ёзилади» дейилган ҳадис мисолида бағри кенглик, жонзодларни асраш зарурлиги ғояси улуғланади. «Экмак ниятида кўлингизда кўчат турган пайтда беҳосдан қиёматқоим бўлиши аниқ бўлганида ҳам улгурсангиз, уни экиб қўяверинг», «Ким сув тошқинини тўхтатса ёки ёнғинни ўчирса, унга шаҳидлик ажр берилади», каби ҳадисларда экология ва табиат муҳофазасига оид тушунчалар бордир.

Демак, ота-боболаримиз азал-азалдан табиатга юксак меҳр ва эҳтиром кўрсатишган. Юртни обод этишган, кўчаларни, ҳовлиларни саришта сақлашган. Халқимизнинг табиатга муносабати уруғ қадаш, қовун сайли, Сув сайли, Узум сайли, Ҳосил байрами, Гул байрами, Наврўз байрами, Хирмон тўйи каби байрамларида ҳам ифодаланган. Бундай табиат байрамлари уларнинг ҳаёт тарзига айланиб кетган.

Республикамиз мустақилликка эришгандан сўнг бу диёрни обод этиш, унинг атроф-муҳитини тоза сақлаш, ҳар бир фуқаронинг

инсоний бурчига айланди. Ободончилик ва орасталик, покизалик ва тежамкорлик, хушхулқлик ва хушмуомалалик ҳар бир инсон учун, хусусан, педагоглар ва ўқувчилар учун ҳам экологик маънавий мезондир. Ўқувчилар экологик тарбия ишлари жараёнида куйидагиларни билишлари зарур:

— Табиат ҳақида тушунча, табиий муҳит, табиий омиллар ва улар орасидаги боғланиш;

— Табиат бойликларидан тежаб-тергаб фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш;

— Атроф-муҳитни ифлосланишлардан сақлаш;

— Табиатни келажак авлодлар учун табиий ҳолда қолдиришга интилиш.

Юкоридаги омиллар асосида экологик тарбиялаш ўқувчиларда табиатни мунтазам кузатиб боришга қизиқишни уйғотади, табиатни ҳимоя қилиш учун курашишга, унинг гўзаллигини асраб-авайлашга олиб келади. Табиатга муҳаббатни ва унга эҳтиёткорлик ҳиссини тарбиялаш шахсда ахлоқий белгиларни ривожлантиришга ёрдам беради.

XVIII БОБ

ЎҚУВЧИЛАРНИ КАСБГА ЙЎНАЛТИРИШ

Ўқувчиларни касбга йўналтириш умумтаълим мактаби ишининг таркибий қисмидир. Маълумки, агар касб тўғри танланган бўлса, инсон учун меҳнат қувонч, ижодий илхом манбаига айланади, бу эса инсон учун ҳам, жамият учун ҳам фойдалидир. Ўқувчиларни касбга йўналтириш ижтимоий-педагогик масаладир. Бу жараёнда, биринчи навбатда, ўқувчиларнинг қобилиятлари ва меҳнати жамият манфаатларига мос тарзда ҳисобга олиниши лозим. Инсоннинг ижтимоий ҳолати дастлаб унинг ижтимоий ишлаб чиқариш тизимидаги ўрни билан белгиланади ва бу ҳолнинг асосий белгиси меҳнатнинг ўзига хос хусусияти ва ижтимоий моҳияти ҳисобланади. Касбга йўналтириш тизими— шахсга касбни ва унинг шахсий сифатларини ўрганишда ёрдам берувчи мақсадлар, моҳият ва принциплар, услуб ва воситалар бирлигидир. Касбга йўналтириш барча ўқув-тарбия ишлари билан боғлаб олиб борилади. Онгли касб танлаш Ўсмирлар етарли даражадаги умумий ва политехник тайёргарлик-ка эга бўлган тақдирдагина мумкин бўлади. Ўқувчини у ёки бу касбга мақсадли йўналтиришдан аввал унинг шахсини ўрганиш лозим. Бунинг учун уни кузатиш (бевосита, билвосита) ўқувчининг мактабдаги, жамоат жойларидаги, оила ва меҳнатдаги амалий ҳаракатларини таҳлил қилиш, сўровнома ўтказиш, суҳбат, тест, интервью олиш мумкин. Касбга йўналтиришда турли касблар, уларга қўйиладиган талаблар, бу касбни қаерда эгаллашлари мумкинлиги тўғрисида ўқувчиларга маълумот бериш катта аҳамиятга эга. Бу эса ўқувчиларни бирор касбни танлашга онгли муносабатда бўлишга тайёрлайди. Ўқувчилар касблар тўғрисидаги

маълумотларни, билимларни фақат мактабда эмас, балки оммавий ахборот воситаларидан, танишлари, қариндошларидан ҳам билиб оладилар.

Ёшлар ўз олдиларида ҳақиқий, кенг ҳаёт йўли очилиши учун кўп куч-ғайрат сарфлашлари керак ва энг асосийси ўз кўнгилларига ёққан, жамиятга зарур ва фойдали ишни танлашлари лозим. Шу боисдан ҳам ўрта мактабни битираётган йигит ва (қизлар қандай касб эгаси бўлиши тўғрисида кўп ўйлайдилар. Мамлакатимизда турли касбларни эгаллаш учун барча шароит яратилган. Айниқса ишчи касбларини ўрганишнинг жуда кенг имкониятлари мавжуд. Жумладан, республикаимизда ишчи кадр-лар тайёрлашга жиддий эътибор берилмоқда. Мактаб, хунар-техника билим юрти, махсус билим юртлари, олий ўқув юртларида ёшлар турли касбларга ўргатилмоқда. Республикаимиз халқ хўжалигининг юздан ортиқ тармоқларидаги корхоналар юқори малакали ишчи мутахассисларни ўз бағрига чорламоқда. Енгил саноатни жадал ривожланиши, тўқимачилик саноати учун мўл-кўл хомашё баъзаси мавжудлиги, қурилишнинг кенг авж олиши, транспорт йўналишларининг кенгайиши, чорвачиликни ривожлантириш —буларнинг ҳаммаси юқори малакали мутахассисларни талаб қилади.

Касб танлаш — жиддий ва масъулиятли ишдир. Ўз ҳаёт йўлини жиддий суратда белгилаб олиш — осон иш эмас. Бунинг учун узок вақт махсус тайёргарлик кўриш талаб этилади.

Ўқувчиларнинг касб-хунарга лаёқатини ўрганиш учун уларнинг ақлий, жисмоний қобилиятларини билиш, малака ва кўникмаларини ўрганиш лозим.

Политехника таълими ўқувчиларнинг фан асосларини ўрганишлари жараёнида уларни ишлаб чиқаришнинг энг муҳим тармоқлари билан таништириш билан бирга халқ хўжалиги ва санъатда мавжуд касблар билан таништиришга ҳам имкон беради. Масалан, химия дарсида ўқувчиларни химия саноатидаги энг муҳим ишлаб чиқаришлар билан таништириш билан бирга, уларга химия саноатидаги мавжуд асосий касб ва ихтисослар тўғрисида ҳам маълумотлар бериш керак. Завод ва фабрикаларга, колхоз ва совхозларга экскурсия уюштириш орқали ўқув-чиларни касб, ихтисос, меҳнат илгорлари билан таништириш мумкин.

Мактабдаги политехника системасида тўғараклар муҳим ўрин тутуди фан тўғараклари, электротехника, радиотехника, автомобил, трактор, пиллачилик, чорвачилик, ўсимликшунос-лик тўғаракларида болалар политехник савия, билимларини кенгайтиради, касб танлашга тайёрланишади. Мактабда юқо-рн синф ўқувчилари учун «ишлаб чиқариш асослари: касб танлаш» курси ўқитилади. Бу касбга йўналтириш фақат битта фан билан чегараланиб қолади дегани эмас, албатта. Касбга иунал-тириш умуман ўқув-тарбия жараёнида амалга

оширилиши керак. Касбга йўналтириш ишида мактаб жамоасининг барча аъзолари иштирок этади.

Уқувчиларга таъсир кўрсатиш, касбга йўналтириш ишлар и-ни муваффақиятли ўтказиш учун мактаб профориентация кен-гашлари тузилади. Кенгашнинг асосий вазифаси - педагогик жамоа ва оталиқ корхоналар ҳаракатини, ўқувчилар касбга йўналтириш ишини тубдан яхшилаш учун бирлаштириш ва йул-лашдан иборат.

Профориентацией кенгашга қўйиладиган талаблар:

— Ўқувчиларнинг фаоллигини, профориентация ишини ташкил этишнинг илмий асосларини эгаллашга интилишини шакл-лантириш;

— Ма ктабдаги касбга йўналтириш ишини ўқув-ишлаб чиқа-риш комбинати базавий корхона, маданий муассасалар, ўқувчи-лар ва ёшлар марказлари билан мувофиклаштиришда профориентация ишларини ривожлантириш;

— Касбга йўналтириш ишларини назорат қилишдан иборат. Мактаб профориентация кенгаши ҳар бир ўқув йили бошида

мактаб директори буйруғи билан тасдиқланади. Кенгаш таркибига директор, меҳнат таълими ўқитувчилари, профориентация кабинетини мудир, врач, кутубхоначи, базавий корхона вакили, жамоатчилик вакили, курс ўқитувчиси кирнтилади.

Кенгаш ишлари: !

— Касбга йўналтириш ишларини ривожлантиради, турли касб эгалари, илгорлар билан учрашувлар ўтказди;

— Мактабда профориентация ўқув-методик кабинети ташкил этади, уни жиҳозлайди, режасини тасдиқлайди;

— Кенгаш мажлисларида ўқувчилар бригадаси ишларини муҳокама қилади;

— Ота-оналар билан мустаҳкам алоқа ўрнатади;

— Касбга йўналтириш бўйича маслаҳатлар уюштиради.

Касбга йўналтиришга оид лекция ва суҳбатларда касб мазмуни, ихтисослар аҳамияти, истиқболи, ишининг ташкилий шакллари ва усуллари ҳақида фикр юритиш лозим. Бунда ўқув-чилар қизиққан касбларни, қишлоқ шароитини ҳисобга олиш даркор.

Ўқувчилар диққатини касб танлаш 'масалаларига жалб этиш ва уларга касблар ҳақида тушунча бериш учун мактабларда профориентация кабинети бурчак ташкил этади. Унда қуйида-гилар бўлиши лозим: адабиётлар рўйхати, маълумотномалар, касб объектлари, фотосуратлар, расмлар, плакатлар, схемалар, шу мактабни битирган ва ҳозирги кунда халқ хўжалигининг л турли тармоқларида фаол ишлаётган собиқ ўқувчилар ҳақида *Шахборотлар*. Ўқувчиларни касблар билан таништиришда касб ва унинг вакиллари ҳақида кенг маълумот берадиган адабиётлар-дан, фан, техника,

санъат соҳаси мутахассислари ҳақидаги хи-коя ва очерклардан унумли фойдаланиш керак.

Ухувчиларни касбга йўналтиришдан ота-оналар ҳам манфаатдордирлар. Шунинг учун ҳам ўқувчиларнинг ота-оналари билан алоқа боғлаш зарур. Ота-оналарга ўқувчиларни касбга¹ йўналтиришда маслаҳат бериш керак бўлади. Ота-оналар ҳам мактабга ёрдам беришлари, мактабда ўз касблари бўйича суҳ-бат, лекция, учрашувлар уюштиришлари мумкин. Бу каби тад-бирлар катта самара беради.

ХІХ БОБ ИҚТИСОДИЙ ТАРБИЯ

Болаларга мактаб ва оила шароитида иқтисодий тарбия бериш муаммоси кўпдан буен педагогиканинг асосий муаммола-ридан бири бўлиб келмоқда. Бозор иқтисодига ўтилаётган бир пайтда ёшларда иқтисодий тафаккурни тарбиялаш айниқ-са муҳимдир. Зеро ҳукуматимиз бу тўғрида ғамхўрлик кўрсат-моқда, педагогларимиз тадқиқотлар олиб "боришмоқда.

г Аввало, иқтисодий тарбия ҳақида мукамал тушунчага эга бўлмоқ даркор. Иқтисодий тарбия ўқувчиларда тежамкорлик, меҳнатсеварлик, ташаббускорлик, ишбилармонлик, иқтисодий ҳисоб-китоб ва айти шу қабилар ҳақида фикрлай олиш каби қобилиятни камол топтиришдир. Иқтисодий тарбия мазмуни Шарқ мутафаккирлари томонидан мунтазам бойитиб келинди. Чунончи, Муҳаммад Ибн Мусо Ал-Хоразмий математика фани инсон ҳаётида асосий ўрин тутишини алоҳида таъкидлайди. Унинг фикрича, киши ҳисоб илмини билиши ва ўз ишига пишиқ бўлиши керак Шунда у ўз меҳнатининг натижаларини ўлчоз-лар орқали аниқлай олиши мумкин.

Абу Наср Ал-Форобий инсонга яшаш учун жуда кўп нарса-лар кераклигини ва буларни вужудга келтириш йўлида бошқа шахсларга мурожаат қилиш зарурлигини эътироф этади. Бу ўринда олим иқтисодий алоқа заруриятини кўрсатиб ўтган эди. Дарҳақиқат, иқтисодий алоқа ўрнатиш учун одамлар, давлат-лар, жамиятлар интеграция йўлида ҳаракат қиладилар. Ҳозир-ги пайтда бу фикр нечоғлик тўғри эканлигини Оврўпа амалиёти ,мисолида кўриб турибмиз. Иқтисодий интеграция давлатларга фақат бойлик келтиряпти.

Ал-Форобий «Бахт-саодатга эришув ҳақида» асарида шундай ёзади: «Инсон ўз маблағини тўғри сарфлашни билиши керак. Пул сарфлашда қизғанчиқлик қилиш хасисликка олиб келади. Пулларни режасиз ишлатиш эса инсонни бебошликка етак-лайди»³. Кўришиб турибдики, ўтмиш мутафаккирлари мактаб

) ва оила шароитларида болаларнинг иқтисодий тафаккурни кенгайтириш, уларни тежамкорликка, ишбилармонликка, икти-/ содий ҳисоб-китобга ўргатишни ҳаётни

³ Рахимов С, Ахророва Х. Хўжалик юритиқ ҳақида. Т., 1939, 10- бет.

тажриба асосида амал- / га<0111нриш лозимлигига эътибор қаратганлар.

>■—Г^Болага иқтисодий тарбия бериш оиладан бошланади. Бола мактабга боргач бу борада пухта билимлар ола бошлайдир Абу Али Ибн Сино ўз асарларида шу хусусда алоҳида тўхталади. «Оила аъзолари — деб ёзади у,— кунлик озиқ-овқатлар учун етарли маҳсулотларни олдиидан тежамкорлик билан сарф қи-лади. Ҳар бир киши буғдой, гуруч, меваларни сақлаш йўллари билиши керак. Эҳтнёжга яроқли нарсаларга тежамкорлик билан муносабатда бўлиш лозим. Ота-она увол қилиш гунохли-гини фарзандига ёшлигидан насиҳат йўли билан ўргатади»

Ибн Сино болаларни ҳаётга тайёрлаш учун уларга ҳунар ўргатиш керак деб кўрсатади: «Инсон ҳунарни пухта ўрганиши шарт. Чунки ҳунар унга келажакда рўзғор тебратиши учун ас-қотади. Оилада иқтисодий тарбия замирида болада меҳнатсе-иарликни шакллантириш ётади. Бу шундай олиб борилиши керакки, бола ўз меҳнатининг натижаларини кўра билсин. Шун-дагина бола ўз имкониятидан тўғри ёки нотўғри фойдаланаётганини англайди. Ҳунар эгаллаш ёшларни мустақилликка ўрга-тади. Бу жараёнда бола ҳисоб-китоб қилишни ҳам ўрганади, ишбилармонлик ва ташаббускорлик хусусиятларига эга бўлади

Ота-оналар ҳовли ва хонадонларни тартибга солиш, овқат пишириш, кир ювиш ва кийим-кечакни ямаш, рўзғор асбоблари **ва** уйдаги жиҳозларни таъмирлаш соҳасида болалар меҳнатини ташкил этадилар. Бунда ота-она юмушларни болаларга уларнинг жисмоний, ақлий, руҳий имкониятларини ҳисобга олган ^олда топширишлари керак. Ота-она ишни топшириш билан чекланмай, бола уни қандай бажараётганини назорат *қилишип*, лозим бўлса, маслаҳат, кўмак бериши, болани руҳлантириб ту-риши мақсадга мувофиқдир.

Тарбиянинг самарадорлигини ошириш кўп жиҳатдан оила, мактаб, жамоатчилик ва меҳнат жамоаларининг баҳамжих, ат куч-ғайрат сарфлашларига ва ўқувчиларга нисбатан қўйилади-ган талаблари бир хил бўлишига боғлиқ. Бугун мактаб парта-ларида ўтирган ёшлар шу аср охири ва келгуси аср бошлари-даги улурвор вазифаларни ҳал қиладилар. Бас, шундай **экан**, ёшларда шахсий ва ижтимоий турмуш масалаларини, шунингдек, Ватан мудофааси, халқаро муносабатлар ва табиат инжиқ-ликлари билан боғлиқ равишда туғиладиган муаммоларни тўғри ҳал этишга яроқли бўлган қобилиятни, жумладан, тежаш ва тежамли бўлиш қобилиятини ҳозирдан бошлаб астойдил шакллантириш ва ўстириш ғоят катта аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон давлатининг моддий ва маънавий ўсиш бораси- ^ даги иқтисодий қонуният билан ўқувчилар табиий фанлар мазмунида танишадилар^ Жамиятшунослик дарсларида болалар халқ фаровонлигини юқори даражага кўтариш учун қандай иқтисодий

вазифалар бажарилиши лозимлигини ург'анадилар. Киме, биология дарсларида ўқитувчилар ёшларга минерал ўғитнинг иқтисодий аҳамиятини яққол мисоллар билан кўрсатишади. Янги технология нима ва у саноатга қандай жорий қилинади? Фан кашфиётлари қай даражада иқтисодий фойда келтириши мумкин? Шундай саволларга болалар ўқитувчилар ёрдамида дарс ва дарсдан ташқари машғулотларда жавоб-топадилар.

Иқтисодий тарбиянинг катор вазифалари меҳнат дарсларида амалга оширилади. Бу дарслар нечоғлик қизиқарли ва фойдали ташкил этилса, ўқувчилар шунчалик иқтисодий билим ва малака оладилар. Аввало, бу дарсларнинг мазмуни тўғри белгиланиб олиниши зарур. Яна бир муҳим қонидани назарда тутиш керак. Меҳнат дарслар и болалар учун иқтисодий билимлар билан тевақатрофдаги ҳаётни ўзига хос тарзда боғловчи омил бўлиши лозим. Масалан, ўқувчилар дурадгорчилик машғулотиде керакли асбоблар ёрдамида аниқ, режа белгилаб ёғочларни аралайдилар ва ҳисобли ўлчамлар асосида буюм ясайдилар.

Ҳозирда 8—11 синф ўқувчиларига «Иқтисодий билим асослари» деган дарс йил давомида 45 соатдан ўқитилмоқда. Кейинги икки йил ичида иқтисодий тарбияда турли мавзулар ўрин олади. «Бозор», «Ишлаб чиқариш технологиясини ўстириш», «Маҳсулот таннарихи», «Товарларни чет эллар билан турли йўллари орқали айрибошлаш» каби мавзулардаги машғулотлар, юқорида айтилганидек, ҳаётини тусда ўтказилгандагина ўқувчи онгида чуқур из қолдиради.

Ўқувчиларга иқтисодий тарбия бериш мақсадида биз кенг ва тўғри йўналтирилган вазифаларни ўз олдимишга қўйишимиз зарур:

1. Иқтисодий география дарсларида иқтисодий тарбияга оид мавзуларни чуқурроқ тушунтириш.

2. Ҳозирги кунда ўқувчилар нутқидан ўрин олаётган атама-ларни касбларга боғлаб ўргатиш.

Иқтисодий тарбия борасида иқтисодий география дарсларининг икки йўналиши алоҳида аҳамият касб этади. Биринчи йўналиш. дарсда амалга оширилади. Масалан, 9 синф учун «Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси» китобида иқтисодий билимларга шундай йирик боблар ва уларнинг кичик мавзулари белгиланган:

1. Ўзбекистоннинг географик ўрни.

2. Ўзбекистоннинг табиий шароити ва табиий бойликларининг халқ хўжалигидаги аҳамияти.

3. Ўзбекистоннинг аҳолиси ва унинг ишчи кучлари.

4. Халқ хўжалигининг умумий таърифи.

5. Республиканинг тармоқлараро комплекслиги.

6. Транспорт ва иқтисодий алоқалар.

7. Территориал ишлаб чиқариш комплекслари ва иқтисодий район.

8. Янги тушунча ва атамаларнинг изоҳини таҳлил қилиш.
10 синф учун «Чет эл мамлакатлари иқтисодий географияси» китобида қуйидаги асосда таълим берилади:

1. Жаҳон саноати.
2. Жаҳон қишлоқ хўжалиги.
3. Жаҳон транспорти.

К

4. Турли давлатларга таъриф.
5. Шу давлатларнинг Ўзбекистон билан алоқаси.

Иккинчи йўналиш ўқувчиларнинг дарсликдаги иқтисодий тарбияга қаратилган топшириқлар ва вазифаларни бажариш-ларидир. Бунда дарсликдаги ҳар бир бобни мавзуларга бўлин-гандан сўнг таҳлил қилиш ва иқтисодий тарбияни ўстириш учун савол ва топшириқлар берилади. Масалан: «Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий алоқалари» ва «Ўзбекистон иқтисодий район-ларининг ўзаро иқтисодий алоқалари» деган мавзуларни кўриб ўтайлик. «Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий алоқалари» мавзусидан сўнг ҳозирги иқтисодий тушунчалар ва муаммолар билан уйғун бўлган қуйидаги савол ва топшириқлар берилади. Ташқи иқтисодий алоқа нима? Экспорт ва импорт нима? Валюта, жаҳон бозори нима? Ўзбекистон қайси давлатлар билан хом ашё орқали, қайси давлат билан тайёр маҳсулотлар орқали алоқа қилади? Ўқувчиларга Ўзбекистон билан иқтисодий алоқа ўрнатган давлатлар диаграммасини тузиш ва уларни харитада белгилаш топширилади.

Шу мавзудаги барча иқтисодий атамаларни лугат дафтарча-га таърифлаб ёзилади. Бундан ташқари, қуйидаги атамалар ҳар бир мавзуга боғлаб ўрганилади: бозор иқтисоди, биржа[^]. биз-нес, брокер, реклама, маркетинг, менежер ва бошқалар.^{и^}

Дарсдан ташқари машғулотларда иқтисодий тарбия бериш бу соҳада кенг имкониятларга эга. География фани тўғраракла-рида ўқувчиларга асосан иқтисодий билимлар берилади. Улка ва ўлканинг тараққиёти, меҳнатни илмий асосда ташкил этиш, маҳсулот сифати, табиатни муҳофаза қилишга оид иқтисодий тушунчалар улар онгида шакллантирилади. Бу тушунча ва билимлар орқали республика, вилоят ва туман халқ хўжалиги-нинг ривожланиш хусусиятлари чуқурроқ ўрганилади. Бундай билимлар ўқувчилар келажакда қайси соҳа да ишлаш ёки қаер-да ўқиши мумкинлигини мўлжаллашига ҳам имкон беради.

Иқтисодий тарбия услублари хилма-хилдир. Жумладан, суҳбат, маъруза, амалий машғулотлар, саноат июхобчаларига саё-Х.ат ўтказиш, солиштириш, ҳисоб-китоб қилиш ғоятда таъсирчан услублар ҳисобланади. Ўқувчиларда иқтисод борасида ижодий фикр юритишни шакллантиришда дарсларда ва дарсдан таиғқари машғулотлардан унумли фойдаланиш лозим. Ўқувчиларни қай

даражада иктисодий тарбия топганликлари ўқитув-чилар томонидан кузатиб борилиши керак.

XX БОБ ЭСТЕТИК ТАРБИЯ

Эстетик тарбия анча кенг маънога эга бўлиб, шахсни табиат ва жамиятдаги гўзалликларни идеал нуқтаи назардан идрок этишга ўргатади. Шунингдек, эстетик фаолиятга, воқеликни гўзаллик қонун-қоидалари асосида ўзгартиришга қобилиятли шахсни тарбиялайди.

Эстетик ривожлантириш — бу шахснинг эстетик онги, муносабатлари ва эстетик фаолиятининг вужудга келиши ҳамда такомиллашувидан иборат узок давом этадиган жараёндир. Бу жараён ёш ва ижтимоий омиллар билан белгиланадиган турли босқич ҳамда даражаларга эга. Эстетик тарбия шахснинг жамият эстетик маданиятини эгаллаб олишига боғлиқ бўлиб, турли йўллар ва шакллар ёрдамида амалга оширилади.

Жамият ва айрим шахснинг эстетик маданияти тушунчала-ри мавжуд. Жамиятнинг эстетик маданияти деганда инсоният бутун ривожланиши тарихи жараёнида тўплаган моддий ва маънавий қадриятлари мажмуи тушунилади. Ўқувчи шахсининг эстетик маданияти унинг жамият маданий меросини фаол, ижодий ўзлаштириши натижасида ҳосил бўлади. Шахснинг гўзаллик билан ўзаро муносабати, шунингдек, шахснинг айрим сифатларини ўзаро таъсири натижасида эстетик маданияти доимо ўзгариб туради. Шахс эстетик маданиятининг асосий таркибий қисмлари бу эстетик онг, эҳтиёжлар, муносабатлар ва эстетик фаолиятлардир. Эстетик маданиятнинг бу таркибий қисм-лари ўзига хос мураккаб тузилишга эгадир. Эстетик онг эстетик идрок, билим, мулоҳаза, баҳс, эстетик идеални қамраб олади. Эстетик эҳтиёжлар ва муносабатлар эса, энг аввало шахснинг эстетик қизиқишлари, диди, эстетик ҳиссиётларида ифодаланади.

Эстетик онг ижтимоий воқелик, табиат, санъат билан бевосита мулоқат жараёнида — назариялар, қарашлар, бадий таълим ва тарбия натижасида шаклланади. Эстетик онгнинг асосини эстетик идрок ташкил қилади. Эстетик идрок—бу атроф воқеликдаги буюмлар, ҳодисаларнинг эстетик моҳиятини бутун таркибий қисмлари билан биргаликда акс эттиришдир, яъни идрок этилган нарсаларни шахсда мавжуд бўлган ҳиссий ва ақлий нарсаларга қиёслаш жараёнидир. Эстетик идрок гўзаллик билан учрашганда юзага келади ва аниқ мақсадга қаратилганли-ги билан тавсифланади. Тўлақонли эстетик идрок эстетик ту-шунчалар ва эстетик мулоҳазаларни шакллантириш билан бир-) галикда содир бўлади.

Эстетик мулоҳаза — шахснинг аниқ бир эстетик ҳодисага муносабатини билдирувчи ақлий ҳаракатида ифодаланади. Шахснинг эстетик мулоҳазаси чуқурлиги, такомиллашганлиги, мураккаблиги, юқри ёки пастлиги билан ажралиб туради. Эстетик мулоҳаза даражаси шахснинг хулқ-атвори ва билим са-виясига, эстетик

тажрибасига боғлиқдир. Шахснинг муайян ҳодиса ёки сиймога эстетик қоидалар, ғоялар асосида б'ерган баҳоси эстетик баҳо дейилади. Эстетик баҳо беришда шахснинг ижтимоий яшаш тузуми, ижтимоий келиб чиқиши якдол кузга ташланади, чунки гўзаллик ва хунуклик, чиройлилик ёки бад-башаралик каби категориялар турли ижтимоий тузумда турли-ча баҳоланиб келинган.

Эстетик идеал — бу шахснинг табиат, жамият ва санъатда-ги мақсад тарзида идрок этадиган, такомиллашган гўзаллик бо-расидаги баҳосининг акс этишидир. Эстетик идеалнинг муҳим белгиси шахснинг дунёқараш хусусиятига кўра аникланади.

Эстетик эҳтиёж деб, шахснинг воқеликни эстетик жихатдан билиб олишга ундовчи субъектив омилларига айтилади. Эстетик эҳтиёжлар эстетик ахборотга қизиқишни кучайтиради. Эстетик қизиқиш — шахсни эстетик фаолиятига, воқелик ва санъат асарларини эстетик жихатдан ўзлаштиришга киришишида ифодаланади.

Эстетик қизиқишнинг асосий белгиси ўқувчида эстетик фаолиятга интилиши, ўзи ёқтирган санъат асарларини йиғиб тўп-лаб бориши, такрор-такрор ўқиб идрок этиши, ўша асарлар ҳа-қида фикр билдиришга интилиши, бошқаларнинг шу масалага доир фикрини билишга қизиқиши, муайян санъаткор, жанр, йў-налиш кабиларни афзал кўришида намоён бўлувчи танлаш хусу- $f \wedge$ сиятининг мавжудлиги билан ифодаланади. Масалан, ўқувчи-лар ўзларини қизиқтирган санъат устасининг расмларини, асарларини тўплайдилар, қайта-қайта ўқиб чиқадилар.

Ўқувчилар эстетик қизиқишларининг кенглиги, чуқурлиги, барқарор ёки беқарорлиги билан ажралиб туришади. Бу уларнинг фаоллик даражаларида ва атроф ҳаётга эстетик муноса-батларида яққол намоён бўлади. Ўқувчидаги эстетик қизиқиш даражаси педагогик таъсир натижасида юқрига кўтарилиши ёки сусайиши ҳам мумкин. Эстетик қизиқишлар ўқувчида эстетик э.ҳтиёж туғилишига сабаб бўлади.

Эстетик дид — шахсда унинг шахсий ва ижтимоий хусусиятларининг кўшилиши натижасида ҳрсил бўладиган мураккаб ҳо-дисадир. Дид ўз табиатига кўра фақат шахсга оид категория-дир. Аммо шахс ижтимоий муносабатлар мажмуи бўлганлиги учун, у эстетик баҳолаш мезони бўлиб хизмат қилувчи ҳам субъектив, ҳам объектив нормаларни ўзида бирлаштиради. Эстетик дид — объектив эстетик ўлчовдир, гўзаллик ва хунуклик-ка, кўтаринкилик ва тубанликка ба.ҳо беришда субъектив эгал-лаганликда ифодаланади. Баҳо — буюм ёки ҳрдисанинг эстетик моҳиятини эгаллаш жараёнига тааллуқлидир. Дид эса шахснинг буюм ёки ҳодисага нисбатан эстетик муносабат билдириш турида ифодаланади. Эстетик дид эстетик ахборотлар оқими, эстетик ва ахлокий нормалар йиғиндиси орқали шаклланади ва шахснинг буюм, ҳодисаларга эстетик баҳо беришида яққол намоён бўлади. Эстетик дид ўқувчида қанча юқори

бўлса, унинг буюмга эстетик баҳо бериш хусусияти ҳам шунчалик юқори бўлади, чунки эстетик дид эстетик баҳо бериш хусусиятига таъсир этади. Эстетик туйғу — бу шахснинг буюм ёки ҳодисага эстетик баҳо бериш муносабатини бошдан кечиришдир. Эстетик туйғу ўқувчининг мазкур буюмнинг шакли, ранги ва мазмунини мушоҳада қилиб лаззатланишида ёки, аксинча, нафратланишида ифодаланади. Эстетик хис-туйғу инсон ақл-заковатига кўра хил-заллик қонунқоидалари асосида ўзгартиришга қобилиятли шахсни тарбиялайди.

Эстетик ривожлантириш — бу шахснинг эстетик онги, муносабатлари ва эстетик фаолиятининг вужудга келишн ҳамда такомиллашувидан иборат узок, давом этадиган жараёндир. Бу жараён ёш ва ижтимоий омиллар билан белгиланадиган турли босқич ҳамда даражаларга эга. Эстетик тарбия шахснинг жамият эстетик маданиятини эгаллаб олишига боғлиқ бўлиб, турли йўллар ва шакллар ёрдамида амалга оширилади.

Жамият ва айрим шахснинг эстетик маданияти тушунчала-рн мавжуд. Жамиятнинг эстетик маданияти деганда инсоният бутун ривожланиши тарихи жараёнида тўплаган моддий ва маънавий қадриятлари мажмуи тушунилади. Ўқувчи шахснинг эстетик маданияти унинг жамият маданий меросини фаол, ижодий ўзлаштириши натижасида ҳосил бўлади. Шахснинг гўзаллик билан ўзаро муносабати, шунингдек, шахснинг айрим сифатларини ўзаро таъсири натижасида эстетик маданияти доимо ўзгариб туради. Шахс эстетик маданиятининг асосий таркибий қисмлари бу эстетик онг, эҳтиёллар, муносабатлар ва эстетик фаолиятлардир. Эстетик маданиятнинг бу таркибий қисмлари ўзига хос мураккаб тузилишга эгадир. Эстетик онг эстетик идрок, билим, мулоҳаза, баҳс, эстетик идеални камраб олади. Эстетик эҳтиёжлар ва муносабатлар эса, энг аввало шахснинг эстетик қизиқишлари, диди, эстетик хиссиётларида ифодаланади.

Эстетик онг ижтимоий воқелик, табиат, санъат билан бевосита мулоқотжараёнида— назариялар, қарашлар, бадий таълим ва тарбия натижасида шаклланади. Эстетик онгнинг асосини эстетик идрок ташкил қилади. Эстетик идрок—бу атроф воқеликдаги буюмлар, ходисаларнинг эстетик моҳиятини бутун таркибий қисмлари билан биргаликда акс эттиришдир, яъни идрок этилган нарсаларни шахсда мавжуд бўлган ҳиссий ва ақлий нарсаларга қиёслаш жараёнидир. Эстетик идрок гўзаллик билан учрашганда юзага келади ва аниқ мақсадга қаратилганлиги билан тавсифланади. Тўлақонли эстетик идрок эстетик тушунчалар ва эстетик мулоҳазаларни шакллантириш билан бир-) галикда содир бўлади.

Эстетик мулоҳаза — шахснинг аниқ бир эстетик ҳодисага муносабатини билдирувчи ақлий ҳаракатида ифодаланади. Шахснинг эстетик мулоҳазаси чуқурлиги, такомиллашганлиги, мураккаблиги, юқори ёки пастлиги билан ажралиб туради. Эстетик мулоҳаза

даражаси шахснинг хулқ-атвори ва билим савиясига, эстетик тажрибасига боғлиқдир. Шахснинг муайян ҳодиса ёки сиймога эстетик қоидалар, ғоялар асосида б'ерган баҳрси эстетик баҳо дейилади. Эстетик баҳо беришда шахснинг ижтимоий яшаш тузуми, ижтимоий келиб чиқиши яққол кўзга ташланади, чунки гўзаллик ва хунуклик, чиройлилик ёки бад-башаралик каби категориялар турли ижтимоий тузумда турлича баҳоланиб келинган.

Эстетик идеал — бу шахснинг табиат, жамият ва санъатда-ги мақсад тарзида идрок этадиган, такомиллашган гўзаллик бо-расидаги баҳосининг акс этишидир. Эстетик идеалнинг муҳим белгиси шахснинг дунёқараш хусусиятига кўра аниқланади.

Эстетик эҳтиёж деб, шахснинг воқеликни эстетик жихатдан билиб олишга ундовчи субъектив омилларига айтилади. Эстетик эҳтиёжлар эстетик ахборотга қизиқишни кучайтиради. Эстетик қизиқиш — шахсни эстетик фаолиятига, воқелик ва санъат асарларини эстетик жихатдан ўзлаштиришга киришишида ифодаланади.

Эстетик қизиқишнинг асосий белгиси ўқувчида эстетик фаолиятга интилиши, ўзи ёқтирган санъат асарларини йиғиб тўп-лаб бориши, такрор-такрор ўқиб идрок этиши, ўша асарлар ҳа-қида фикр билдиришга интилиши, бошқаларнинг шу масалага доир фикрини билишга қизиқиши, муайян санъаткор, жанр, йў-налиш кабиларни афзал кўришида намоён бўлувчи танлаш хусу- ў сиятининг мавжудлиги билан ифодаланади. Масалан, ўқувчи-лар ўзларини қизиқтирган санъат устасининг расмларини, асарларини тўплайдилар, қайта-қайта ўқиб чиқадилар.

Ўқувчилар эстетик қизиқишларининг кенглиги, чуқурлиги, барқарор ёки беқарорлиги билан ажралиб туришади. Бу уларнинг фаоллик даражаларида ва атроф ҳаётга эстетик муноса-батларида яққол намоён бўлади. Ўқувчидаги эстетик қизиқиш даражаси педагогик таъсир натижасида юқорига кўтарилиши ёки сусайиши ҳам мумкин. Эстетик қизиқишлар ўқувчида эстетик эҳтиёж туғилишига сабаб бўлади.

Эстетик дид — шахсда унинг шахсий ва ижтимоий хусусиятларининг кўшилиши натижасида хрсил бўладиган мураккаб хрдисадир. Дид ўз табиатига кўра факат шахсга оид категория-дир. Аммо шахс ижтимоий муносабатлар мажмуи бўлганлиги учун, у эстетик баҳолаш мезони бўлиб хизмат қилувчи ҳам субъектив, ҳам объектив нормаларни ўзида бирлаштиради. Эстетик дид — объектив эстетик ўлчовдир, гўзаллик ва хунуклик-ка, кўтаринкилик ва тубанликка баҳо беришда субъектив эгал-лаганликда ифодаланади. Баҳо — буюм ёки хрдисанинг эстетик мохиятини эгаллаш лораёнига тааллуқлидир. Дид эса шахснинг буюм ёки ҳодисага нисбатан эстетик муносабат билдириш турида ифодаланади. Эстетик дид эстетик ахборотлар оқими, ¹⁾ эстетик ва ахлоқий нормалар йиғиндиси орқали шаклланади ва шахснинг буюм, ҳодисаларга эстетик баҳо

беришида яққол намоён бўлади. Эстетик дид ўқувчида қанча юқори бўлса, унинг буюмга эстетик баҳо бериш хусусияти ҳам шунчалик юқори бўлади, чунки эстетик дид эстетик баҳо бериш хусусиятига таъсир этади. Эстетик туйғу — бу шахснинг буюм ёки ҳодисага эстетик баҳо бериш муносабатини бошдан кечиришдир. Эстетик туйғу ўқувчининг мазкур буюмнинг шакли, ранги ва мазмунини [мушоҳада қилиб лаззатланишида ёки, аксинча, нафратланишида ифодаланadi. Эстетик ҳис-туйғу инсон ақл-заковатига кўра хилма-хил бўлади. Эстетик ҳис-туйғу чуқур ва барқарор эстетик қизиқишларни ҳосил қилиши мумкин.

Ўқувчида эстетик дид бирлиги уни эстетик фаол бўлишга, ўз фаолиятини намоён қилишга тайёрлайди. Шахс аста-секин теваарак-атрофни гўзаллик кунунлари асосида ўзгартиришга, гўзаллик яратишга ҳаракат қилади, чунки инсон гўзалликни нафа-қат мушоҳада этади, балки уни яратади ҳам. Эстетик жиҳатдан тарбияланган одам ҳаётни гўзал қилишга интилади, эстетик томондан фаол бўлади. Шахснинг эстетик фаоллиги ҳаётда гўзаллик яратишда эгалланган эстетик кўникмаларида: чиройли, бе-жирим кийинишида, маданий муомаласида, ўзини тута билишида, оила ва ишда эстетик муҳитни яратишида намоён бўлади.

«Эстетик тарбия» билан бир қаторда «бадий тарбия» туншунчаси ҳам мавжуд. Бадий тарбия деб шахс онгини санъат воситалари ёрдамида ривожлантиришига, шахснинг санъатни маълум турида қатнашиб ижодий фаолият учун зарур бўлган бадий дид ҳамда қобилиятларини шакллантиришига айтила-ди. Санъатда турли эстетик категориялар шахсга ҳиссий-эстетик таъсир этади ва уни бадий фаолиятнинг ҳар хил турлари билан таништиради.

Умуман олганда эстетик тарбия вазифаларининг тўла-тўқис бажарилиши ўқувчиларда ташаббускорлик, ижодкорлик, ол-диндан кўра билиш, интилувчанлик, орзу кила билишлик каби фазилатларни шакллантиради.

ЭСТЕТИК ТАРБИЯ МАЗМУНИ

Эстетик тарбия ўқувчиларда эстетик билим, кўникма ва ма-лакаларни шакллантиришни ҳамда, эстетик ҳис-туйғу, қизиқиш, эҳтиёж, баҳо бериш каби ҳислатларни тарбиялаш масаласини ўз ичига олади. Ўқувчиларда гўзаллик ҳақидаги билимлар ҳаёт воқелиги, буюмлар, уларнинг ранг-баранглиги, турларини, ҳам-да санъат асарларини эстетик ўзлаштириши жараёнида таркиб топади. Ўқувчилар теваарак-атроф, ҳаёт, табиат манзаралари ва ҳар хил жанрдаги санъат асарлари: графика, ранг тасвир, ҳай-калтарошлик, амалий санъат, адабиёт, мусиқа асарлари билан) танишиб борадилар ва шу баробарида билимларни ўзлаштириб оладилар. Ўқувчилар гўзаллик ва хунуклик, кўтаринкйлик ва тубанлик, фожиалилик ва кулгилиликиннинг асосий мезонларини англаб етишлари, эстетик

малака ва кўникмаларидан ҳаётда фойдалана олишга ўрганишлари лозим.

Ўқувчилар асосий эстетик категория — гўзаллик тўғрисидаги билимларини ўзларини ўраб турган теварак атрофдаги турмуш ашёлари: кийим-кечак, ўйинчоқлар, оила аъзоларининг ўзаро маданий самимий муносабатларн, саранжом ҳовли, гулзор, санъат асарлари: мусиқа, ашула, чиройли сурат воситасида эгаллайдилар. Гўзаллик тўғрисидаги билим ва тушунчалардан ўқувчилар ўз хатти-ҳаракатларни, кишилар фаолиятини ва *т/Ж* биат ҳодисаларини ба.ҳолашда фойдаланадилар. *III*

Педагог ўқувчиларга санъат турлари х.ақидаги билимларни бериш билан бирга уларнинг эстетик ҳиссиётини бир жойга хуплайди ҳамда мазмунли эстетик мулоҳаза юрнтишга ўргата-ди. Ўқувчилар эстетик тарбия жараёнида эстетик малака ва кў-никмаларни ҳам эгаллашлари лозим. Мусиқа фаолиятига доир ижрочилик, кўшиқ айтиш, мусиқа асбобларини чалиш кабиларни эгаллаб олишлари кўзда тутилади. Улар тасвирий фаолиятга доир тасвирий санъат асарларини диққат билан кузата билиш, уларнинг мазмуни ва ифода воситаларинн, яъни композиция, колорит кабиларни та.ҳлил қилишни, жанрларнп бир-биридан фарқлаш малакаларини эгаллайдилар.

Мусиқа ва расм дарсларида педагог ўқувчилардан мустақил изланиш, ижод қилишга доир кўникмаларни ривожлантиради. Ўқувчиларда ижодийлик малакалари мавжудлигини педагог уларнинг қизиқиши, қобилияти, ижодий ишлашга муносабати, ижодий ҳаракат усуллари ва ижодий ишлари сифатига кўра аниқлаши мумкин бўлади.

ЭСТЕТИК ТАРБИЯ БЕРИШ ВОСИТАЛАРИ Эстетик тарбия - ~~воситалари~~ — ўқувчиларнинг эстетик ривож-ланишларини таъминлаш мақсадида теварак-атрофдан танлаб олинган турмуш, табиат, санъат эстетикаси ва болаларнинг бадий фаолияти, таълим жараёни ҳисобланади. с_Оила гўзалликнинг биринчи мактаби. Оила аъзоларининг ўзаро муносабатларн, уйнинг жиҳозлари, ўша нарсаларнинг ягона бирлиги, уйғунлиги, тартибли жойлаштирилиши, саранжом-саришталик, мактабнинг безатилиши, мактабдаги ёдгорлик ва аълочилар бурчаги кабиларнинг барчаси бевосита болалар эстетикасига таъсир этади. Турмуш эстетикасининг асосини тоза-лик ва тартиблилик ташкил қилади. Синф хоналарпда тозалик сақланиши, табиат бурчагини ташкил этилиши, ўқувчилар ижодий ишлари кўргазмаси, аълочилар тахтаси тизимининг янгила-**I** ниб туриши х.ам муҳим аҳамиятга эга.

Табиат — энг муҳим эстетик тарбия воситасидир. Табиат турлича эстетик кечинмаларнинг асоси бўлиб, бу асос табиат-|| дан таъсирланишга, уни кўра билишга, эшита олиш қобилияти-га боғлиқдир. Ўқувчиларнинг табиат қўйнига экскурсиялари *ши* улар

диққатини табиат гўзаллигига қаратиш имконини беради. ! *Ш*а
Ўқувчилар йилнинг тўрт фаслидан табиат узпга хос ранг оли-*Шк*
шини, ўзгаришини билиб оладилар, уларда табиат ҳодисалари-*f* га
қизиқиш кучаяди ва улар табиатни асраб-авайлаш керакли-*ш* гини
чуқурроқ англаб етадилар. Ўқувчилар табиатшунослик -
дарсларида нафақат табиий билимларни ўзлаштирадилар, балки
табиатда гўзалликни яратишни амалда қилиб кўрадилар. Мактаб
ҳовлисини кўкаламзорлаштириш, гулзор яратиш, кўчат ўтқизиш ва
шу каби тадбирлар болалар дидига кучли таъсир *i* этади ва эстетик
кўникма-малакаларини шакллантиради.

Санъат турлари асосий тарбия воситаларидан бириндир.

санъатнинг хилма-хил кўринишлари ва
турлари ёрдамида ўқувчиларнинг ранг тасвир,
там тасвир ҳақидаги билимлари,
калтарошликка доир кўникма ва малакалари,
одий қоби-лиятлари шаклланади. Расм дарсларн
вирий, амалий архитектура санъати, Ўзбек ва чет
санъат усталарининг ижодла-ри, асарлари билан
иштиради. Ўқувчиларда расм чизиш ма-лакасини
биялайди.

Эстетик тарбия беришда ашула ва мусиканинг
и хам бе-ниҳоя каттадир. Мусика ва ашула
вчиларнинг мусикавий қрбилиятларини, мусиқий
ира, дидини ўстирадп. Ўқувчилар-га мусикадан
арий маълумот берилади, улар ноталар, турли
рлардаги мусика асбоблари, мусикашуносларнинг
оди, оқимлар, жанрлар билан танишадилар.
алар биргаликда ашула айтишга, рақега тушишга
анадилар. Ўзбек халқ мум-ш) тоз мусикалари,
глаларини ижро этишга ҳаракат қиладилар.

ЭСТЕТИК ТАРБИЯ БЕРИШДА БАДИИЙ АДАБИЁТДАН ФОЙДАЛАНИШ

Бадий адабиёт эстетик тарбия беришда катта
соният-ларга эга. Бадий адабиёт ўқувчиларга
тани чуқурроқ англ-лашни ўргатади. Ўқувчиларга
бек ва чет эл бадий адабиёти ҳақида тўлароқ
лумотлар берилади. Ўқувчилар шеърлар,
оялар, фольклор, мақрл ва маталлар, дoston ва
аклар, повесть ва романлар ҳақида назарий
имларни эгаллайди-лар. Шоир ва ёзувчиларнинг
ти, ижодий фаолияти, асарлари билан танишиш,
лил қилиш ўқувчиларнинг билим доираенни
гайтиради, ҳис-туйғуси ва тилини бойлигини
омиллашти-ради. Шунингдек, адабиёт дарслари

колган ўн тўрт ботмон биричдан бўлган парли ёйи бор эди. Ана шунда етти яшар бола Ҳакимбек шул ўн тўрт ботмон ёйни кўлига ушлаб кўтариб тортди, тортиб қўйиб юборди. Ёйнинг ўқи яшиндай бўлиб кетди. Асқар тоғининг катта чўққиларини юлиб кетди, овозаси оламта ёйилди. Шунда барча халойиқлар йиғилиб келиб айтди: «Дунёда бир кам тўқсон алп ўтди, алпларнинг бошлиги Рустам дoston, охири бу Алпомиш алп бўлсин». Шарқ Аристотели номини олган Абу Али Ибн Сино ҳам инсон фазилатларидан қуйидагиларни санаб кўрсатган, чунончи: жасурлик—бирор ишни бажаришда кишининг жасурлиги, чидамлилиги, инсон бошига тушган ёмонликни тўхтатиб турувчи қувват. Ақллилик—бирор ишини бажаришда шошма-шошарлик қилишдан сақловчи қувват. Зийраклик — сезги берган нарсаларнинг ҳақиқий маъносини тезлик билан тушунишга ёрдам берувчи қувват... Дар.ҳақиқат жасурликда ҳикмат кўпдир. —

Шеърят мулкининг султони Алишер Навоий «Фарҳод ва чи» Ширин» достонида Фарҳоднинг жисмоний қобилиятларини мактайтиди. Достонда ёзилишича, Фарҳод ақлий тарбия билангина чекланиб қолмасдан жисмоний ва ҳарбий машқлар билан ҳам шуғулланиб чиниқа бошлайди. Сувда сўзиш, чавандозлик, қиличлик ва бошқалар унинг кундалик машғулоти бўлиб қолади. Унда 10 ёшида 20 яшар йигитнинг куч-қуввати бўлади. Унинг ақлий ва жисмоний куч-қуввати, маҳорати билан киши-

ларни ҳайратда қолдиради.

Абдулла Авлонийнинг фикрича, соғлом фикр, яхши ахлоқ ва илм-маърифатга эга бўлмоқ учун баданни тарбия қилиш зарур. «Баданнинг саломат ва қувватли бўлмоғи инсонга энг керакли нарсадур. Чунки ўқинмоқ, ўқитмоқ, ўрганмоқ ва ўргатмоқ учун инсонга кучлик, касалсиз вужуд лозимдур. Соғ баланса эга бўлмаган инсонлар амалларида, ишларида камчиликка йўл қўюрлар... Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдам берилади. Жисм ила рух иккиси бир чопоннинг ўнгилари терниси кабудур. Агар жисм тозаланиб ила зийнатланмаса, ёмон ҳушқлардан сақланмаса, чопонни устини қўйиб астарини ювиб овора бўлмак кабудурки, ҳар вақт устидаги кири ичига урадир. Фикр

■ тарбияси учун меҳнат ва соғлом бир вужуд керакдур»¹. Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, инсоннинг

ақлий, ахлоқий ва жисмоний камолоти кишилик тарихи тарак, - Ш (қиётининг барча жаб.ҳаларида улуғланган, кадрланган.

Жисмоний тарбия кишиларга катта таъсир кўрсатиб, саломатликни мустаҳкамлайди, ишлаш қобилиятини оширади, узок умр кўришига ёрдам беради. Спорт — ҳар қандай ёшда ҳам қадди-қоматни тарбия қилиш, куч-қувватни сақлаб туришнинг ажойиб воситасидир. Спорт дам олиш билан меҳнатни алмаш-

■ тириб туриш манбаи бўлиб ҳам хизмат қилади. Шу сабабли I ҳам кишилиқ жамиятининг энг ибтидоий ҳолатидан ҳозирги ку-

¹ Авлоний А. Гулистон ёки ахлоқ. Тошкент, «Ўқитувчи» 1967 йил, 27-бет.

Зак. 11

169

нимизга қадар жисмоний тарбия авлодлар камолотини таъминловчи восита деб ҳисобланган. Демак, ўсиб келаётган ёш ав-(Лоднинг жисмоний баркамоллигини таъминлаш фақат ота-она мактабининг ишигина бўлиб қрлмасдан, балки давлат аҳамия-. дига молик иш ҳамдир.

Жисмоний тарбияга бўлган эътибор, ғамхўрликнинг кун са-йин ошиб бориши фикримизнинг ёркин далилидир. Маълумки, жисмоний тарбия ёшларни тарбиялашнинг биологик омиллари-га, шароитларидан келиб чиқувчи биологик табиатига асосла-■нади. Жисмоний тарбия мазмуни жисмоний камолот, жисмоний ҳолат диагностикаси, жисмоний тарбия маданияти, спорт ишлари, жисмоний маълумот тушунчаларида ўз ифодасини топади. Жисмоний камолот ёш авлод ички аъзоларининг ўзгариши, ўсишидир. Биринчи навбатда юрак ва ўпка, шунингдек нерв ва ^ ҳаракат тизими, тана шаклининг ўзгариши, тери-мускул тизи-- .ми оғирлиги, тананинг мукамал ривожланишидир. Педагогик тушунчада жисмоний камолот деганда инсондаги жисмоний маълумотнинг ўсиши борасидаги ўзгаришлар, яъни оддийдан мураккабга, пастдан юқрига, номукамалликдан мукамал-ликка томон бўлган ўзгаришлар тушунилади.

Уқ.увчиларнинг жисмоний камолотлари учун шароит яратиш ! ва педагогик бошқариш жисмоний тарбиянинг вазифасидир. Жисмоний тарбия тизимида жараёний камолот диагностикаси «уҳим ўрин тутди. Жисмоний камолот жисмоний тарбия са-даияси, фан тили билан айтилганда, жисмоний тарбия самара-дорлиги кўрсаткичидир.

Махсус усул ва жисмоний техника асосида ўқувчиларнинг соғлиқларини, ҳар бир индивидуал шахс камолоти савиясини тадқиқ этиш: белгиланган норма ва ундан узоқлашиш кўрсат-кичларини олдиндан белгилаш негизида жисмоний тарбия учун доимий кўрсаткич аниқланади. Жисмонан етуклик деганда ба-Даннинг ташки кўринишидаги гармония, гўзаллик шакли, жисмоний сифатларнинг юқри даражадаги камолоти тушунилади. Агар^диагностика ўқувчиларнинг ёки бирон-бир ўқувчининг жисмоний ва тиббий кўрсаткичлари пасайиб кетаётганлигини кўрсатса, демак, зудлик билан жисмоний тарбиядаги мавжуд " дизиمني ўзгартириш лозим. Шунинг учун ҳам мактабларда, билим юртларида индивидуал ёки гуруҳли дифференциал тар-Ш тибдаги жисмоний тарбияни ташкил этишни йўлга қўйиш керак. Жисмоний маданият жисмоний тарбиянинг таркибий қиоми-дир. Шу билан биргаликда, жисмоний

маданият инсон ва жамият умумий маданиятининг ҳам ажралмас қисми. Жисмоний маданият мазмунига қуйидагилар киради:

1. Инсон аъзоларининг тузилиши ва уларнинг функционал камолоти. Ички аъзолар, нерв ва ҳаракат, суяк-мускул тизими, баданнинг уйғунлиги ва уларнинг функционал фаолиятини бошқариш.

2. Ўқувчиларнинг соғлигини мустаҳкамлаш.

3. Гигиена қоидаларига кўникиш.

4. Ўқувчиларнинг ҳар томонлама моҳирлигини ўстириш.

5. Бўлажак ишчи—меҳнаткашларнинг жисмоний ва физио-логик сифатларини касб аҳамияти жиҳатидан шакллантириш, иш қобилиятларини ошириш.

6. Ўқувчиларнинг жинсий ва ёш хусусиятлари учун шароит яратиш.

7. Ўқувчиларнинг ирода, чидамлилиқ, қатъиян интизом, дуст-лик хиссини камол топтириш.

8. Шахсий жисмоний қобилиятларини тарбиялаш. Кўриниб турибдики, жисмоний тарбия мазмуни бениҳоя кенг-

дир. Бу восита ёшларимизнинг турмуш тарзини, жисмоний маданият ва спорт асосида маъмули шаклланишини таъминлай-ди. Илғор педагогик тажрибаларнинг кўрсатишича, жисмоний тарбия ўқувчи ва ўқувчилар жамоаларининг турмуш тарзи ва дастурига айлангандир. Айниқса жисмоний тарбия дарслари, (спорт ва жисмоний тарбия тарғиботи, ишлаб чиқариш таълими технологияси ва ишлаб чиқариш амалиёти борасидаги ютуқ-ларни рағбатлантиришда, ўқувчиларнинг узоқ вақдтача иш қобилиятларини сақлаб туришда, ёшларимизнинг жисмоний ва физиологик сифатларини касб мазмунига боғлаш борасидаги жараёнларда беқиёс аҳамиятга эгадир.

Жисмоний маданият — спорт ишлари ёки оддий спорт шуъбалари, клублари, гуруҳлар ёки оммавий мусобақалар ва ҳрақозларда намоён бўлади. Жисмоний тарбия бўйича ўқувчилар билан яққа тарзда ишлаш натижасида аъзолари бўша-шиб қолган, жисмоний камчилиги бор, дарсдан озод килинган болаларнинг соғлиқларини тиклаш ишлари олиб борилади. Бундан ташқари, жисмоний қобилиятли болаларнинг кизикиш ва интилишларини ҳисобга олиб ҳам индивидуал машғулотлар йўлга қўйилади. Айрим қобилиятли болалар, мактаб ва бошқа ўқув юртларида ўқиш билан бирга оммавий спорт ишларида иштирок этиб, юксак натижаларни қўлга киритишлари, ҳатто, ўрта махсус ёки олий маълумот ҳам олишлари мумкин.

Жисмоний тарбия мазмунида «жисмоний меҳнат», «жисмоний таъсир», «жисмоний жазо» ва бошқа иборалар ҳам учраб «-туради. Жисмоний меҳнат ақлий меҳнатдан фарқли ўлароқ, | инсоннинг

жисмоний кучи, мушак қисмларининг ҳаракатлари ва боийқалар билан боғлангандир. Жисмоний меҳнат тўғри ёки но-тўғри ташкил этилишига қараб ёшларга ижобий ёки салбий таъсир кўрсатишини унутмаслик лозим. Ҳар қандай шароитда ҳам жисмоний меҳнат турларини жисмоний тарбия мазмунига киритилиши мақсадга мувофиқдир. Жисмоний таъсир - бу инсон баданига ё бирон-бир буюм билан, ёки инсонлар томонидан (қўл, оёқ, бадан орқали) таъсир кўрсатишдир. Яқин вақтлар-гача бу ҳақда жуда оз фикр билдирилган ва уни нопедагогик таъсир деб келинган эди. Унинг қайта туғилиши Ш. А. Амонашвили номи билан боғлангандир. Амонашвили ўзининг педагогик тажрибасида ўқувчиларни ақлий фаолиятларини рағбат-лантириш мақсадида жисмоний таъсир кўрсатишдан тез-тез фойдаланди. Масалан, болаларнинг бошини силлаш, қўлини болалар елкасига охишта қўйиш орқали уларни руҳлантириш, партадаги болалар ёнига ўтириб ҳамкорлик билдириш орқали таъсир кўрсатиш воситасида тарбиялаш самарадорлигига эришади. Бунда ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги тўсик бартараф этилади ва осойишталик, бир-бирига ишонч руҳи қарор топади.

Жисмоний жазо — ўқувчидаги хулқий камчилик ёки бирон-бир ноахлокий хатти-ҳаракатларни бартараф этиш мақсадида қўлланилади. Жисмоний жазога очлик эълон қилиш ҳам қаради. Бизнинг мактабларимизда жисмоний жазо бекор қилинган.

XXII БОБ

К СИНФДАН ВА МАКТАБДАН ТАШҚАРИ ТАРБИЯВИЙ ИШЛАР

Мактаб ва мактабдан ташқари муассасаларнинг ташкилий шакллари, мазмуни ва макрадиқ белгилашД бутунги цК^и-мизнинг барча қирраларини ҳисобга олиши талаб этмоқда. -Синф ва мактабдан ташқари мазкур тарбиявий ишлар шахс камолоти босқичларини белгилаб олишга қаратилганлиги билан тавсифланади. Мазкур муаммони ижобий ҳал этиш учун синфдан ва мактабдан ташқари, тарбиявий ишлар тизимида қуйида-гилар бўлиши лозим:

—■ улғаяётган инсон шахсини тарбияда олий ижтимоий қадрият деб тан олиш, ҳар бир бола.ўсмир ва ёш йигитнинг бетак-роп ва ўзига хослигини ҳурматлаш, ижтимоий ҳуқуқини эътиборда тутиш зарур;

— миллийликнинг ўзига хос анъана воситаларига таяниш;

— педагоглар ва ўқувчилар ўртасида ўзаро ҳурмат муносаба/тларини шакллантириш.

Синфдан ва мактабдан ташқари ишлар ўқувчиларнинг дарс-дан бўш вақтларидаги ўқув-тарбия жараёнини тўлдиради ва кенгайтиради, ўқувчиларни мустақил билим олишлари, ижодий ■ қрибиятларини, ташаббускорлигини оширишга имконият яра-Ш тади. Синфдан ташқари ташкил этиладиган тадбирларда, жумладан, турли кўринишлардаги тўгаракларда фан ўқитувчилари ўз фанига

қизиққан ўқувчилар билан машғулот ўтказиб, ўқув-чиларнинг қизиқишларини ўстиради. Синфдан ташқари ишларни тўла қамраб олган тўғараклар бир неча хилда бўлиши мумкин:

- а) фан тўғараклари;
- б) моҳир қўллар тўғараклари;
- в) дурадгорлик тўғараги;
- г) спорт тўғараги;
- д) 'бадий ҳаваокорлик тўғараги ва ҳоказо.

Урта умумтаълим машабларида бу ишларни синф раҳбари ва тарбиявий ишлар ташкилотчиси уюштиради. Синф раҳбари **172** синфдан ташқари ишларни уюштиришда тўғарак раҳбарларга яқиндан ёрдам беради. Қизиқишлар, интилишлари бир хил бўлган ўз ўқувчиларни бирор тўғаракка аъзо бўлишга чорлай-ди. Уларни қайси тўғаракда машғул бўлишлари ҳисобга оли-нади.

Мактабдан ташқари тарбиявий ишлар болаларни ижодкор-ликка даъват этувчи тарбиявий маскандир. Педагогик тажрибалар шуни кўрсатмоқдаки, ҳозирги шароитда мактабдан ташқари тарбиявий ишларни олиб боровчи болалар уйлари, болалар ва ёшлар саройлари, ёш техниклар саройлари, ёш техниклар уйлари, ёш табиатшунослар уйлари, мактаб тарбиясининг узвий давомчиси бўлиб қолиши керак. Ўзбекистон Республикасининг «Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар Концепцияси» бу ишларни режалаштириш, амалга оширишда асос бўлади.

Маълумки, ўқувчиларни ғоявий-снёсий, ахлоқий, меҳнат, лафосат ва жисмоний жиҳатдан тўлиқ шаклланган кишилар қилиб тарбиялаш дарс жараёнидан бошланади. Бироқ, ўқувчиларнинг кундалик ўсиб бораётган эҳтиёжлари, талаблари ва барча қизиқишларини фақат дарс жараёни билангина чеклаб бўлмайди. Бундай кўп қиррали қизиқишларни синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар билан узвий боғланиш асо-сидагина қондириш мумкин. Шу сабабли кейинги даврда ўқув-чиларнинг дарсдан ташқари вақтларини кўнгилли уюштиришга алоҳида аҳамият берилмоқда.

v/Синфдан ва мактабдан ташқари ташкил қилинган ишлар ўқувчилар ҳаётидаги тарбиявий фаолиятни тўлдирад. Уларнинг дунёқарашини тўғри шаклланиш.чга, ахлоқий камол топишига кўмаклашади.**1** Назарий билимларни я?.. 1лиёт, ишлаб чиқариш билан чамбарчас боғланишига замин яратади. Синфдан ва ■ мактабдан ташқари ишларга раҳбарлик қилувчи ташкилотчи-,нинг вазифалари ҳам кўп қирралидир. Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар ташкилотчисининг вазифаларига қуйидагилар киради:

—дарсдан ташқари тарбиявий ишларни режалаштириш ва амалга оширишни назорат қилиш;

—ўқувчиларнинг синфдан ва мактабдан ташқари кўп қир- | рали ишларини педагогик жамоа, ўқувчилар ташкилотларн, синф фаоллари ёрдамида йўлга қўйиш;

—✓синфдан ва мактабдан ташқари ишлар йўналишига бево-сита раҳбарлик қилган ҳолда, ўқитувчилар, синф раҳбарлари, ота-оналар, ўқувчилар ташкилотларн, синф фаолларига услубий ёрдам кўрсатиш;

—умуммактаб ва маютаблараро ўтказиладиган энг муҳим тарбиявий тадбирларда қатнашиш;

—ўқувчиларнинг бўш вақтларини ташкил қилишда тарбия ва маданият муассасалари ҳамда жамоатчилик кучидан кенг фойдаланиш.

Бу борада ташкилотчилар фаоллигини учта асосий томонини кўриш мумкин: ташкилотчилик, усулий ва маъмурий.

Булар кўпинча ўзаро узвий боғланган ҳолда намоён бўлади. Ташкилотчининг ташкилотчилик фаолиятига қуйидаги бир қа-тор ишларни киритиш мумкин:

—тарбиявий ишлар соҳасида эришган ютуқ ва камчилик-ларни таҳлил қилиш;

—тарбиявий ишларнинг мақсад ва вазифаларини аниқлаш,

—тарбиявий, оммавий-сиёсий ишларни режалаштириш ва уларнинг мазмуни, шакл ва усулларини аниқлаш;

—синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишларни гу-руҳлаштириш, бошқарувчи шахсларни аниқлаш.

Мактабда тарбиявий ишларни аниқ режалаштирмасдан унинг мазмуни, шакл ва усулларини аниқламасдан, маълум бир тизимга солмасдан туриб кўзда тутилган мақсадга эришпш О,қийин.

^ Синфдан ташқари ишларнинг тарбиявий таъсири кўп дара- >жада ўқув жараёнини ташкил этиш савиясига ҳамда ўқувчилар 'жамоасининг хилма-хил ишларни қандай йўлга исўйишларига ^боғлиқдир. Синфдан ташқарн фаолият мажбурий дастур билан /чегараланмайди, балки ёшлари ҳар хил ўқувчиларни ихтиёрий равишда бирлаштиради. Уларнинг ташаббуси асосида ишларни амалга оширади, фанга қизиқтиради, уларни халқнинг маданнй ҳаёти муҳитига олиб киради. Синфдан ташқари ишлар шахсдаги ижтимоий фаоллик, ижтимоий онг ҳамда ахлоқий одатларни таркиб топтиришнинг энг му.ҳим омилидир. Бу фаолият илмий жамоа, клуб, адабпй ва мактаб театрларининг ишлари, турли (Мавзуларда ўтказиладиган китобхонлар конференцияси ва му-нозаралар, сиёсий, ахлоқий, илмий-оммабоп ва меҳнат мавзула-ридаги маъруза ва суҳбатлар, ижтимоий-фойдали меҳнат, сиёсий ахборот, байрам кечалари ва эрталиклари, тўгарак машғу-лотларини ўз ичига олади.

Ўқувчиларнинг синфдан тагнқари ишлари ўз мазмунига кўра тафаккур фаолияти ва муносабат воситаси ҳисобланади. Чунки

синфдан ташқари ишларда олинган ахборот идрок этилади, **Крита** ишланади ва шу асосда янги билимлар ҳосил қилинади.,

| Ўқувчилар мактабдан ташқари ишларда қатнашиб, турли кишилар билан муайян муносабатга киришадилар, турли вазиятларга дуч келадилар. Шунинг учун ҳам ўқувчиларнинг мактабдан ташқари фаолиятлари қанчалик хилма-хил бўлса, уларнинг муносабатлари шунчалик бой, муносабат доираси кенг. Ва маънавий ўсиши самарали бўлади. Мактабдан ташқаридаги тарбиявий ишларда ўқувчилар жамоада ишлашни ўрганадилар, ижтимоий меҳнат қувончини ҳис қиладилар, ишлаб чиқариш меҳнатига қўшиладилар, жамоатчилик фикрига бўйсунушга, жамоа шарафи учун курашушга одатланадилар. Мактабдан ташқари фаолият унда катнашувчиларнинг маънавий ва жисмоний ривожланиши ҳамда ёш хусусиятларига кўра белгиланади. Бу жараёнга улар таълим олаётган мактабнинг шароити ҳам таъсир этади. Гарчанд мамлакатимиздаги барча мактабларнинг вазифалари бир бўлса-да, ўша мактабларнинг ўзига хос хусусиятлари бор ва бу хусусиятлар маданий ва миллий шароитлар-да яқдол кўринади. Тарбиячилар, синф раҳбарларининг синфдан ва мактабдан ташқари олиб борадиган тарбиявий ишларида қуйидаги иш усулларидан фойдаланишлари мақсадга мувофиқ, -дир:

1. Оғзаки иш усуллари. Турли ахборотлар, мажлислар, эрта-лабки йиғинлар, маърузалар, китобхонлар конференциялари, мунозаралар, учрашувлар, оғзаки газеталар, радножурналлар.

2. Амалий иш олиб бориш усуллари. Турли жойларга саё-ҳатлар, спорт мусобақалари, олимпиада, изтопарлар иш фаолияти, ёш табиатшунослар тўғараклари, шанбаликлар.

3. Кўргазмали иш усуллари. Мактаб музейлари, уруш ва меҳнат қаҳрамонлари хонаси, янги китоблар кўргазмалари.

Тарбиявий иш педагогдан бутун қобилнятини ишга солишни, тинмай изланишни таълози этади. Чунки келажак авлод тарбияланган, уюшган, ахил, жонажон Ватанимизнинг ҳақиқий фуқаролари бўлишлари лозим.

XXIII БОБ

ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ЖАЛЮАТ ТАШКИЛОТЛАРИ

ЎЗБЕКИСТОНДА БОЛАЛАР ВА ЎСМИРЛАР УЮШМАСИ

Собпк Совет Иттифоқидаги пионер ташкилоти ўрнига Ўзбекистон Республикасида Болалар ва Ўсмирлар уюшмаси тузилган. Бу билан ташкилотнинг номигина ўзгариб қолмай, унинг иш мазмуни, иш услуби, рамзий белгилари ва тантаналарни ҳам ўзгарган.

Ўзбекистон Болалар ва Ўсмирлар уюшмаси уз Низомигаэга. «Ўзбекистон Болалар ва Ўсмирлар уюшмаси сиёсий фирқалар фаолиятида қатнашмайди»,— дейилади унинг Низомида. Сиёсат-дан холи бўлган болалар ташкилотига айланганлиги жиҳати-дан бу ташкилот XX аср бошларида Оврупонинг бир қатор мам-лакатларда фаолият кўрсатган болалар ташкилоти — бойскаут { ташкилотига қисман ўхшайди. Бойскаут ташкилоти 1907 йилда Англияда, 1910 йилда Русияда тузилиб, болаларни подшога ва давлатга садоқатли, чаққон кишилар қилиб етиштиришни мақсад қилиб олган эди. Бойскаут — инглизча бой — ўғил бола, скаут — разведкачи, изловчи сўзларидан олинган.

Бойскаут ташкилотидаги тарбиявий ишлар болаларнинг кизик.ишлари ва майлларига асосланган харбийлаштирилган машқлар орқали амалга оширилар эди. (Чиройли кийим формалари, ғаройиб харбий ўйинлар, чиройли ҳаракатлар билан „ўзаро муносабатда бўлиш, шаҳар ташқарисидаги харбийлаштирилган болалар қароргоҳлари ва бошқалар.) У

Бойскаутчиларнинг асл мақсадлари ярқираган ташқи шакллари билан ниқобланган бўлиб, мавжуд ижтимоий тузумга са-докртли бўлиш тарғиб қилинар эди. Кейин эса сиёсий фирқаларнинг бевосита таъсирида ва раҳбарлигида ишлайдиган оола-лар ташкилоти бўлган пионер ташкилотларн вужудга кела .бошлади.

1924 йилда Англияда тузилган пионер ташкилоти «Урмон **!Халқи**» деб аталди. 1945 йилда Францияда Коммунистик партия раҳбарлигида ишлайдиган болалар сиёсий ташкилоти «Жасоратлилар иттифоқи» тузилиб, ўз сафларига бир кўчада ёки бир ма-^аллада яшайдиган 6 ёшдан 15 ёшгача бўлган болаларни бирлаштиради. (Мақтабда болалар сиёсий ташкилотларини тузиш таъқиқланган эди.) 1962 йил 1 январда Ҳиндистонда пионер, ташкилоти тузилди. Шунингдек, Финляндияда, Норвегияда ва (бошқа мамлакатларда ҳам пионер ташкилоти тузилган.) Собиқ Совет Иттифоқи тажрибаси шуни курсатдики, болалар хар доим ёшлигиданоқ сиёсат билан қизиқар, катталарга мамлакат иқтисодини юксалтиришда, жамиятни ривожлан-.тиришда ёрдамлашишга интилар эканлар. Шу сабабли ҳам Совет Иттифоқида 1919 йилдан болалар коммунистик ташкилотларн вужудга кела бошлаган эди. 1922 йил бошларида «Спартак» номли ёш пионерлар отрядлари тузила бошлади. 1922 йил 19 майда комсомолнинг II Бутунроссия конференцияси пионер ташкилоти тузилганлигини расмий равишда эълон қилди ва шу кун пионер ташкилоти вужудга келган кун сифатида нишонлаб келинди.

Дастлабки даврда пионер ташкилотига Н. К. Крупская (1869—1939), раҳбарлик қилиб турди. Крупская кўпгина нутқ ва мақолаларида пионер ташкилотининг иш мазмуни ва усул-ларига алоҳида эътибор берди.

Пионер ташкилоти ташкил топган кунидан то сўнгги вақтлар-гача унга комсомол ташкилоти раҳбарлик қилиб, унинг тарбиявий мақсадларини ва функцияларини белгилаб берди. Комсомолнинг XX съездида (1987) қабул қилинган ВЛКСМ Уставида пионер ташкилотининг тарбиявий ишлар савиясини замон талабларига мувофиқ юксалтириш зарурлиги таъкидланди. ^ Ўзбекистон Болалар ва Ўсмирлар уюшмаси Республика каш-шофлар ташкилотининг ҳуқуқий вориси ҳисобланади. Ўзбекистон Болалар ва Ўсмирлар уюшмасининг мақсади уюшманинг ҳар бир аъзосига жумҳуриятнинг муносиб фуқароси бўлиб ети-яшшига, ўзини мустақил ҳаётга тайёрлашига, ўз ишлари ва ҳаракатлари билан оиласига ва жамиятга фойда келтиришига, ёрдам беришдир. Уюшманинг шиори: «Ватан, дўстлик, эзгулик, ва адолат учун!»

Ўзбекистон Болалар ва Ўсмирлар Уюшмаси аъзолари қуйи-даги асосий қоидаларга амал қиладилар:

- сўз ва иш бирлиги;
- дўстлик ва ўртоқлик;
- бурч ва виждон;
- ғамхўрлик ва меҳрибонлик;
- катталарга ҳур.мат, кичикларга иззат.

Ўзбекистон Болалар ва Ўсмирлар Уюшмаси фуқаровий тарбия ва Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимидаги кира-ди. Ўзбекистон Болалар ва Ўсмирлар Уюшмаси ўз фаолиятини Ўзбекистоннинг барча ҳудудида амалга оширади, ўз Низоми, Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига мувофиқ ва болалар >ҳуқуқлари тўғрисидаги Халқаро конвенция асосида ҳаракат қи-дади. Болалар ва Ўсмирлар Уюшмаси мактабларда, мактабдан ташқари болалар тарбия муассасаларида, болалар оромгоҳла-рида тузилади. Миллати, тили, динга муносабати қандайлигидан қатъи назар, уюшманинг бирон-бир ташкилоти фаолиятида қатнашувчи, уюшма Низомини тан олувчи, 10 ёшга тўлган, жум-;,ҳуриятда истиқомат қилувчи жумҳурият фуқароси Ўзбекистон Болалар ва Ўсмирлар Уюшмаси аъзоси бўлиши мумкин.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ЁШЛАР ИТТИФОКИ ВА УНИНГ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ИШЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Ўзбекистон Ёшлар Иттифоқи собиқ Ўзбекистон Ленинчи Коммунистик Ёшлар Иттифоқи (УзЛКЎИ — УзЛКСМ) нинг ҳуқуқий вориси сифатида 1991 йилнинг 5 апрелида Ёшлар Иттифоқининг XXV таъсис Қурултойида ташкил топди. Худди шу қурултойда Иттифоқнинг Низоми ва ҳаракат дастури лойиҳаси қабул этил-ди. Қурултойда Ўзбекистон Ёшлар Иттифоқининг шиори қуйи-дагича баён қилинди:

«Ёшларни ижтимоий ҳимоя қилиш ва Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳ-камлаш учун курашиш!».

Қурултой янги, мазмунга бой ташкилотга асос солди. Ўзбекистон Ёшлар Иттифоки ўз низомида таъкидлагани каби йигит-қизларнинг турли соҳадаги туб қизиқиш ва манфаатларининг чинакам ҳимоячиси, ҳамда ифодаловчисига айланди.

Ўзбекистон Ёшлар Иттифоқининг асосий мақсади — Ёшларнинг эркин камол топиши, ижодий имкониятларини тўла намоён этишларини таъминлаш, Иттифақ аъзолари ва унга хайрихоҳ-ларнинг фуқаролик, сиёсий, ижтимоий, маданий, ҳуқуқий ман-фаатларини ҳимоя қилиш ва рўёбга чиқариш учун куч-ғайрат-ларини бирлаштириш ҳамда ушбу йўналишдаги ҳаракатларни қонуний асосда бошқаришдан иборат. Ўзбекистоннинг барча вилоятларида, шаҳар ва туманларида Ўзбекистон Ёшлар Итти-фоқининг вилоят, шаҳар, туман қўмиталари тузилган бўлиб, фаолият кўрсатмоқда.

Шу ўтган қисқа вақт ичида Ўзбекистон Ёшлар Иттифоки катта ишлар қилди. Республикамизда «ЁШ ватандошларнинг биринчи халқаро анжумани» ўтказилди. (1992 йил 3—7 ноябр.

Тошкент шаҳри). «Камолот», «Қизиқчи», Ботир Зокиров хотирасига бағишланган иўрик-танловлари, Фарғона шаҳрида Республика талабаларининг анжумани ва бошқалар булпб ўтди. Шунингдек, Покистон, Хитой, Малайзия, Америка ва бошқа мамлакат ёшлари билан дўстона алоқалар ўрнатилди.

Ёшлар Иттифоқи фидойилари қуйи бўгинларида ҳам хайрли ишларни амалга ошираётир. Аксарият йирик корхоналар ва олий ўқув юртларида ёшларнинг етакчилари фаолияти ибратли бўлмоқда. Талабаларнинг қувончу ташвишлари, ёш мутахассисларни ишга жойлаштириш, умуман навқирон авлодни истиқлол-ни мустаҳкамлаш ишига сафарбар этиш уларнинг бирламчи вазифасига айланган.

1994 йил 5 апрелда Ўзбекистон Ёшлар Иттифоқининг ХХІ Қурултойи бўлиб ўтди. Унда Ёшлар Иттифоқининг ўтган қисқа, сермазмун, ўзгаршпларга бой бўлган давр ичида •қўлга киртилган ютуқлари ва камчиликлари муҳокама қилинди. Ёшлар Иттифоқининг Низомига ўзгартиришлар киритилди, ҳаракат дастурининг янги таҳрири қабул қилинди. ХХVІ Қурултойда Ёшлар Иттифоқининг шиори ўзгартирилиб, унда нутқ сўзлаган Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг «Элим деб, юртим деб ёниб яшаш керак!»— деган сўзларини ўзига шиор қилиб олишга қарор қилинди.

Умумтаълим мактабларида ўқувчилар қўмитаси

ХХ асрнинг 20—30 йилларида мактабларда ўқувчиларнинг ўз-ўзини бошқариш уюшмалари янги мактаб ташкил қилпш борасида катта аҳамиятга эга эди. Уша давр ўқувчиларининг ўз-ўзини бошқариш уюшмалари кашшофлар ташкилоти, комсомол ячей-калари билан бир қаторда мактабдаги ўқув-тарбия ишларини уюштиришда, унга раҳбарлик қилишда фаол қатнашиб, нуфузли ўрин эгаллади. Ўз-ўзини бошқариш уюшмалари фаоллари мактаб маъмурияти ишини

тафтиш этиш, раҳбар хисоботини талаб қилиш, ўқитувчилар, мактабнинг турли ходимлари, ўқувчилар хатти-ҳаракатларини тахлил қилиб тегишли хулосалар чиқариш ,юқори органларга ахборотлар бериб туриш ҳуқуқига. !) ҳам эга эди. Лекин кейинроқ, аниқроғи мактабнинг юқори синф-ларнда синф раҳбари лавозими таъсис этилиши, комсомол таш-килотининг таъсир доираси кенгая борган сари ўқувчилар ўз-ўзини бошқариш уюшмаси бирмунча сусайди. 40—50-йиллардан бошлаб кўпгина мактабларда ўз-ўзини бошқариш уюшмасининг раҳбар органи бўлган ўқувчилар комитетига сайловлар ўтказиш тўхтаб қолди, фақат айрим мактаблардагина ўқувчилар коми-тетлари (учком) ўз ишини давом эттирди, холос.

Ўқувчи шахсини ҳар томонлама камол топтириш вазифаларининг мураккаблашиб бориши муносабати билан педагоглар ишини янада такомиллаштириш мақсаднда мактабларда яна ўқувчилар қўмитаси (учком) тиини жонлантириш мақсадга му-вофиқ деб топилди ва 1978 йил 1 сентябрда ВЛКСМ (БЛКЎЙ) Марказий Комитети умум таълим мактабларида ўқувчилар қў-митасини ташкил қилиш тўғрисидаги Низомни ишлаб чиқди. Мазкур Низомга мувофиқ умумтаълим мактабларининг IV—X синф ўқувчилари ўзларининг умумий йиғилишларида ёки конфе-ренцияларида очик овоз бериш йўли билан ўқувчилар қўмитаси (учком—ученический комитет) сайланиши жорий к.илинди.

Уқ,увчилар қўмитаси мактаб ўқувчиларининг Ўз-ўзини бош-харувининг ижроия органи бўлиб, ўқувчиларни ўз синфи жамоа-сини идора қилиш ишларида иштирок этишини таъминлайди.

Собиқ ССРИ Маориф вазирлиги ва БЛКЎЙ Марказий Комитети 1987 йил 12 июлда «Умумтаълим мактабининг ўқувчи-лар қўмитаси ҳақида Низом»ни ишлаб чиқди. Бу Низом аввал-гисидан бир.мунча такомиллаштирилган бўлиб, унда ўқувчиларнинг ўз-ўзини бошқаришнинг ижроия органи сифатидаги роли, ўқувчи-ёшларнинг бурч ва вазифалари таълим ҳақидаги Қонун Асосларидан, «Ўқувчилар қоидаси»дан келиб чик^қан ҳолда аниқ белгилаб берилган эди. Шунингдек, бу Низомда ўқувчи-лар қўмитасининг ташкилий масалалари, унинг иш мазмуни ва разифалари ҳам баён қилинган эди.

Ўқувчилар Қўмитаси ишининг ташкилий кўриниши **мактаб миқёсида** копуний жамоа органи — умумий мажлис ёки ўқув-чилар конференцияси бўлиб, йил давомида камида бир марта ўтказилади. Шу йиғилиш ўқувчилар қўмитасини сайлайди. Унинг таркибида қўмита раиси, ўринбосари, котиби ва комиссия аъзолари бўлади. Қўмита таркибида қуйидаги ҳайъатлар — «омиссиялар бўлади: **ўқув комиссияси, меҳнат комиссияси, хў-жалик комиссияси, интизом ва тартибот комиссияси, санитария ва саломатлик комиссияси** ва бошқалар.

Синф микёсида эса,— ўқувчиларнинг ўз-ўзини бошқариш жамоатчилик органи бўлиб, у синф мажлиси кўринишидадир. Ҳар ойда камида бир марта ўтказилади. Синф мажлисида **синф-боши** сайланади. Ўқувчиларнинг ўз-ўзини тарбиялашни турли йўналишлар бўйича ташкил этишда ўқувчилар қўмитаси, ай-ниқса қуйи бўғинидаги вакили — синфбоши роли беқиёсдир.

Синфбоши ва синф раҳбари ҳамкорлигида ўз-ўзини тарбиялаш ишларини ташкил этишнинг қуйидаги усуллари мавжуддир:

а) ўз-ўзича ишонтириш, ўз камчиликларини кўра билиш ва **уни** йўқотиш йўллари қидириш;

б) ўз-ўзини танқид;

в) ўз-ўзига сўз бериш, бу кўп жиҳатдан ўз-ўзини ишонтиришга яқин турсада, ўз нуқсон ва хатоларини йўқотишни диққат марказда тутиши билан фарқланади;

г) ўзини фикран бошқа одам ўрнига қўйиб кўра билиш (эмпатия);

д) ўз-ўзига буйруқ бериш;

е) ўз-ўзини жазолаш.

Утмишдаги ва ҳозирги буюк фан намояндалари, машҳур ихтирочилар, ёзувчилар фаолиятида ўз-ўзини тарбиялашнинг аҳамияти жуда катта эканлигини жонли мисолларда тез-тез такрорлаб боришимиз ўқувчиларнинг ҳам ўз-ўзларини тарбиялаш ишига янада жиддий эътибор беришларига эришиш мумкин.

Мактабда ўқувчилар қўмитасининг обрўли, эътиборли ва таъсирли бўлиши кўп жиҳатдан мактаб маъмуриятининг тарбиявий ишларни ташкил этиш услубига, мактабда шаклланган анъаналарга, ўқитувчилар ўртасидаги муносабатларга, мактабда ҳукм сурадиган руҳий-психологик муҳитга ҳам боғлиқ. Мактаб директори, тарбиявий ишлар ташкилотчиси, синф раҳбари-нинг ҳар бир ўқувчига иккиланмай, дадил топшириқлар бера олиши, унинг бажарилишини кутиб олиши мактабдаги жамоат ташкилотлар ишини, жумладан ўқувчилар қўмитаси ишини юқори босқичга кўтаришга тўла қафолат беради.

Ўқувчилар қўмитаси ишини назорат қилиш, қўмига тегишли маслаҳатлар бериш, иш режасини тузишда кўмаклашишлари мактаб ёшлар иттифоқи қўмитаси зиммасидадир. Умумий раҳбарлик эса мактаб директорининг тарбиявий ишлар бўйича муовини — тарбиявий ишлар ташкилотчиси зиммасига юклатилган.

XXIV БОБ

ЎҚУВЧИЛАРНИ ОИЛАДА ТАРБИЯЛАШ

Ота-оналарнинг ўз ҳаётлари, турмуш тарзлари, бола шахсида илмий дунёқараш асослари, маънавий, ахлокий, нафосат, меҳнат ва бошқа ижтимоий омилларни шакллантириш мақсадида тизимли таъсир кўрсатиш жараёнига оилавий тарбия дейилади. Бунда

ижтимоий ва маънавий ҳаёт таъсирида оиланинг ўзи ҳам жиддий янгилашиб бораётганини эсдан чиқармаслик лозим.

Оилалар республикамиз шаҳар ва қишлоқларининг ягона ижтимоий-иқтисодий умумийлиги асосида ривожланмоқда. Айни пайтда оилавий ҳаёт ва оилавий тарбия ўзининг миллий хусусиятларига ҳам эгадир. Бу эса, ўз навбатида, оилавий тарбия усуллари ва мазмунининг умумий ва хусусий томонлари ривожда яққол кўзга ташланади. Масаланинг мураккаблиги шундаки, ўқитувчи-тарбиячи, халқ таълими ходимлари, кенгжамоат-чилик оилавий тараққиётни ҳисобга олган ҳолда оилавий тарбиянинг назарий ва амалий асосларини педагогик жиҳатдан тўғри изоҳлаш ва тегишли усулий тавсиялар беришлари лозим. Иккинчи томондан эса, янги мустақил давлатимизнинг шахс тараққиётига кўрсатаётган педагогик таъсирини аниқлаш, келгусида кутиладиган натижаларни чамалаб олиш ҳам лозим.

Ўзбекистон шароитида оилавий тарбия мазмуни ташкил этилишига оид педагогик омиллар мавжудки, буларни ҳисобга олишга мажбурмиз. Республикамизнинг иқтисодий шароити, иқлими, табиатининг ўзига хос хусусиятлари, пахтачиликнинг, богдорчиликнинг кенг ривожланиши республикамизнинг аҳолиси, ҳар бир оиланинг иқтисодий-ижтимоий ривожланишига, оилавий шароитларни ўзгаришига, бинобарин, оиладаги болалар тарбиясига сезиларли таъсир этмоқда. Республикамиз ўзининг демографик, этник, миллий шарт-шароитлари жиҳатидан ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Бу айниқса, аҳолининг зич жойлашганлиги ва интенсив кўпайиши, қишлоқ ва шаҳар оилаларининг кўп фарзандлигида кўринади. Ўзбеклар аҳолининг деярли ярмисини ташкил қилади. Қолган ярмиси турли миллат (рус, украин, тожик, қирғиз, турк, қozoқ ва бошқалар) вакиллари ташкил этади. Шу сабабли ҳам ўзаро яқинлашув— турли миллатга мансуб оилалар вужудга келаётганлигини ҳисобга олиш керак.

Республикамизнинг маънавий ҳаёти ва унинг ўзига хос томонлари муттасил ривожланмоқда. Шаҳарларнинг кўпайиши, аҳоли ўсиши, яшаш шароитининг яхшиланиши, маданий ва моддий томондан юксалиш оилаларнинг юксалишига ва болаларнинг ҳар томонлама етук кишилар бўлиб камол топишларига сабаб бўлмоқда. Кўп болалилик аввалгига нисбатан камайиб бораётганига қарамай, ҳали ҳам бу кўрсаткич ўз кучини йўқотган эмас. Педагогик жиҳатдан олганда эса кўп болали оилаларда ота-оналар болалар учун яққол намуна бўлиб хизмат қилишади. Меҳнаткаш халқимиз «Болали уй бозор, боласиз уй мазор» деб бежиз айтишмаган. Ўзбекистонда бир суткада 1680 дан ортиқ ўғул ва қизларнинг туғилиши фикримизнинг гувоҳидир.

Халқимиз ўзидан кейин зурриёт қолдирмасликни қоралайди. «Эркак номига эга бўлиш учун уч қоида амалга ошириш лозим. Бу:

уйланиш, фарзандли бўлиш ва уй кура олишдир» деган ақида ҳрзир ҳам қимматини йўқотган эмас. Сир эмас, Мар-казий Осиё республикаларида, жумладан Ўзбекистонда ҳам кўп болаликдан 3—4 тага, кейин 1—2 тага ўтиш факти йил сайин кўпаймоқда.

Педагогик жиҳатдан якка болалик тарбияни қийинлаштиради. Оиладаги якка фарзанд катталарнинг «жонли ўйинчоқлари», севги ва ғурурлари, эркатойлари бўлиб вояга етади. Бу қандай салбий оқибатларга олиб келишини таҳлил қилайлик: *

1. Ижтимоий ва руҳий нуқтаи назардан боласизлик ёки кам \ болалик оила мустақамлигини таъминламайди. Республика-миздаги оилавий ажралишларнинг аксарияти ё боласи йўқ ёки кам болали оилаларга тўғри келади.

2. Тиббиёт борасидаги тадқиқотлар ва антрополог олимларнинг кўрсатишича ҳаёт қийинчиликларини бартараф эта оладиган болалар деб оиладаги иккинчи ёки учинчи бола белгилан-ган. Якка бола билан чегараланиш келажакда деффектли одам-ларнинг кўпайишига олиб келади. Демак, педагогик, руҳшунос-лик ва тиббиёт фанлари тавсиясига кўра оилада 3—4 нафар фарзанд бўлиши маъқул ҳисобланади.

А. С. Макаренко таъкидлаганидек «Қатъий айтиш мумкинки, ёлғиз ўғил ёки қиз тарбиялаш бир нечта болани тарбиялашга қараганда анча қийин иш. Ҳатто, агар моддий жиҳатдан бирмунча қийналган тақдирда ҳам ёлғиз бола билан кифояланиб қолиш ярамайди»⁴.

Агар оилада ўзаро ҳамкорлик, ўзаро ёрдам, бир-бирига ишонч ҳолати мавжуд экан, бундай оилада ростгўй, самимий, меҳрибон, ўртоқларига доимо ёрдам беришга тайёр бўлган инсон камол топади. Узида одобли кишига хос фазилатларни мужассамлантирган кишиларнинг оилаларида доимо ҳузур-ҳало-ват ва самимий ҳурмат қарор топади.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, ёшларда катталарнинг хатти-ҳаракатлари, ахлоқий фазилатларига танқидий муносабатда бўлиш ҳисси кучли бўлади. Шу жиҳатдан қараганда тинч-тотув яшайдиганларнинг оилаларидаги болалар ҳам шу оилада и, мавжуд бўлган ахлоқий хислатлар: хушмуомалалик, одоблилик, катталарга ҳурмат, кичикларга ғамхўрлик қилиш, оила аъзо-лари ўртасидаги ўзаро ҳурмат, айниқса аёлларга нисбатан кўрсатиладиган ғамхўрлик каби ижобий фазилатлардан намуна оладилар.

Дарҳақиқат, оила жамият ҳаётини олға сурувчи, янада юк-сак босқичларга кўтариб раванқ топтирувчи, келажак авлодларни тарбиялаб етиштирувчи, камол топтириш учун масъул бўлган ғоят муҳим бошланғич гуруҳдир. Оила эркаклар ва аёл-ларнинг тўла тенг ҳуқуқлиги, оила учун баб-баравар жавобгар-лиги асосида қурилади.

4А. С. Макаренко. Болалар тарбияси ҳақида лекциялар. Тошкент, 1967 йил. 13- бет.

Оиладаги даромадларнинг ошиши, бир томондан ота-оналарнинг билим савиялари ва маданий ҳаёт-ларининг яхшиланишига сабаб бўлса, иккинчи томондан, оила аъзоларининг юқори маънавий эҳтиёжларининг ижобий шакл-ланишига, оилавий муносабатларнинг такомиллашувига, бойи-шига, катталар ва кичиклар орасидаги мулоқот мазмунига ижобий таъсир кўрсатмоқда. Шу сабабли ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш давр талабига айланиб бормоқда.

Жамиятимиздаги ҳар бир тўлақонли шахс болаларнинг тарбиячиси бўлиши, янги инсонни ҳар томонлама камол топтирувчи барча ҳолатларда, шарт-шароитларда иштирок этиши лозим. Атоқли педагоглар тарбияни мақсадга мувофиқ ташкил этиш шарт-шароитларидан бири ота-оналарнинг саводхонлигида, деб ҳисоблаган эдилар. Масалан, Абдулла Авлоний ўзининг «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» номли асарида шундай дейди: «Тарбияни' кимлар қилур? Қаерда қилинур?» деган савол келадур. Бу саволга биринчи уй тарбияси, бу она вазифасидир. Иккин-чидан мактаб ва Мадраса тарбияси. Бу ота, муаллим, мударрис ва ҳукумат вазифасидур деб жавоб берсак, бу киши деюрки «қайси оилаларни айтирсўз билимсиз, боши пахмоқ, кўли тўқмоқ оналарми? Узларида йўқ тарбияни қандай олиб берурлар», дер. Отасига нима дерсиз, десак «Қайси ота?— Тўйчи, улоқчи базмчи, дўмбирачи, карнайчи, сурнайчи, илм қадрини билмаган илм учун бир пулни кўзлари қиймаган, замондан хабарсиз ота-ларни айтурсизми? Аввал ўзларини ўқитмак, тарбия килмоқ лозимдур», дер.

1899 йилдаёқ аёлларни тарбиячилик ишига тайёрлаш, уларни тарбиянинг мезони ва усуллари юзасидан ўқитиш за'рурати кўтарилган эди. Ҳаётимизнинг кўрсатишича, тарбияга оид билимларни тарғиб қилиш орқалигина оилавий тарбия билан ижтимоий тарбия уйғунлигини таъминлаш мумкин. Бу ишларни амалга оширишда тарбияга оид ойнома, жаридаларда босилган тарбиявий темалардаги макрлалардан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Демак, оила ҳаётини тарбиявий жиҳатдан тўғри ташкил қилиш учун ўқитувчилар, кенг жамоатчилик педагогика фани орқали аҳолига кўмаклашиши, ота-оналарга тарбиявий билим бериш тизимини ишлаб чиқишлари лозим. Педагог олимлар тадқиқотларида исботланганидек, оилавий тарбияга доир ишлар қуйидаги шароитларда бажарилса, тарбия са-марадорлиги янада ошади:

1. Мактаб ўзининг барча таъсирлари мажмуини оилавий тарбия жараёнига изчил йўналтирса.

2. Ўқитувчилар жамоаси оила билан ўзаро ҳамкорлиги даврида ўзларининг этик-педагогик тарбиявий талабларини тўғри ташкил этса.

3. Халқ таълими бўлими ва муассасалар ташкилотчи ота-оналарни тарбиявий жараёнга уюштирсалар.

4. Ўқитувчилар томонидан оилавий тарбияга рахбарлик болалар мактабга келмасдан олдин бошланса ва бу иш уларнинг барча ўқув йилларида давом эттирилса.

Ҳозирги кунда жумҳуриятимизнинг шаҳар ва қишлоқларида тарбияга оид билимларни тарғиб қилишда қуйидаги шакллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир: аҳоли учун очилган тарбия маданиятини тарғиб қилувчи халқ университетларидан; халқ таълими томонидан ясли, боғча ва мактабларда ташкил этилган ота-оналар университетларидан; жамоатчилик асосида ишловчи олий ўқув юртлири қошида очилган ота-оналар кулли-;ётидан; ота-оналар лекторийси; семинарлар; курслардан; тарбиявий-ҳуқуқий билим мактабларидан; мактаб ёшидаги бола-ларнинг ота-оналари учун тарбиявий ва жиддий маслаҳатнома-лардан; педагогика ва болалар тараққиётига доир масалаларни ўртанувчи тўғараклар ва бошқалардан. Бу ва шунга ўхшаш илмий-таълимий ишларни жамиятлар, рухшунослар, педагоглар жамиятлири, мактаб ота-оналар қўмитаси, оилага ёрдам берувчи кенгашлар, тахририятлар ва ойнаи жаҳон кўрсатувлари олиб боради. Агар ота-оналарга умумий таълим-тарбия беришда олимларнинг тавсиялари, оилавий тарбияга доир халқ педагогикаси тажрибалари, шаҳар, туман, қишлоқ меҳнат жамоа-лари, шунингдек, меҳнат ва уруш фахрийларининг маслаҳатлари, учрашувларидаги тавсияларига таянилса, сўзсиз шу ишнинг самарадорлиги янада ошади. Тарбиявий маданиятнинг самарадорлигини оширишда ота-оналар мажлиси муҳим аҳамият касб этади. Мактаб ўқитувчилари ота-оналар мажлисига пухта тай-ёргарлик кўришлари лозим. Мажлисдан олдин мактабни, синфларни тартибга солиш керак. Ўқувчиларнинг чорак, ярим йиллик иш натижаларига бағишлаб кўргазма очилса, ўқитувчилар ота-оналар мажлисига бағишлаб болаларнинг бир нечта номерлик бадийий ўйин ва томошаларини тайёрласалар нур устига аъло нур бўлади.

Ҳисобот даврида қайси боланинг қандай ўқиётгани, ўзини қандай тутаётганлиги айтиб берилиши, боланинг яхши ёки ёмон ўқиб тургани сабаблари нима эканлиги, ўз болаларини янада яхшироқ ўқишлари учун ота-оналар қандай тадбир кўришлари лозимлиги тушунтирилиши керак. Ўқитувчи болаларнинг ота-оналари билан биринчи марта танишганидаёқ уларга ҳар замонда бир ота-оналар мажлиси ўтказажанини, ҳамма ота-она-ларнинг бу мажлисга қатнашишлари зарурлиги тушунтирилади. Ота-оналарнинг мажлисда тўла равишда ҳозир бўлишларини таъминловчи энг асосий шарт—бу мажлисларнинг қизиқарли, мазмунли ўтказилишидир.

Ота-оналар мажлисида ота-оналарни ва ўқитувчиларни қизиқтира оладиган аниқ ва равшан масалалар қўйилиши ғоят муҳимдир. Масалан: болани мактабга юборишда қандай кийинтириш, қайси нарсалар билан таъминлаш керак? Ўқувчининг кундалик иш тартибини қандай ташкил этиш керак? Уйда боланинг соғлигини

қандай сақлаш керак? Ўқувчининг кундалик дафтарини қандай назорат қилиш лозим? Болани қандай йўл билан гапга кирадиган қилиш мумкин? Болани бўш вақтини қандай ўтказса бўлади? Меҳнат қаҳрамонлари ҳақида болаларга қандай ва нималарни ҳикоя қилиш мумкин? Энг муҳими ота-оналар ва ўқитувчи, тарбиячиларнинг олиб борадиган тарбиявий ишлари умумий бир мақсадга йўналтирилиши лозим. Айниқса, ўсиб келаётган ёш авлодни ахлоқан пок, маънавий етук, меҳнатсевар бўлиши учун барча тадбирлардан унумли фойдаланиш даркор.

Маълумки, бола мактабга келгунга қадар ҳам. мактабда ўқиш даврида ҳам, асосан оилада тарбияланади. Оила боланинг дунёқараши, хулқи ва дидига таъсир кўрсатиши табиий ҳолдир. Ота-оналарнинг болаларни тарбиялашдаги энг биринчи вазифалари— болалар соғлигини еаклашдир. Бунинг учун уларни тўйиб ©вқатлантиришлари лозим. Қозонга тушадиган маҳсулотлардаги витаминлар талаб даражасида бўлиши ва бола ¹ белгиланган тарбияга риоя қилган ҳолда овқатланиши шаот. Гигиена талабига риоя қилиниши, бола соғлигининг яхши бў-лиши — ўқишдаги муваффақиятларнинг гарови. Айниқса, ота-оналар ўзларининг меҳнат фаолиятлари, хулк-атворлари орқа-ли намуна бўлишлари лозим. Узаро оилавий жамоада яхши иборали сўзлашувни ташкил этиш ҳам мақсадга мувофиқдир.

Ота-оналар мактаб ўқув вазифаларини яхши бажарилишини таъминлаш учун қуйидагиларга риоя этсалар маъқул бўлади:

— ўқувчиларнинг машғулотлардан кечикишларига ва дарсга кеч қолишларига йўл қўймаслик;

— боланинг машғулоти учун уйда унга қулай жой танлаб бериш, белгиланган соатларда ўқув иши билан банд бўлиш билим кўникмасини шакллантириш, уй вазифаларини шошилмай, аниқ бажариш имконини вужудга келтириш;

— болаларни уй вазифаларига ҳалоллик билан қарашга ўргатиш, болаларни ғайрат ва чидамини ошириш;

— ўқувчиларни виждонли ва ростгўй бўлишига ҳамда билмаган нарсасини яшириш, алдаш, мустақил ишлашдан бўйин товлаш, бошқалардан уй вазифасини кўчириб олиш каби ҳар қандай уринишларига нафрат билан қарашга ўргатиш лозим ва хоказо.

Бола, мактаб ва жамоатчилик ҳамкорлиги ҳозирги куни-мизнинг долзарб масаласидир. Чунки, биринчидан, оила тарбиясида оила, мактаб ва жамоатчилик ҳамкорлигининг ўзи мураккаб жараён бўлиб, бунда муаллимлардан ташқари ишлаб чиқариш жамоалари вакиллари, ёшлар касаба уюшмалари иш-тирок этадилар. Иккинчидан, ота-оналар ва қариндош-уруғлар турли меҳнат жамоаларининг вакиллари бўлиб, ишлаб чиқариш ва ёру-дўстларининг маънавий ҳаётларида омилларни муҳокама қиладилар, уларнинг ҳаётга, санъатга, оилавий мажбу-риятларга бўлган муносабатларн ҳақида гапирадилар. Шу са-

бабли ҳам мана шундай тоифа оилаларда тарбия топаётган болалар бошқа ота-оналарнинг кўчада, жамоат жойларидаги ҳаёт фаолиятларига қараб ўз ота-оналарига баҳо берадилар. Учинчидан, ўзбек оилаларининг ҳаёти тарзида ижтимоий воқе-алар натижасида сифат жиҳатидан ўзгаришлар қилиш учун янги самарали йўл ва усуллар қидирмоқ зарур.

Мактаб билан ота-оналарнинг ҳамкорлигини мустаҳкамлаш мақсадида мактабларда ота-оналар қўмитаси ташкил қилинади. Бу қўмитага мактаб директори раҳбарлик қилади. Бундан ташқари, ҳар бир синфда ота-оналар қўмитаси тузилади. Уларнинг иш мазмуни ота-оналар қўмитаси тўғрисидаги Низомда белгиланган. Ҳамма ота-оналар қўмиталари ҳар бир ўқув йи-лининг бошида бутун ўқув йили учун тузилади. Синф ота-оналар қўмитаси ота-оналар йиғилишида 3—5 кишидан иборат қилиб сайланади. Синф ота-оналар қўмитасининг раиси мактаб ота-оналар қўмитасига аъзо қилиб ҳисобга олинади. Шу сабабли мактаб ота-оналари умумий йиғилишида синф ота-оналари мажлиси тавсия этган кишилардан сайланади. Мактаб ота-оналар қўмитаси аъзоларининг сони ҳар бир мактабнинг катта-ки-чиклиги, иш шароитига қараб ота-оналар умумий йиғилиши қа-рори билан белгиланади, лекин уни тузилишида ҳар бир синф ота-оналар қўмитаси аъзоси бўлиши шарт. Мактаб ота-оналар қўмитаси аъзолигига мактабни оталиққа олган ташкилотнинг вакиллари ҳам киритилади. Кундалик ишларни бажариш ҳам-да ота-оналар қўмитаси ва назорат ишларига раҳбарлик қилиш учун мактаб ота-оналар қўмитаси раиси ва унинг ўринбосари, котиби ва 5—7 аъзодан иборат ҳайъат сайланади.

Қўмита аъзолари умумий мажбурий таълимни амалга оширишда, мактаб ёшдаги болаларни ҳисобга олишда, уларни мак-табга тортишда, мактабни тамомлагунга қадар муваффақиятли ўқишини таъминлашда мактабга кўмаклашадилар. Иқтисодий аҳволи оғир бўлган айрим болаларга умумий таълим жамғар-маси ёки касаба уюшмаси томонидан ёрдам уюштирилади. Болаларининг таълим-тарбиясига эътибор бермаётган ота-оналар билан суҳбатлашадилар, зарурият бўлганда уларга ишлаб турган корхона ёки муассаса раҳбарияти орқали таъсир кўрсатадилар.

Қўмита аъзолари узоқдан катнаб ўқийдиган болаларни транспорт воситалари билан таъминлаш ёки улар учун мактаб қо-шида интернат очиб уларни иссиқ овқат билан таъминлашга ёрдам берадилар. Ота-оналар қўмитаси мактабда «Ота-оналар» бурчаги ташкил қилиб, у ерга ўқувчиларнинг намунали кундалик иш режа ва тартибини, ота-оналар учун нашр этилган янги адабиётларни, ўқувчилар қоидасини, мактаб тарбиявий ишларининг истиқболли режасини осиб қўяди. Булардан ташқари, мактаб ота-оналар билан суҳбатлар, мажлислар ва бошқа кўринишдаги ҳамкорликларни ташкил этади.

Мактаб, оила ва жамоатчилик ҳамкорлигини йўлга қўйишда синф раҳбарларининг тарбиявий фаолиятлари ниҳоятда муҳим-дир. Масалан, синф раҳбарларининг ҳар бир хонадонга кириб бориши, шу оилага ва ота-оналарга ҳурмат сифатида баҳолана-ди. Тарбиявий чора-тадбирларни белгилашда синф раҳбарининг ўқувчилар кўз олдида ота-оналари билан суҳбатла-шишлари уларнинг тарбиясига таъсир кўрсатади. Ҳатто, синф раҳбарининг ўқувчи уйига келишининг ўзи уларнинг қалбларини қувончга тўлдиради. Фақат синф раҳбарлари эмас, балки фан ўқитувчиларининг ҳам ота-оналари билан қилаётган ҳамкорликлари ўқувчилар ҳаётида сезиларли из қол-диради, бу билан уларнинг хурсандчилигини оширади, янада куч-ғайрат сарфлашга илҳомлантиради. Синф раҳбарлари бил-дирилган хабар, танқидий фикрларни вазминлик билан тинглашлари, имконият доирасида ижобий ҳис этишлари жуда муҳим-дир. Бола тарбиясида жамоатчиликнинг таъсири беқиёс эканлигини ҳаёт кўрсатиб турибди. Қадимдан инсонийликка даъват этувчи жамият тарбияси мавжуд бўлганки, уларнинг кўпчилиги ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотмаган. Масалан, чой-хона суҳбатлари, учрашувлар, мавсумий байрамлар, лола са-йиллари, «бойчечак» айтиш, қовун сайиллари, «янги меҳмон» туғилшини нишонлаш, қизлар мажлиси, келинларни қайнона ва қайноталар олдидаги «юз очдилари», «келин саломлари», «сумалак», эчки ўйини, улоқ ўйини, кураш каби маросимлари-нинг ҳаммаси ҳам халқ педагогикасининг дурдоналари сифатида ёш авлодларни ўзбекона тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади. Халқимиз ўзининг анъанавий тарбия усулларида кат-таларга биринчи бўлиб салом бериш, катталар суҳбатига ара-лашмаслик, уйга меҳмонлардан сўнг кириш, лекин эшикни биринчи бўлиб очиб, ушлаб туриш каби одоб қоидаларига риоя этиш ҳар доим талаб қилинган. Ҳозирги кунимизга келиб жамоатчиликнинг тарбия борасидаги усуллари, шакллари мазму-нан бойиб бормоқда, жумладан, мактаб ўқувчиларини рағбат-лантириш мақсадида стипендия бериш ёки турмуш ва тарбияси оғир бўлган оилаларга моддий ва маънавий кўмаклашувчи тадбиркор ташкилотларнинг ёрдами кучаймоқда. Бу борада «Болалар жамгармаси», «Соғлом авлод учун» жамгармасининг фаолияти мактовга сазовордир.

Демак, мактаб, оила ва жамоатчилик ҳамкорлиги болалар тарбиясида асосий ҳал қилувчи бўғин бўлиб, бунда ўқитувчи-тарбиячиларнинг ташкилотчиликлари муаммони ижобий ҳал этувчи омил ҳисобланади.

XXV БОБ МАКТАБНИ БОШҚАРИШ БОШҚАРИШ ҲАҚИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

Бошқарув ҳар қандай жамиятга хос бўлган, ҳаёт ва турмуш заруратидан келиб чиқадиган фаолиятдир. Бозор иқтисоди шароитида бу фаолият моҳияти янада такомиллаша боради. Бундан кўзланган

асосий мақсад меҳнат аҳлининг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш учун ишлаб чиқаришни ва шу аснода барча ижтимоий муносабатларни тараққий эттириш-дан иборат.

Бошқарув халқ манфаати кўзланган ҳолда демократик услуб негизида амалга оширилади. Ўз-ўзидан равшанки, бундай бошқарув жараёнида инсон омилига, хусусан, миллат манфаати ва миллий қадриятларни такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилади. Зотан, жамиятимиз ривожини учун бошқарув ҳал қилувчи кучга эга бўлмоғи лозим.

Бошқарув — тараққиётнинг ҳар қандай босқичида жамиятга хос бўлган ички хусусиятдир. Бу хусусият умумий характерга эга. Зотан, бу хусусият ижтимоий жамоа меҳнатида, турмуш ва меҳнат жараёнида кишиларнинг ўзаро алоқада бўлиши, ўз моддий ва маънавий фаолиятининг маҳсулотини алмаштириш заруриятидан келиб чиқади.

Меҳнат ҳамма даврларда ижтимоий характерда бўлган ва шундай бўлиб қолаверади. Чунки, жамият қонуниятлари шуни тақозо этади. Инсонлар дунёга келиб, онгли ҳаётларни бошлаши биланок уюшишга, биргаликда ишлашга эҳтиёж сезган-лар. Бироқ, бу турли даврларда турлича кечган. Барча даврларга хос ягона хусусият бошқарув жараёни билан изоҳланади.

Демак, меҳнатнинг ҳар қандай шакли — ижтимоий ёки бир-галикда қилинадиган меҳнат — идора қилувчига маълум даражада муҳтождир. Идора қилувчи ўз жамоасини ишларини бир-бирига мувофиқлаштиради.

Идора қилувчи ишлаб чиқариш организмнинг мустақил аъзолари ҳаракатидан фарқ қилиб, бутун организм ҳаракатидан келиб чиқадиган умумий вазифаларни бажаради. Образли қилиб айтганда яқка скрипкачи ўзини-ўзи идора қилади. Лекин оркестр дирижёрга муҳтождир. Демак, тўғри бошқарувнинг муҳим шартини — бошқарувчининг, яъни раҳбарнинг фаолиятидир.

Маълумки, жамият иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий соҳаларни ўз ичига қамраб олади. Шунга мувофиқ тарзда бошқаришнинг ҳам учта асосий йўналиши мавжуддир. Энг асосийси, иқтисодий бошқарувдир. Чунки, иқтисод—моддий ишлаб чиқариш жамият ҳаёти ва тараққиётининг негизини ташкил этади. Республикамиз мустақилликка эришган ҳозирги даврда иқтисодни бошқаришга жиддий эътибор берилаётгани бежиз эмас. Зотан, миллий тикланиш иқтисодни қайта қуришдан бошланади. Иқтисодий жиҳатдан Ўзбекистоннинг ривожланган мамлакатларга етиб олиши иқтисодий бошқарувни тўғри йўлга қўйилиши билан чамбарчас боғлиқдир. Муҳтасар қилиб айтганда, иқтисодий бошқарув кун тартибидаги энг муҳим масаладир.

Ижтимоий-сиёсий бошқарув кишиларнинг турли жамоалари (ижтимоий гуруҳлар, миллатлар, элатлар, жамоалар ва ҳоказолар)

ўртасидаги муносабатларни ҳам, ана шу жамоалар ичида кишилар ўртасидаги муносабатларни ҳам бошқаришдир. Бошқарувни бу турининг асосий моҳияти — турли гуруҳлар иттифоқини янада мустаҳкамлаш ва тараққий эттиришдан иборат.

Ислохотлар босқичида меҳнат жамоаларининг ижтимоий ривожланишини бошқариш катта аҳамият касб этади. Негаки, барча ишимизнинг муваффақияти, режаларимиз тақдири кўп жиҳатдан жамоа муносабатларининг такомиллашув даражасига, меҳнат жамоаларидаги «ижтимоий микроиқлим»нинг соғлом бўлишига боғлиқдир. Худди шу жиҳатдан бу турдаги бошқарувдан кўзланган мақсад ижтимоий тафовутларни бартараф этиш, жамиятнинг ижтимоий бир хиллигига эришиш, давлат бошқарувини такомиллаштириб, ижтимоий ўз-ўзини идора қилишга айлантиришдир.

Жамиятни ва айрим аъзолар маънавий ривожланишини бошқарув — бошқаришнинг яна бир асосий туридир. Биз яшаётган жамият тараққий этмоғи учун юксак интеллектуал потенциал-га эга бўлиши керак. Ижтимоий тарбияни, илм ва маърифат бе-ришни, аҳолига маиший-ададаний хизмат кўрсатишни илмий асосда бошқариш зарурати ана шундан келиб чиқади. Илмий техника инкилоби асрида маънавий ишлаб чиқариш соҳасини бошқариш ғоят катта аҳамият касб этади. Бу шаклдаги бошқариш, умумий таълим мактаблари, мактабгача, мактабдан таищари болалар муассасалари, халқ таълими органлари, ҳунар-техника билим юртлари, ўрта махсус ва олий ўқув юртлари, педагогик кадрлар малакасини ошириш институтларини бошқаришни, фан, адабиёт, санъат, маданият, соғлиқни сақлаш каби соҳаларни бошқаришни ўз ичига олади. Юқорида зикр қилинган фикр ва мулоҳазалар халқ таълими тизимини бошқариш, чунончи умумий таълим мактабини бошқариш ижтимоий бошқарувнинг аж-ралмас қисми эканини тақрзо этади.

БОШҚАРИШ ОМИЛЛАРИ

Ишлаб чиқаришни бошқариш омиллари деганда — бошқарув меҳнатининг махсус турларини, бошқарилувчи объектлар-га таъсир кўрсатишнинг у ёки бу йўналишларини тушунмоқ керак. Режалаштириш, ташкил қилиш, созлаш (координация қилиш), назорат қилиш, ҳисоб-китоб қилиш амаллари бошқарув омиллари ҳисобланади.

Режалаштириш — бошқарилувчи объектларни ривожланти-риш ва моделлаштиришни, прогноз қилишни ҳам ўз ичига олади. Ташкил қилиш эса ишлаб чиқариш объектининг тузилиши-ни ва бошқарув тузилишини танлаб олиш ҳамда шаклланти-ришдир. Тизимнинг элементлари ўртасидаги муносабатларни ўзаро ҳаракатини белгилашдир.

Созлаш — тизимнинг турли элементлари ўртасида матлуб нисбатни тутиб туришга, бошқарилувчи объект ишлаётганда режа-

топшириқлардан четга чиқиб кетишга йўл қўймасликка каратилгандир. Бундан ташқари, ҳар бир ходимнинг фаолиятини сошлаб боришни ҳам англатади.

Назорат қилиш — ишлаб чиқаришнинг амалдаги жараёнини ва тараққиётини режага қанчалик мувофиқлигини кузатиб ва текшириб туришдан, шунингдек, ҳар бир ходим фаолиятини текширишдан иборатдир. Ниҳоят, ҳисоб-китоб қилиш эса режани ёки уни амалга оширишдаги муайян босқичларнинг қандай ба-жарилаётганлигига яқун яшашдир. Ҳисобга олиш ахборотларни яқунлашга, уни тизимга солишга имкон беради. Шунингдек, у мазкур тизимнинг кейинги даврга мўлжалланган иш дастури-ни ишлаб чиқиш учун ахборот базасидан тўлиқ фойдаланишга имкон беради.

Шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, юқорида санаб ўтилган бошқариш омилларини халқ хўжалигининг хоҳлаган соҳасига, жумладан, мактаб—маориф соҳасига ҳам тўлиқ маънода тадбиқ қилиш мумкин. Лекин, мазкур омилларнинг аниқ мазмуни турли бошқарувчи тизимларда бошқарув объектининг мазмунига боғлиқ бўлади. Модомики, шундай экан, мактаб-маориф соҳасидаги ҳар бир раҳбар ходим ўзининг бошқарувчилик фаолиятини мазкур бошқарув омиллари асосида ташкил қилса, сўзсиз яхши натижаларга эришиш мумкин. Бунинг учун бошқарув омиллари ва уларнинг моҳиятига тўлиқ тушуниб олмақ лозим.

Мактабда бошқарув меҳнати билан шуғулланувчи кишилар

(мактаб директори, директорнинг ўқув-тарбия ва хўжалик ишлари бўйича ўринбосарлари, тарбиявий ишлар ташкилотчиси, усулий бирлашма раҳбарлари, касаба уюшмаси ташкилотининг раиси) бошқарувчилик жамоасини ташкил этади.

Мактабда бошқариш тизими асосан иккига бўлинади:

Мактаб раҳбарлари ва ўқитувчилар, тарбиячилар, ёшлар ташкилотчиси, синф раҳбарлари, услуб бирлашмаларининг аъ-золари, техник ходимлар.

Бошқариш соҳасидаги ижрочи ходимларни ҳам иккита асосий гуруҳга: а) мутахассисларга (ўқитувчи ва тарбиячиларга); б) техник ходимларга (лаборант, фаррош, электр-монтёр, мактаб қоровули кабиларга) бўлиш мумкин. Мактабга ўқитувчи, тарбиячи ва техник ходимларни тўғри танлаш ва уларни жой-жойига қўйиш мактаб ички бошқарувидаги муҳим масалалар-дан биридир. Мактаб ходимларини танлаш бобида қуйидаги қоидага риоя қилиш бу борада муҳим аҳамият касб этади. Мактаб ходимларини танлашда уларнинг сиёсий билимини, ҳалол-лигини, ишни билишини ҳисобга олиш зарур.

Бу ўринда ишнинг кўзини билиш, ишчанлик, уюшқоқликни таъминлаш бошқарув аппарати ишидаги асосий вазифа эканини англаш лозим.

Умумтаълим мактабларида бошқарувчиларнинг бошқариш маданиятини ошириш ва уни демократлаштириш ҳозирги бозор

иктисоди даврининг муҳим талабларидан биридир. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ҳозирги ислоҳотлар давридаги хў-жаликни бошқариш ва унга раҳбарлик қилиш конституциявий қоидалар, миллий ақидалар асосида олиб борилади. Мактабни бошқариш шакллари ва усуллари жумҳуриятимиз иктисодий тараққиётининг ҳар бир босқичида жамият ҳал қилиши лозим бўлган вазифаларга мувофиқ ўзгариб, такомиллашиб бориши мумкин. Аmmo, жумҳуриятимиз иктисодий тараққиётининг барча босқичларида ҳам, айниқса ҳозирги ислоҳотлар даврида ҳам халқ таълими соҳасини бошқаришнинг қоидалари ва мазмуни ўз аҳамиятини сақлаб қолади. Демак, мактаб ички бошқаруви-ни тўғри ташкил қилиш — ҳозирги даврнинг муҳим талабларидан биридир. Биз ана шу бошқариш қоидаларига алоҳида тўхталиб ўтишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Демократиялаш қоидаси. Халқ таълими тизими ва мактабни бошқаришнинг энг муҳим қоидаси — демократиялашдир. Бу ақида ҳозирги мустақиллик даврида жамиятни янада демократлаштириш муҳим аҳамият касб этмоқда. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, хўжаликни бошқариш тизимининг энг асосий шартини бўлган демократик қонуннинг ғоят мақбул шакллариини излаб топиш бугунги муҳим ва долзарб муаммолардан биридир.

Демократик ақида вазифаларни ҳал этишдаги шунчаки андозачиликка ҳам, шунингдек кўпчилиكنинг хоҳиш-иродасини менсимасликка ҳам, маҳаллий органларни меҳнат жамоаларининг манфаатларига қарама-қарши қўйишга ҳам тоқат қила олмайди. Унинг амалга оширилиши ташаббус ва изланишнинг жамият қонунлари ва нормаларига беками-кўст риоя этишга асосланган мустақкам интизомлилик, намунали уюшқоқлик билан узвий бирлигини тақозо этади.

Мактабларни бошқаришда, айниқса, демократик ақида, қонун-қоидалар ниҳоятда муҳим. Бу ўринда фикр олишув, маслаҳат таълим-тарбия жараёнида зарурий омил эканини алоҳида таъкидлаш лозим.

Бошқаришнинг илмийлиги ҳозирги бозор иктисоди шароитида ижтимоий тараққиёт қонунларини тобора тўлароқ билиб бориш билан белгиланади. Хўжаликни илмий асосда бошқариш қоидасини амалга оширишнинг учта асосий шартини мавжуддир: а) ишлаб чиқаришни бошқаришнинг илмий негизларини бутун чоралар билан ривожлантиришни, ишлаб чиқаришни бошқаришнинг турли муаммоларини ишлаб чиқарувчи илмий-тадқиқот муассасалари тармоғини, жумладан, маорифнинг илмий тадқиқот тармоғини барпо этиш; б) бошқарувчи ходимларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш тизимини ташкил қилиш ҳамда уни янада такомиллаштириб бориш; в) ишлаб чиқаришни бошқаришнинг, жумладан, мактаб-маорифни бошқаришнинг энг яхши (илғор) тажрибасини ўрганиш, умумлаштириш ва оммалаштириш. Ҳар бир

раҳбар ходим ўзи бошқараётган хўжаликда ёки ўқув юртида ана шу учта шартга тўлиқ риоя қилиши керак.

Мактабда педагогик меҳнатни илмий асосда ташкил қилиш муаммоси кўпинча дарсда вақтдан унумли фойдаланишдан, синфдан ташқари тадбирларда ва ўқитувчи-тарбиячиларнинг ижтимоий топшириқларни тартибга солишидан иборат деб қаралади. Педагогик меҳнатни илмий асосда ташкил этиш мазмуни анча кенг тушунча бўлиб, унга, аввало, ходимларнинг малакаси, қобилияти ва қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда уларни тўғри танлаш ва жой-жойига қўйиш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишда қўлланилаётган усуллар тизимини узлуксиз такомиллаштириш ва таълим-тарбия жараёнига техника воситаларини жорий этиш масалалари киради. Унда педагогик иш режимини, мактабнинг кунлар, ҳафталар, ойлар ва чораклар бўйича иш тартибини такомиллаштириш, педагоглар кенгаши мажлисларини, илмий-услубий ва педагогик характер-даги конференциялар, йигилишлар, кенгашлар каби тадбирлар-ни ўтказиш ва бу ишни моҳирона режалаштириш ҳамда бошқа-ришни такомиллаштириш назарда тутилади.

Бошқаришнинг жамоатчилик қоидаси ва масъулият — тўғри бошқариш ва раҳбарлик қилишнинг олий босқичидир. Бу қоида бошқариш тизимида салмоқли ўринни эгаллаши билан бирга омманинг ижодий фаолиятини ривожлантиришга ёрдам беради. Бошқача айтганда, жамоа ва унинг маслаҳати тўғри раҳбарликнинг гаровидир. Жамоа йўли билан хўжаликни бошқариш ва унга раҳбарлик қилиш, энг муҳим қарорларни биргаликда, маслаҳатлашиб ишлаб чиқиш тўғри бошқарувни ташкил қилишнинг муҳим шартидир. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, умумий таълим мактабларида барча бошқариш масалалари ўзаро муҳокама қилиш асосида ҳал этилади. Мактабдаги ҳар бир шахснинг муайян ўрни бўлиши лозим, шунингдек у аниқ ва қатъий белгиланган режа ҳамда топшириқ орқали амалий ишларни бажаради. Буларнинг барчаси, албатта, таълим-тарбияни тўғри йўлга қўйиш ва мустақиллик мафкураси манфаатларидан келиб чиқиши зарур.

Бошқаришда ижрони текшириш. қоидаси. Бу бошқаришнинг муҳим шартларидан биридир. Бошқариш тизимида ташкилотчилик жуда катта аҳамият касб этади. Ташкилотчилик ижро билан диалектик бирликни ташкил қилади. Зотан, ижрони текширишдан кўзда тутилган асосий мақсад (текширишнинг асосий вазифаси) белгиланган иш режаси ва тадбирларни амалга оширишни барбод этиш эҳтимолининг олдини олишдан, камчиликларни аниқлаш ва бартараф этишдан, қабул қилинган қа-рорларнинг бажарилишини таъминлашдан, ишни амалий ташкил қилишдан иборатдир. Ижрони текшириш юқри ташкилот-лар томонидан берилган директив топшириқ ва ҳужжатларнинг қатъий ва сўзсиз бажарилишини

таъминлайди. Бу эса ўз навбатида, у ёки бу қарорга зарур тузатишлар киритиш, бундан буёнги вазифаларни аниқлаш, мақсадга эришишнинг шакл, метод ва янги усуллари белгилаш имконини беради.

Қарор билан ижронинг бирлиги тўғри раҳбарлик услубининг негизини ташкил этади. Ишнинг кўзини билиб ташкил этилган назорат қарор ва ижро ўртасидаги ишчан бирликни таъминлайди. Ишнинг бу хилда ташкил этилиши ўқитувчи ва тарбиячи-ларда ўзига ҳамда бошқаларга нисбатан юксак талабчанлик фазилатларини тарбиялайди, ишга нисбатан масъулият ҳиссини кучайтиради, интизомни мустаҳкамлайди ва шу кабилар.

Бошқаришнинг режалик қондаси, бошқариш тизимидаги ақидаларнинг энг муҳими ҳисобланади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, мактаб бошқарувида муайян тизим бўлиши керак. Бу-нинг маъноси аввало шундан иборатки, бу иш тасодифий бир-бирига алоқаси бўлмаган тадбирлар йиғиндисидан иборат бўл-май, балки аниқ шарт-шароитни, муайян вазият хусусиятларини ҳамда бутун педагоглар жамоаси олдида, шунингдек, унинг айрим гуруҳлари олдида турган вазифаларнинг ўзига хос томон-ларини қатъий суратда тартибга солинган, бир-бири билан узвий боғланган ва чуқур ўйлаб кўрилган тадбирлар йиғиндисидан иборат бўлиши керак.

Халқ таълими ва мактабга раҳбарлик қилиш ва уни бошқаришнинг мазкур тамойили, умумий таълим мактабларида таълим-тарбия ишларини ислоҳ қилишни уни янада такомиллаш-тиришда, ўрта умумий таълимни муваффақиятли амалга оши-ришда, ўрта ва олий мактабнинг ишини тўғри ташкил қилишда муҳим аҳамият касб этади.

Бошқаришнинг режалаш тамойили халқ таълимига, жумладан, мактабга раҳбарлик қилиш ва уни бошқариш соҳасидаги режаларни ҳукуматимизнинг халқ таълими соҳасидаги сиёсати-ни амалга оширишни ҳисобга олган ҳолда тузилиши лозим. Ре-жалаштиришда ишнинг моҳиятини билиш, мақсадни маҳорат билан ҳал этишнинг асосий бўғини бўлиши лозим. Шунингдек, халқ таълими органларининг, жумладан, мактабнинг режасини аниқ тадбирлар мавзуси асосида мақсадга қаратилганлик, аниқ, мунтазам ва изчил иш олиб бориш каби хусусиятларга эга бў-лиши, унда у ёки бу тадбирни бажариш учун жавобгар шахслар аниқ кўрсатилган бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Бошқарувнинг самарадорлик ва тежамкорлик қондаси, жамоа олдида қўйилган мақсадга мумкин қадар қисқа муддат ичида жуда кам маблағ ва ишчи кучи сарфлаб катта ютуқларга эришиш вазифасини қўяди.

Вақтни тежаш ва меҳнат унумдорлигини ошириш бобидаги мазкур тамойил тўлиқ маънода мактабнинг ички бошқарув ти-зимида бевосита алоқадор. Мактаб раҳбарлари ўзларининг иш бошқарувида

ўқитувчи, тарбиячи ва ўқувчиларнинг вақтини тежаш масаласига алоҳида эътибор билан қарашлари лозим.

Шунинг учун ҳам мактаб ички бошқарувини ташкил қилиш ва уни амалга оширишда мазкур масалага эътиборни кучайтиришнинг педагогик аҳамияти жуда ҳам каттадир.

МАКТАБ ИШИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ

Мактабда таълим-тарбия ишларини ягона режа асосида ташкил қилиш ва олиб бориш тўғри бошқарув услубининг аж-ралмас қисмидир. Ҳар бир бошқарув жамоаси фаолиятида муайян тизимнинг бўлиши шарт. Чунки, аниқ шароит, ҳолат ва вазиятнинг хусусияти бутун мактаб жамоаси олдида турган вазифалар билан боғлиқдир.

Тўғри тузилган иш режаси ҳар қандай хатонинг олдини олишга, илгари йўл қўйилган хато ва 'камчиликларни тугатишга ёрдам беради. Шунингдек, у мактабда тартиб-интизомни тўғри йўлга қўйишда алоҳида аҳамият касб этади.

Умумий таълим мактаблари учун шартли равишда қабул қилинган иш режалари мавжуд. Улар қуйидагичадир:

1. Мактабнинг маълум истиқболи даврига мўлжаллаб (бир беш йиллик учун) тузиладиган иш режаси. Буни мактабнинг истиқбол иш режаси деб аталади.

Бу иш режаси умуммактаб халқ хўжалик режа кўрсаткич-лари асосида тузилади. Бунда мактабнинг маълум давридаги ривож (ўқув моддий ва техника базаси, мактаб қурилиши, ўқувчи ва ўқитувчилар сони, синфлар сони, ўқув кабинетлари-нинг сони кабилар) турли рақамлар асосида кўрсатилади.

2. Мактабнинг бир ўқув йилига мўлжаллаб тузиладиган иш режаси.

Мазкур режа мактабнинг истиқбол иш режасининг шу ўқув йилига тегишли бўлган қисми ҳамда мактаб олдида турган вазифаларни ҳисобга олган ҳолда тузилади. Мактабнинг бир ўқув

13-Ў

193

авлоддан пинҳон тutilди. Тарбияшуносликда Оврўпо йўналиш-лари устиворлик қилди. Рус педагоглари қарашлари ҳамда Оврўпо тарбияшунослари таълимотлари дарсликлар негизини ташкил этдики, оқибат натижада миллий тарбияшунослигимиз аста-секин унутила бошлайди. Шукрим, Истиқлол ўша жараёнга нуқта қўйди. Азиз ўқувчи! Қўлингиздаги мазкур қўлланма ана шу миллий тикланиш, ўзликни англаш ва ростлаш бобида-ги илк уриниш самараси сифатида юзага чиққан.

Қўлланма муаллифлари мафкура соҳасидаги ўзгаришларни назарда тутган ҳолда тарбияшуносликка янгича нигоҳ ташла-ганлар. Уша ўзгаришлар жараёнидан хулоса чиқарган ҳолда қадимги нақл, ривоятлардан ўз ўрнида, унумли фойдаланган-лар.

Мазкур қўлланма Наманган Давлат университети профес-сор-ўқитувчилари ва республикамизнинг етакчи олимлари ҳам-корлигида

профессор А. К. Мунавваровнинг умумий таҳрири остида нашрга тайёрланган. Қўлланмадаги I, II, III, IV, XXI бобларни А. Мунавваров, V бобни М. Очиллов, VI, VII, VIII, IX, X бобларни С. Акмалова, XI бобни А. Раҳимов, XII, XIII бобларни М. Нишонов, XIV бобни А. Абдурахмонов, XV бобни М. Маъмуров, М. Ҳайитбоев, XVI, XXII бобларни М. Ҳайитбоев, XVII, XXIV бобларни А. Мунавваров, М. Собирова, XVIII бобни В. Шёгол, М. Нишонов, XIX бобни А. Сатторов, XX бобни М. Мирзаабдуллаева, XXIII бобни А. Бурхонов, XXV бобни М. Мирқосимов ёзган.

Яна таъкидлаймизки, бу ҳали «қалдирғоч» қўлланмадир. Шунинг учун ҳам қўлланмада камчиликлар, ҳали қиёмига ет-маган боблар бўлиши табиийдир. Худди шу маънода мухтарам ўқувчи, Сизнинг фикру мулоҳазаларингизга муҳтожмиз. Наш-риётимизга хат йўллаб, таклиф-истакларингиздан бизни воқиф этсангиз нур устига аъло нур бўлур эди. Таклиф-истакларингизни келгуси нашрларда албатта инобатга оламиз.

I

МУНДАРИЖА

/ кис.4

ПЕДАГОГИКАНИНГ УМУМИЙ АСОСЛАРИ

I б о б. Педагогика фани, унинг мақсади, вазифалари ва илмий-тадқиқот усуллари	• •	3
Педагогиканиннг асосий категориялари	.....	6
Пед.гогиканиннг фанлар билан алоқаси ва педагогика фанлари тизими	.....	9
II..... б о б.	Ёш	авлод
тарбиясининг мақсад ва вазифалари	.....	15
III б о б. Ўқувчи шахсининг ривожланиши ва тарбия	. . . . .	25
Шахс ва унинг ривожланиши ҳақида тушунча		25
Шахс ривожланишига таъсир этувчи омиллар	 i	28
Болаларнинг ёш давлари хусусиятлари тавсифи		30
IV..... б о б.	Ўзбекистонда	халқ
таълими тизими	.....	39
Ўзбекистон ҳудудида халқ таълими тизимининг вужудга келиши тарихи ; : ■	5 .	40
Ўзбекистон халқ таълими тизимига тавсиф		43
Халқ таълими тизимидаги таълим-тарбия муассасаларига тавсиф		47
V..... б о б.	Ўқитувчи	I
Уқитувчи — ёшларга таълим-тарбия берувчи киши		52

Ўқитувчилнк касбни танлаш	54
Педагогик фаолият.....	5_i.
Педагогик қобилият ва маҳорат.....	fcM
Ўқитувчининг касбий енфатлари	Д>8

2 ки ем

ДИДАКТИКА-ТАЪЛИМ НАЗАРИЯСИ

VI	боб. Дидактика фани ва
унинг вазифалари i	62
Дидактика ҳақида тушунча....., .	62
Билиш — таълим жараёнининг методологик асосидир	64
Таълим жараёни.....	65
Таълим жараёнининг икки томонлама хусусияти	66
Таълим жараёнида билиш фаолиятининг босқичлари	67
VII..... боб. Таълимнинг мазмуни . . . : .•	
i	68
Ўқув режаси	i 70
Ўқув дастури..... а	71
Дарслик.....j	73
VIII боб. Таълим қонуниятлари ва қоидалари	74
Таълимнинг илмий бўлиш қоидаси.....	76
Таълимнинг тизимли ва изчил бўлиши қоидаси	76
Таълим ва тарбиянинг бирлиги қоидаси .	78
Таълимда назариянинг амалиёт билан боғлаб ўқитилиши . . .	79
Таълимда онглилик, фаоллик ва мустақиллик қоидаси	80
Таълимда кўрсатмалилик қоидаси.....	81
Таълимнинг ўқувчиларга мос бўлиши қоидаси	83
Таълимда билим", кўникма ва малакаларни пухта ва мустаҳкам ўзлаштириш қоидаси.....	84
Таълимда ўқувчига хос хусусиятларни ҳисобга олиш қоидаси ,	85
IX боб. Таълим усуллари	86
Ўқитишнинг оғзаки усуллари	88
Ўқитишнинг кўргазмали усуллари.	92
Ўқитишнинг амалий усуллари.....	94
Ўқитишнинг репродуктив ва муаммоли — изланиш усуллари . . .	97
Ўқитишнинг индуктив ва дедуктив усуллари	100
Таълим жараёнида ўқувчиларни рағбатлантириш ва танбех бериш усуллари.....■ «	100
Ўқитишда назорат ва ўз-ўзини назорат қилиш усуллари	101
X боб. Таълимни ташкил этиш шакллари , , s ,	102
Дарсга булган талаблар.....	104
Синф — дарс шаклидаги дарс турлари ва уларнинг тузилиши . ,	105

	Синф — дарс шаклидаги машғулотларни ташкил этиш	107
	Семинар ва амалий-тажриба ишлар шаклидаги машғулотлар , .	108
	XI б о б . Таълим жараёнида электрон ҳисоблаш машиналари . , , НЦ/ <i>3 шисм</i>	
	ТАРБИЯ НАЗАРИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ	
	XII.....б о б . Тарбия жараёнининг моҳияти	119
	Тарбия қоидалари	,120
	Тарбиянинг мақсадта қаратилганлиги қоидаси	121
	Тарбияда инсонпарварлик ва демократия қоидаси	121
	Тарбияда миллий ва умуминсоний қздриятларнинг устунлиги қои- Даси 1_23	
	Тарбияда изчиллик, тизимлилик, тарбиявий таъсирларшиг уйғун- лиги ва узлуксизлиги қоидаси	124
	XIII б о б . Тарбиянинг умумий усуллари ...	125
	Тарбия усуллари ҳақида тушунча	125
	Тарбия усулларпга тавсиф	<i>шц</i> , 126
	XIV	б о б .
илмий дунёқарашни шакллантириш . . . ,		132
Билим илмий дунёқарашнинг асосидир.....		132
Дунёқараш педагогик жараён сифатида.....		136
XV б о б . Ахлоқий тарбия ,.		139
^ Ахлоқ ва ахлоқий тарбия ҳақида тушунча ,		139
Ахлоқий тарбиянинг мазмуни . . . "		140
Мактабда ахлоқий тарбияни амалга ошириш йўллари . , , , .		142
XVI.....б о б . Ҳуқуқий тарбия , , , ,		145
XVII б о б . Экологик тарбия ,,,, ...		15!
XVIII б о б . Уқувчиларни касбга йўналтириш , .		157
XIX	б о б . Иктисодий тарбия <i>ш</i> <i>iqq</i>	
XX	б о б ^Эстетик тарбия Цз	
Эстетик тарбия мазмуни ...., ,.....		.166
Эстетик тарбия бериш воситалари	<i>t</i>	157
Эстетик тарбия беришда бадий адабиёт дан фойдаланиш I i		168
XXI..... б о б . Жисмоний тарбия >		153
Жисмоний тарбиянинг мақсад, вазифалари ва аҳамияти .*! ! .		
168	XXII б о б . Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар. . ,	
172	XXIII б о б . Уқувчиларнинг жамоат ташкилотларн	175
	Ўзбекистонда болалар ва Ўсмирлар уюшмаси	175
	Ўзбекистон Республикасида Ешлар иттифоки ва унинг таълим-т'ап- бия ишларини ташкил этиш	177
	XXIV б о б . Уқувчиларни оилада тарбиялаш .	180

**XXV ..... б о б . Мактабни бошқариш
187**

Бошқариш ҳақида умумий тушунча	187
Бошқариш омиллари . . . " ..... ' ']зд	
Мактаб ишини режалаштириш . . . . . ' 193	

ПЕДАГОГИКА

*Педагогика институтлари ҳамда дорилфунун талабалари учун ўқув
ўқулланма*

(А. Мунавваровнинг умумий таҳрири остида)

Тошкент «Ўқитувчи» 1996

Таҳририят	муdiri	С.	Очил
Муҳаррир	Б.		Рўзимухаммад
Бадий	муҳаррир	З.	Абдурасулов
Техник муҳаррир	С. Турсунова	ш	

Мусахҳих А. Иброҳимов. ИБ 6900

Теришга берилди 22. 12. 95. Босишга рухсат этилди. 3. 03. 96. Формати 60X90/16. Тип қоғози. Кегли 10 шпонсиз. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 12,5. Шартли кр.-отт 12,75. Нашр. л. 12,36. Тиражи 4000. Буюртма № 11.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, 129. Навоий кўчаси, 30. Шартнома 12—167—95.

Ўзбекистон Республикаси давлат матбуот кўмитасининг Янгийўл ижара китоб фабрикаси. Янгийўл ш., Самарқанд кўчаси, 44. 1996.